

valo, nebo v kuchyni poblíž kamen. – Nejjednodušší formou l. je půlkruhová, méně často obdélná polička s otvory, kolmo zasazená do svislé části zavěšené na stěně. Lžice se do otvorů zastrkávají miskou vzhůru, na stojato. Nejčastěji bývá zhotoven z dřevěných destiček a je buď prostý, nezdobený, nebo se zdobí především nástěnná část: bývá ozdobně profilovaná, prořezávaná, zdobená vruborezem, zakuřováním, vypalováním, řidčeji i polychromií. Tento typ l. se často vyráběl podomácku a užívalo se ho především v karpatské oblasti, ale i všude jinde. Tým konstrukční typ l. bývá proveden drátenickou technikou nebo továrně ze smaltovaného plechu. Tak zdomácněly i v maloměstských kuchyních. – Druhým typem je l. ve tvaru truhlíčky (obvykle bez víka) s nástěnným dílem k zavěšení nebo s nožkami k postavení, nejčastěji se dalo kombinovat oboje. Do něho se lžice pokládaly na ležato. Obvykle byl rámové dřevěné konstrukce (nebo s kostrou z vrbových hůlek za tepla ohýbaných), se stěnami vyplétanými ze štípaných, někdy obarvených loubků. Je to tedy jakýsi závěsný hranatý košík. Jedno ze středisek jeho výroby bylo v Třnávě na Podřevnicku,

v oblíben byl na Brněnsku, Hané, Slovácku i jinde. Některé lžičníky měly stěny ze širokých, svisle kladených loubků, pěkně profilovaných nebo prořezávaných. Truhlíčkové lžičníky byly i splétány ze slámy (jako ošatky) s ozdobným prolamovaným okrajem, nebo se dělaly celodřevěné, různě zdobené, anebo to byly drátěné košíky či plechové i smaltované schránky. Daly se sejmut se zdi a postavit na stůl, ale nebylo to obvyklé. – Jiným typem byly lžičníky ve tvaru schránky postavené na výšku, materiál i výzdoba byly obdobné jako u typů předchozích. – Následují stupňovité, poschodové typy lžičníků. Jedním z nich je několikastupňový policový l. z mosazného plechu určený k zavěšení i k postavení. Bývá bohatě tepaný, s rostlinnými motivy či s monogramem a ptáčky. Vyskytuje se poměrně vzácně. – Ornamentálně prořezávané desky má stupínkový vařečnick z luhačovického Zálesí. – Výlučné jsou dřevěné lžičníky malované, s nimiž bylo možno se setkat především v severových. Čechách a na českém i moravském Horácku. Je to schůdkovitá závěsná police ze tří podlaží odsazených nad sebou, s otvory pro zasunutí obvykle tuctu lžic; je upevněna do zadní stěny, ze stran částečně

bedněná a vpředu krytá zvednutou stříškou podpíranou soustruženými sloupky. Někdy stojí l. na soustružených nožkách, některý je lemován profilovanými listami. Tento typ l. bývá bohatě malován květy a jinými rostlinnými motivy, někdy se zakomponovanými iniciálami, letopočtem, svatým obrázkem apod. Jeho vznik spadá do začátku 19. stol. – Nejstarší doklady lžičníků jsou z 18. stol. Vyráběly se často jako součást krajové podomácké výroby (Podřevnicko, okolí Valašské Bystřice, jihočeské vesnice pod Kletí). Roznášeli je podomní obchodníci, nebo se kupovaly na trzích. Drátenické lžičníky vyráběli i prodávali slovenští dráteníci z Trenčanska. Individuálně pracované lžičníky bývaly často dárkem z lásky, stejně jako dřevěné lžičníky malované, vyráběné ponejvíce na zakázku (řemeslný truhlářský výrobek pořizovaný do výbavy zámožné nevěsty). Na počátku 21. stol. se lžičníků používá jen výjimečně, přebory se ukládají do zásuvek stolu, kredence či skříňky v kuchyňské lince.

Lit.: I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 166–167; K. Pavlišník: *Domácká výroba dřevěného nářadí na Podřevnicku*. Zlín 1993; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ap]

M

Maďari v českých zemích, národnostní menšina patřící k novodobým alochtonním minoritám. Imigraci Maďarů do č. zemí lze sledovat teprve od vzniku Československa 1918, kdy začali do Prahy či jiných větších měst přicházet Maďari ze Slovenska i Podkarpatské Rusi. V sociálním složení této migrace převažovala inteligence a vysokoškolská studentstva. Svědčí o tom i statistika obyvatelstva z r. 1921, která v č. zemích zachytila 7 049 osob maďarské národnosti. Výrazný příliv Maďarů nastal zvl. po 2. světové válce. Podle kvalifikovaných odhadů se jednalo téměř o 45 000 osob. V uvedeném odhadu se promítají i Maďari násilně vysídlení ze Slovenska do českého pohraničí 1945–1947. Tito maďarští přesídlenci se však většinou v č. zemích natrvalo neusídlili. Oficiální statistické údaje ze sčítání lidu zaznamenaly od vzniku republiky nejvyšší počet Maďarů v č. zemích až r. 1991: definitivní výsledky hovoří o 19 932 osobách, což v demografické struktuře obyvatelstva tehdejší ČR představovalo 0,2 %. Podle cenzu 2001 jde o 14 672 osoby. Maďari v č. zemích žijí disperzně usídlení po celém území státu s relativně největší koncentrací v Praze.

Silnější je osídlení v průmyslových aglomeracích, v severomoravském, severočeském a západočeském regionu. Nejmenší zastoupení v demografické skladbě obyvatelstva mají Maďari v jihočeské a jihomoravské oblasti. V meziválečném Československu měla maďarská menšina několik svých národnostně menšinových organizací také v č. zemích, po 2. světové válce nebyla jejich činnost obnovena. Národnostně menšinový život Maďarů v č. zemích začal nabývat konkrétní podoby až po r. 1989. V únoru 1990 byl založen v Praze *Svaz Maďarů žijících v českých zemích*, následně vznikly také jeho regionální pobočky ve větších městech (Brno, Ostrava, Plzeň apod.). Svaz Maďarů pořádá každoročně *Dny maďarské kultury v ČR*, kulturní akce se konají v Praze, Brně, Ostravě, Litoměřicích, Plzni a Teplicích. Svaz dále zajišťuje v rámci klubových aktivit kurzy maďarského jazyka, vzdělávací programy pro děti a vydává vlastní národnostně menšinový tisk, např. čtvrtletník *Prágai Tükör* (Pražské zrcadlo) nebo časopis *Brünni Magyar Futár* (Brněnský maďarský kurýr).

Lit.: I. Molnár: *Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech*. Střední Evropa 19,

1991, s. 74–90; P. Sadílek – T. Csémy: *Maďari v České republice. Magyarok a Cseh köztársaságban 1918–1992*. Praha 1993; Z. Ujváry: *Bezdomovcem ve své vlasti. Deportace Maďarů do Čech*. Praha 1994. [as]

maděra, maděr, maďara, nimra – párový tanec ve 2/4 taktu s různými nápěvy doprovodných písní. Dělí se na: a) m. s nápěvem *Strejček Nimra koupil šimla ze sbírky J. Vycpálka*, kde převládá proměnný polkový krok kombinovaný s tzv. dvojpolkou. Tento typ připomíná tanec *ekoséz* a varianty české šotyšky. V jeho tanečním motivu bývá často spatřován původ typizovaného kroku polky. Variantu nápěvu zapsal K. J. Erben s incipitem *Váša slouhú ten má troubu*; b) m., jejíž melodika

Tanec maděra. Urřínovice u Solnice, Vycpálek 1921, s. 105

i základní taneční krok připomínají motiviku maďarských tanců. Vzhledem k sympatiím s maďarským revolučním hnutím byly v české obrozenecké společnosti oblíbené. Tento typ je doložen ve sbírce Č. Holase s incipitem *Husarovi dobře je, čtyry groše fasuje*, jeho variantu zaznamenal i J. Vycpálek. Popis tance obsahuje přisunné kroky v držení dvojice za ruce křížem proti sobě s postupem za tanečnicí vzad. Čardášový motiv připomíná vychylování dvojice do stran. Také moravské varianty m. v zápisech F. Sušila, F. Bartoše a L. Mátlové-Uhrové obsahují taneční motiviku blízkou odzemku a verbuňku. Tyto záznamy jsou svou melodikou blízké tanci ze sbírky J. Vycpálka. Tanečník a tanečnice při ní tančili samostatně s rukama v bok. Předpokládaná souvislost s polkou vedla skladatele k četným harmonizacím (J. Malát, L. Kuba, K. Weis a další).

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 613; Č. Holas: *České národní písně a tance V*. Praha 1910, č. 185–187; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 105–106; L. Mátlová-Uhrová: *Hanácké tance z Tovačovska*. Praha 1954, č. 63; H. Laudová: *Rukopisné sběratelské záznamy Františka Sušila*. ČL 55, 1968, s. 331. [hl]

mág viz čaroděj

Magelona, knížka lidového čtení, jejímž obsahem je láska dvou milenců, rytíře Petra a M., dcery neapolského krále, které od sebe osud na léta vzdálí. Oba prožívají svá dobrodružství, až se nakonec šťastně shledají ve špitále, který Magelona zřídila pro nemocné poutníky a do něhož se její milenec po strastiplných dobrodružstvích sám náhodou dostane. Příběh, jehož jádro lze najít již v pohádkách *Tisíce a jedné noci*, byl zaznamenán v provenzálské básni, pak sepsán v polovině 15. stol. jako francouzský rytířský román a odtud přeložen do němčiny a zpracován jako lidové čtení. Prostřednictvím překladů je příběh rozšířen mezi různými evropskými národy. V č. zemích vyšel poprvé v polovině 16. stol. a jako oblíbená knížka lidového čtení byl často vydáván (naposledy u Škarnicla ve Skalici 1879); látka se tak udržovala v ústní tradici a byla sběrateli několikrát zapsána.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/1, s. 51–55; *Sborník prací věnovaný prof. dr. J. Polívkoví k šedesátým narozeninám*. Uspořádal J. Horák. Praha 1918, s. 93; *Velmi utěšená historie o krásné Mageloně*. In: *Historie utěšené a kratochvilné*. Výbor z české prózy 16. a 17. stol. Uspořádal B. Václavěk (kryl L. Čivrný). Praha 1941, s. 4–99. [ast]

magie, provádění rituálního aktu k dosažení praktických a specifických výsledků. Podle L. Pospíšila je m. založena na víře v empiricky neověřitelné kauzální spojení mezi aktem a žádoucím výsledkem. M. není jednoznačný pojem, rozdílně bývá vymezována zejm. vůči náboženství. Stejně jako náboženství je m. věcí víry, ale místo modlitby užívá určitých pravidel a postupů, které mají zajistit výsledek. Může být proto vnímána jako druh pseudovědy, založené na nepřírodných asociacích idejí. Předpokladem k praktikování magie je víra, že aktér-magik (šaman, zaříkávač, čarodějnice) vládne schopností vejít ve styk s nadpřirozenem a pomoci nadpřirozených sil ovlivňovat a ovládat jiné lidi, zvířata, přírodní jevy a úkazy. Mezi základními principy fungování m. uvádí J. G. Frazer (1854–1941) napodobování (m. imitativní, homeopatická) a dotyk (m. kontaktní, kontagiózní), dále bývá uváděn též vzájemný vztah (m. sympatická). Podle různých kritérií bývá m. rozlišována na teoretickou a praktickou, mikrokosmickou a makrokosmickou, bílou a černou, pozitivní a negativní, personální a ceremoniální, aktivní a pasivní, innaturální a naturální, m. iniciační (theurgii), vysokou a deformovanou. V pohledu na tzv. lidovou m. se teoretikové shodují v tom, že zahrnuje tu nejnižší složku, ve skutečnosti m. deformovanou včetně čarodějnictví (sorcellerie). Lidová m. obsažená v tradiční kultuře tvoří ucelený systém, který by podobně jako v pravěku přírodnímu člověku dával pocit, že udrží pod kontrolou vesmírný řád (harmonii) mezi světem lidským (osvojeným) a kosmickým (neosvojeným), bude-li konat magické rituály, k nimž ho zavazuje tradice. Lidová m. sledovaná národopisnými výzkumy od poloviny 19. stol. představuje jen torza magicko-kosmologického systému přírodního člověka, obohacená vulgarizovaným pojetím některých církevně náboženských prvků (užívání svčencin v ochranné a očistné m., užívání liturgických textů, předmětů a gest při zaklínání a zaříkávání apod.). Rituálové situace, rituální konání (závazně zformalizované obřady), rituálové předměty při něm užívané, slovní rituály (m. slova), rituálové počty (m. čísel), ritualizovaný čas (např. m. šťastného začátku) se v lidové m. soustřeďují do několika účelových okruhů, z nichž nejvýznamnější představují m. plodivou a prosperitní, směřující k zajištění užitku v rodině a hospodářství, m. ochrannou (apotropajní), směřující k ochraně před působením sil cizího (neosvojeného) světa, m. očistnou (lustrační) a léčitelskou, směřující k odstranění nečistých sil, a m. milostnou (sexuální, erotickou), s níž úzce souvisí též m. krve. Podle principu *opačné konání – opačný efekt* mohl být každý pozitivní rituál bí-

lé m. obrácenou aplikací změněn v negativní škodící rituál m. černé. Opačně pronesená zaříkávací formule k vyhnání nemoci mohla nemoc přivodit apod. Autoři národopisných monografií (F. Bartoš, K. V. Adámek, A. Václavík ad.) uvádějí řadu příkladů magických praktik směřujících převážně k dosažení pozitivních účinků. V tradiční lidové kultuře nepochybně převládala bílá m. ve snahách zajistit plodnost a prosperitu lidem, dobytku i polím, odvrátit živelní pohromy, navrátit zdraví. Opačné snahy, směřující k poškození života, zdraví, úrody a majetku, i když byly těžko prokazatelné, bývaly vnímány jako kriminální čin čarodějnictví a tak i trestány. Doklady o černé lidové m. přinašejí především výpovědi na mučidlech, obsažené v tzv. smolných (krevních, černých) knihách z 15.–18. stol. I když zrušením tortury (1766) čarodějnické procesy skončily, dál přetrvávala až do 1. poloviny 20. stol. představa o magických schopnostech určitých jedinců (vědm, vědomců, bohyně aj.) ovládat přírodní jevy a usměrňovat je v dobrém i zlém směru.

Lit.: I. Němec: *Česká slova někdejší magické terminologie*. LF 1980, s. 31–39; J. Wolf a kol.: *Člověk ve světě magie*. Praha 1992; L. Pospíšil: *Systémy víry. Náboženství a magie*. ČL 80, 1993, suplement, s. 406–410; J. G. Frazer: *Zlatá rátolst*. Praha 1994; A. J. Gurevič: *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*. Praha 1996; *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997. [lp]

magie čísel viz číselná symbolika

máj [z lat.] 1. květen, celoevropský název pátého měsíce v roce. Název pochází z lat. *maius*, ve stč. zněl *trmopuk* či *tráveň*. Po liturgické stránce je m. měsícem mariánské úcty: jsou pro něj charakteristické večerní mariánské pobožnosti (*májové*). Stopy májových mariánských oslav, jejichž cílem bylo pravděpodobně překrytí zbytků předkřesťanských květnových slavností, lze doložit již ve středověku. Zsvěcení celého měsíce Panně Marii každodenními modlitbami však vychází z katolické lidové zbožnosti období 17. až poloviny 19. stol. – Jako doba rozpuku a obnovy vegetačních sil a zahájení volné pastvy chovného dobytka měl m. v agrárním prostředí význam mimořádně šťastného měsíce. Zvláště užitečná a k chovu vhodná měla být domácí zvířata narozená v m. (*májová housata, jeřáta, kořata*), rané, květnové roje včel (*roj, který se v máji rojí, za plný vůz sena stojí*). Po zimním údobí krmení dobytka sušenou pící bylo vysoce ceněno i mléko nadojené v tomto měsíci (*májové mléko je léčivé*). Dětem, které se v m. narodily, přisuzovaly pověrečné představy šťastný život,

avšak kojence odstavené v květnu čekalo časné zešedivění. – Celá řada pranostik a úsloví dokládá, jak rolníci vítali především co největší množství květnových srážek, pozitivně působících na vzrůst polních plodin a zelené píce pro dobytek (*studený máj, v stodole ráj; v máji aby hůl pastýři neoschla; máj chladný a deštivý zaplňuje stodoly, sklepy, vinice a mléčnice*), ale také na růst vlasů. Májové rose přičítali nositelé tradiční kultury výrazné léčivé a kosmetické účinky. Snaha rolníků zabezpečit všemi možnými prostředky dostatek vláhy a ochránit hospodářství před zlými silami se v tomto ročním období odrážela ve výročních zvycích a obyčejích, jejichž podstatou bylo (na základě představ magie podobnosti) uplatnění svěží zeleně, zelených ratolestí a stromků (*májení*). Květnové bouřky a přívalové deště však v pověrečných pranostikách a představách mívaly ambivalentní povahu (*v máji hřímoty nadělají trampoty*). Na jedné straně jejich existence slibovala (podobně jako výskyt deštových přeháněk) úrodný rok a hojnost obilí, na straně druhé věštila studené a větrné léto. Představy o síle májových bouřek a možnosti přenosu této síly na člověka (zvedáním těžkého předmětu, dotekem rašícího stromu) se odrážejí mj. v pranostice: *Když se ozve v máji hrom, chyt' kámen anebo strom*. – M. je naproti tomu do současnosti považován jako nevhodný měsíc pro uzavírání sňatků. Představa, rozšířená u řady evropských národů, má asi antické kořeny a odráží se v řadě pranostik k májovým svatbám (*svatba v máji volá máry; kdo se v máji ožení, přivodí si soužení*); 2. svátečně ozdobený stromek (ratolest) nošený v rámci slavnostních průvodů po vesnicích nebo strom vztyčený v centru sídelní lokality či před jednotlivými domy, též máje (sg.); 3. synonymum jara a mládí.

Lit.: O. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998. [lk]

máje I. (sg.) listnatý či jehličnatý strom (nejčastěji bříza, smrk, borovice), obvykle slavnostně ozdobený, jehož obřadní stavění (popř. i kácení) probíhalo v určitých kalendářních termínech. Užívají se i další názvy: *máj, májka, moj, král* apod. Hlavními aktery stavění m. byli svobodní mladí muži (v agrárním prostředí mužská chasa, v městském prostředí např. cechovní a spolková mládež, příslušníci vojenské posádky): máje menších rozměrů stavěli před soukromými domy, v nichž žily svobodné dívky (event. představitelé místní správy a další významné

osobnosti), velké máje umísťovali ve středu sídelních jednotek před veřejnosprávními, sakrálními a společenskými stavbami. Obě formy mají tradici sahající do středověku: stavění velkých (kolektivních) máj je v evropském městském prostředí doloženo ve 13. stol. (první české doklady jsou ze sklonku 15. stol.), nejstarší český doklad soukromé m., postavené dívce, pochází z r. 1422. Kolektivní (obecní, cechovní, spolkové) a soukromé máje se lišily řadou znaků: velikostí (obecní měřily až 40 metrů, soukromé bývaly v průměru desetkrát menší), druhem stromu (individuální máje byly především břízky, jako obecní sloužily vzrostlé jehličnany nebo jejich kmen, na který byl připevněn stromek břízy) i výzdobou (soukromé máje zdobily převážně pentle a pruhy krepového papíru, obecní mívaly pod vrškem 1 až 3 věnce z chvojí, na vrchu prapory, popř. vlajku, šátky, láhve vína a kořalky, jablka, papírové růže, na Chodsku též *výdunk*y vajec apod.). – Zatímco ve městech zvyk stavění m. zaniká v důsledku opakovaných úředních zákazů v průběhu 18. stol., na vesnici přežívá až do 20. stol. Ve stavění májí i pořádání májových oslav od sklonku 19. stol. výrazně vzrůstala úloha dorostu různých organizací, spolků a politických stran (Sokol, Orel, agrární strana, hasičská sdružení, ochotnické spolky, ve 2. polovině 20. stol. zejm. svaz mládeže). – Kořeny zvyku stavění m. (*májení*) jsou předkřesťanského původu. Obřadní květnové stavění stromků jako ochrany domů před zlými duchy a nemocmi znali staří Římané i Etruskové. Vycházelo z magických představ a funkcí prisuzovaných svěží zeleni, jež měla jednak apotropajní (ochranný) význam, jednak podle vžitých představ dokázala přivolat dostatek vláhy, potřebný v agrárním prostředí zejm. v době růstu zemědělských plodin. (Rezidua ochranné funkce obecních májí v Čechách dokládají ještě ve 20. stol. lidové interpretace zvyku: máje se staví, *aby blesk neuhodil, aby kroupy nepotloukly úrodu* apod.) K poměrně starým funkcím kolektivních májí se řadí i snaha projevit postavením m. náboženskou úctu, vzdát poctu úřadům a vrchnosti, ale také zvýraznit centra lokálních komunit, označit místo konání májových či hodových zábav a shromaždiště chasy. Stavění m. a doprovodné *májové slavnosti* plnily mnohé další funkce reprezentační, manifestační, společenské, zábavní apod. Uspořádání většího počtu májových oslav a slavnostního vztyčování májí signalizovalo rozdělení mládeže určité sídelní lokality podle rozdílné etnické příslušnosti (*české, německé máje*), podle odlišné názorové orientace (*orelské máje* katolicky orientované mládeže), podle příslušnosti k úžeji vymezenému prostoru

(kolektivní máje v různých částech obce, v konkrétních ulicích), k různým věkovým skupinám (na j. Moravě vedle *máje odvedenců* stavěl svoji vlastní m. i o rok mladší ročník) či k rozdílnému rodinnému stavu (*červivé máje* čerstvě ženatých mužů na Slánsku). – Máje soukromé, stavěné především svobodným dívkám, patrně pův. souvisely s plodností mladé ženy i prosperitou budoucího novomanželského páru (zejm. v případech, kdy se m. stavěla výhradně dívkám před svatbou). Nejstarší český doklad dívčí m. spadá do oblasti zvykového práva: postavení m. spolu s ústní dohodou uzavření manželství rozhodlo u soudu ve prospěch uznání sporného manželského slibu. V průběhu vývoje převážil u dívčích májí význam projevu milostného vztahu nebo zájmu o dívku, zejm. v případech, že m. stavěl chlapec dívce sám. Postavení m. oznamovalo počátek známosti, vážnou známost či chystanou svatbu, zejm. pokud si chlapec pro postavení m. vyjednal povolení rodičů. – Za máje, které stavěli chlapci společně všem dívkám v obci, se dívky finančně revanšovaly chlapcům při vybírání pomoci na pořádání *májových zábav*. Tato forma dívčích májí se stala i určitým prostředkem kritiky ze strany mužské chasy vůči jednotlivým dívkám: před domy neoblíbených dívek, svobodných matek či dívek, o nichž bylo známo, že ztratily panenství, se vztyčily *hanlivé máje* v podobě došků, figurín či suchých stromků. – K soukromým májím patří i m. na počest významné osoby (starosta, učitel, o hodech na j. Moravě první stárek a stárka, v poúnorovém období předseda MNV či JZD). Určitou modifikaci zvyku a výrazný věkový posun znamenají dětské máje, které místy (zejm. na j. Moravě) stavějí malí chlapci svým spolužačkám nebo rodiče malým dětem. – Soukromé máje se stavěly na vesnici před vchodem či vjezdem do hospodářství, pod okny, na plotech, komínkách či na střeších stavení, kolektivní máje stávaly obvykle v centru lokalit, na náměstích a návších, zvl. před sakrálními stavbami, radnicemi, hostinci (upozorňovaly zde i na konání májových či hodových zábav), sokolovny, svého času před budovami MNV, JZD apod. V důsledku modernizace obce (zpevnění povrchu komunikací, elektrifikace) se stavění m. často přesunulo na její okraj (hřiště, terénní dominanty v okolí). – V č. zemích byl hlavním termínem stavění kolektivních i soukromých májí předvečer 1. května (tj. sv. Filipa a Jakuba). Dalším významným termínem byly svatodušní svátky (až do poloviny 20. stol. hojně v j. a záp. Čechách i v přilehlých oblastech Čech středních). Na j. a jihových. Moravě dominovaly hody, při nichž se stavěly především máje obecní. K řídké se vyskytujícími termínům

patřil svátek sv. Jana Křtitele, sv. Jiří či oslavy lokálních patronů (poutí). Některé aspekty vývoje společnosti po 2. světové válce (např. možnost napojení zvyku na oslavy ideologicky protežovaného 1. května) byly příznivé zejm. pro stavění obecních májů o filipjakubské noci. Tato tradice je na venkově (podobně jako stavění hodových májů na j. Moravě) stále živá, po r. 1945 a znovu po r. 1989 bylo stavění velkých filipjakubských májů obnoveno také v některých městech. Naproti tomu se oslabila tradice stavění soukromých a svatodušních májů (v důsledku ztráty významu tohoto církevního svátku v obecním povědomí). – Obecní máje stály na vesnici po různé dlouhou dobu, nejčastěji měsíc (k rozšířeným termínům kácení filipjakubských m. patřily i svatodušní svátky). Na mnoha místech se doba stání m. výrazně prodlužovala (až do dalšího roku, kácena jen v důsledku závažnějšího poškození), na druhé straně došlo již v průběhu 19. stol. k jejímu výraznému zkrácení (v krajním případě, z obavy před krádeží m. mládeží ze sousedních vesnic, se m. jeden den postaví a druhý den pokácí, třeba na pomezí středních a sev. Čech). – Ke stavění i kácení m. se pojila řada obyčejů, vrcholící májovými zábavami. Zvyky spojené s obřadním stavěním m. počínaly vyhlédnutím dřeva, jeho získáním (k archaickým a rituálním způsobům patřila krádež v lese), příjezdem do vesnice a zdobením, jehož se často účastnily i dívky (zapůjčení šátků, vyšívaní praporců). Protože ukradení či zničení m. znamenalo pro jejího stavitele pohanu, hlídala chasa obecní m. před mládeží ze sousedních vesnic; na dívčí m. dohlížel obvykle stavitel sám. Zatímco kdysi střežili obecní m. často až do jejího pokácení, v novější době se udržuje obvykle hlídání m. přes první noc, nejvýše první tři noci; po uplynutí této *stanovené* doby je poškození m. chápáno jako projev vandalizmu. Obecní máje se proti ukradení zabezpečovaly i mechanicky (zpevněním kmene železnými pláty, připevněním zvonků, později poplašným zařízením). Ukradené obecní máje museli obvykle jejich původní vlastníci před májovými slavnostmi vykoupovat nebo stavět náhradní. – Drobnější forma m., *májka*, figurovala jako součást slavnostní výzdoby, znak dokončení stavby, ochrana hospodářství proti zlým silám (zejm. o filipjakubské noci a letnicích) i jako artefakt různých zvyků a obyčejů výročního a rodinného cyklu (při obchůzkových koledách o Květné neděli či v rámci svatby); 2. (pl.) označení májových slavností, které navazovaly na stavění obecních či spolkových májů (nejčastěji následujícího dne či o první květnové neděli). Vedle taneční zábavy pod máj patřil k jejich

tradičním komponentům slavnostní průvod chlapců s muzikou, zvaní svobodných dívek na zábavu, vybírání finančního příspěvku na její pořádání, popř. i kácení společně postavených dívčích m. Vlastní taneční zábava začínala shromážděním a tancem pod máj. K doprovodným slavnostním prvkům patřilo *vyvolávání* (veršované hodnocení dívek a domácností podle velikosti jejich příspěvku na zábavu a komentování událostí v životě komunity za uplynulý rok), soutěže ve šplhu po kmeni máje (ve snaze získat některý z předmětů zavěšených na jejím vrcholku), žertovné divadelní výstupy (např. pytláci pokoušející se podetnout strom v lese), které zhusta odrážely aktuální dění v obci. Slavnostní kácení provázal souboj o vršek máje, jehož vítězi příslušela odměna (láhev vína, sólo při taneční zábavě v hostinci), a konečně dražba kmene, která se ve 20. stol. měnila v tombolu, v níž poražená máje představovala jednu z hlavních výher. Tyto májové oslavy byly jako tradiční *staročeský* obyčej programově popularizovány a organizovány agrární stranou jako výraz jejího politického zaměření (*staročeské máje*). Ve 20. a 30. l. vycházely scénické adaptace májových slavností (např. od Č. Zírta nebo J. V. Fürsta), jež měly pomoci kulturním, osvětovým a národopisným pracovníkům v jejich pořádání.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; Č. Zíbrt: *Stavění májů. Národopisná scéna*. Praha 1929; J. V. Fürst: *Staročeské máje. Posekali máje, už je vezou*. Praha 1933; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; F. Sieber: *Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen*. Berlin 1968; J. Tomeš: *Masopustní, jarní a letní obyčeje na moravském Valašsku*. Strážnice 1972; *Výroční obyčeje. Současný stav a proměny*. Brno 1982.

[lk]

majetkové společenství, spoluvlastnictví s ideálními podíly, individuálně neurčenými. Pokud jsou účastníci navzájem příbuzní, mluví se o rodinném nedílu. Na rozdíl od vých. a jihových. Evropy nelze v Čechách podle V. Procházky v době, pro niž existuje dostatek pramenů o držbě poddanských usedlostí (tj. od počátku 16. stol.), ve větší míře doložit m. s. překračující rámec nukleární rodiny. I v jejím rámci bylo pravidlem oddělování dětí, jakmile dospěly. Základním a naprosto převažujícím typem bylo rodinné m. s. v čele s otcem, vznikající automaticky založením rodiny. Konkrétně se projevilo jen při dědickém dělení majetku, jinak o věcech rodinného m. s. rozhodoval výlučně otec,

kteřý také jměním volně disponoval. Po smrti otce zůstávala vdova často v nedílu s dětmi, a to jako vedoucí činitel společenství. Vdovský nedíl měl povahu provizoria a zanikal buď prodejem statku jiné osobě (jsou-li děti malé), nebo předáním jednomu z dětí a vyplacením ostatních podílníků. Provizorní charakter mívá i nedíl bratrský či lépe sourozenecký, vznikající při úmrtí obou rodičů. Častěji to byl užší sourozenecký nedíl, kde sourozenci nezaložili vlastní rodiny, méně častý byl širší sourozenecký nedíl, tj. nedíl bratří a jejich rodin. Někdy vznikal nedíl i uzavřením spolku (*spolčením*) s dětmi z prvního manželství. Bývalo rovněž uzavíráno m. s. s vlastním dítětem a zetěm, resp. snachou, s příbuznými v poboční linii (když manželé neměli děti) i s cizími osobami (není-li žádných příbuzných a dosavadní držitel není schopen sám uspokojivě hospodařit, ale také z prosté lidskosti, např. aby byl zajištěn cizí sirotek). Žena v čele m. s. a uzavírání m. s. s nepřibuznými osobami byly jednou ze zvláštností *západoevropského typu* rodiny, příznačného i pro č. země. Někteří autoři (K. Kadlec, S. Švecová) mluví o rodinném nedílu jen u takového m. s., kde všichni dospělí členové rodiny mužského pohlaví, pokud se neoddělili, jsou plnoprávními osobami a mají ke společnému majetku stejná práva, což znemožňuje výlučnou dispozici hospodáře (stařešiny) s tímto majetkem. S rodinným nedílem spojuje S. Švecová také instituci reálného dědického podělení. Studie vycházející z moravského materiálu naznačují, že na Moravě byl rodinný nedíl v rámci složené rodiny (rodiče a ženatí synové hospodařící společně s otcem) běžnou záležitostí do poloviny 16. stol., na vých. Moravě ještě koncem 16. stol. Tehdy zde také měla značný význam tzv. rada přátelská, složená z hlav spřízněných rodin, která se alespoň formálně účastnila rozhodování o sňatcích a o dělení nedílu. Rodiny synů však měly částečnou nezávislost a nevelký vlastní majetek, jehož podstatnou součást tvořilo ženino věno. Ve zbytcích přežívalo m. s. v rámci složené rodiny na vých. Moravě až do 20. stol., čímž se tato oblast přibližovala poměrům panujícím ve vých. Evropě a na Balkáně. Původ rodinného nedílu a jeho rozšíření ve středověku a v počátcích novověku dosud nejsou pro č. země spolehlivě prozkoumány, souvislost se starší rodovou organizací společnosti, běžně předpokládaná v 19. stol., je však zpochybněna.

Lit.: K. Kadlec: *Rodinný nedíl čili zádruha v právu slovanském*. Praha 1898; K. Fojtík: *Společnost a rodina na moravském Valašsku v druhé polovině 17. století*. ČE 10, 1962, s. 1–26; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963; J. Lan-

ger: *Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v západních Karpatech*. Historická demografie 16, 1992, s. 87–98; S. Švecová: *Delenie a dedenie rodinného majetku*. In: Tradície slovenskej rodiny. Bratislava 1997. [em]

májfest, májová slavnost, Maifest, slavnost budoucího vzkříšení (zmrtvýchvstání) – téměř zapomenutá hřbitovní slavnost, která se v průběhu 19. a ještě v prvních desetiletích 20. stol. každoročně konala koncem jara na pražských hřbitovech. Z vůle Pražanů se stala jakousi protiváhou listopadových Dušiček. Poprvé se konala 1807 na malostranském hřbitově v Košířích jako pietní akt na památku padlých vojáků v napoleonských válkách a v průběhu let se oslava rozšířila na všechny zemřelé. Slavnost prosadil a ve scénickém ztvárnění i hudebním aranžmá připravil tehdy dvaadvacetiletý regenschori mikulášského kostela na Malé Straně V. F. Veleba (1785–1856), publicista, hudební skladatel a malíř, bytostně svázaný s prostředím historické Prahy. Od r. 1817 po řadu desetiletí oficiálně řídil přípravu m. měšťanstvo prostřednictvím spolku *Liebesversammlung des kleinerseitner heiligen Feldes* (Spolek lásky). Čas konání pražských májových slavností organizátoři rozložili do šesti týdnů se záměrem zamezit jejich duplicitě. Sérii zahajovala malostranská oslava (na den Nanebevstoupení Páně), poslední m. byl slaven okolo 29. června. Teprve na počátku 20. stol. bývaly slavnosti kumulovány na konec června. Od 50. let 19. stol. začal m. postupně opouštět původní rámec měšťanské slavnosti. Na organizování oslavy v Košířích i na přípravách m. na dalších pražských hřbitovech (na Olšanech, na Vyšehradě, v Bubnech, na Malvazinkách, u Kotlářky, v Libni, v Karlíně, na Zlíchově i jinde) se sice nadále podílelo měšťanstvo prostřednictvím svých spolků a měšťanských ozbrojených sborů a rovněž byl zachovávan tradiční scénář (kázání na hřbitově, mše svatá, průvod vedený duchovním), slavnost se však rozšířila o prvky, které tuto výrazně měšťanskou podívanou posunuly do roviny výletní lidové zábavy. Aktivní účast nejširších vrstev Pražanů se promítla i do původní dvojjazyčnosti májové slavnosti.

Lit.: D. Moravcová: *Maifest – májová slavnost hřbitovní v Praze v 19. století*. Documenta Pragensia 12. Praha 1995, s. 247–255. [mh]

majolika, keramika jemného, porézního, převážně alkalickoželezitého střepu, barevného přežahovaného a potahovaného jak barevnými opaknými (neprůhlednými) ciničitoolovnatými glazurami, tak i transparentními barevnými olovnatými glazurami.

Mezi m. a podobnou fajánsí je rozdíl ve střepu a způsobu glazování. M. je trojího druhu: a) jednobarevná zelená s opakní glazurou; b) dvoubarevná variabilně mramorovaná s opakní i transparentní glazurou; c) vícebarevná s plastickým dekorem a opaknými i transparentními glazurami. Majoliky vznikly asi ve 14. stol. v Itálii. V Čechách se objevily koncem 15. stol. v Kutné Hoře, později se vyráběly i v Praze, Berouně, Jindřichově Hradci, a to zejm. v 16. a 17. stol. Poté mizely (v Praze snad až po r. 1800). V 19. stol. produkovaly m. některé továrny. Patřila mezi luxusnější zboží (stolní nádoby, plastiky, kamna) a vyráběla se zřejmě zároveň s hrncinou. Název m. pro tento typ keramiky se objevuje jen v češtině; v ruštině a polštině se jí rozumí pravé fajáns, jinde je m. totožná s fajánsí. Nejvýše se oběma termíny označují rozdíly geografické (italská m.), společenské (selská m.) i jiné. Český název je fixován příslušnou státní normou. Lit.: V. Scheufler: *České majoliky*. ČNM H 147, 1978, s. 173–189. [vsch]

májová slavnost viz máje, májfest

mák 1. rostlina z čeledi makovitých. M. (*Papaver*) setý, pěstovaný v Evropě a Asii, je surovinou pro výrobu oleje a opia; 2. drobná šedomodrá, černá nebo bělavá olejnatá semena m. setého. V kuchyni se z m. jednak tlačil olej na maštění a smažení, jednak sloužil m. jako posýpka i jako náplň a mazání na pečivo. Místy se z m. vařila polévka i kaše, které uvádí již Mattioli. M. charakterizoval koncem 70. let 19. stol. F. S. Kodym jako výbornou olejnatou rostlinu, která se v Čechách pěstuje více kvůli buchtám a koláčům než kvůli oleji. Zrnka m. se z vyzrálých makovic vyklepávala (někde se m. mlátil) a pak se nechala ještě proschnout. Uchovávala se v plátěných pytlících, zavěšených na půdě nebo uložených v truhlách spolu s jinými vikuťáliemi. Celými zrnky se posýpalo pečivo (vdolky, rohlíky, žemle, housky, preclíky), někde i bochníky chleba. Tlučený, třený a později mletý m. býval současně posýpkou i sladidlem. Sypaly se jím nudle, netuhy či škubánky, ovocné knedlíky, spařované pečivo. Švestkové knedlíky s m. byly jedním z typických českých pokrmů. Posýpaly se jím také bramborové šišky, na plotně pečené placky. M. se před upotřebením tloukl v hmoždíři nebo se pomocí dřevěné těrky (*trdla*) třel ve speciálních kamenných nebo kameninových mísách zv. *třenice* nebo *pernice*. Před třením se m. zpravidla povařil, některé hospodyně jej pouze navlhčily a vařily až po utření. Někde ho nevařili vůbec, během tření přidávali mléko, až vznikla hustá kaše. Během vaření se

musel m. neustále míchat, aby se nepřipálil. Proto se nejprve vařil ve vodě, mléko se přidalo nakonec. Přísadami do vařeného m. byly hrozinky, med, strouhaný perník, citronová kůra, tlučená vanilka a později cukr. Bylo možno přidat i lžici přepuštěného másla. Jako sladidlo někde přidávali sušenou strouhanou mrkev. Vychladlým m. se plnily buchtý (Čechy, Haná), bábovky, koblihy, záviný a malé spařované buchtíčky, jež patřily i mezi pokrmy štedrovečerní. Velké koláče s m. někde nazývali *makovníky* (např. ve Valašských Kloboukách je pekli na Velikonocce pro každého člena domácnosti). Koláče s m. nesměly chybět mezi svatebními, posvícenskými či hodovými a poutovými koláči. – V lidové víře měla zrnka m. plodonosný význam. Pohazovali jimi nevěstu, když šla k oddavkům, nebo jí je tajně nasypali do střevíce. Plodnost a hojnost symbolizoval m. na některém pečivu podávaném o svatbách, o Štědrém večeru, o Velikonocích. Na konci 20. stol. tato představa z povědomí lidí již vymizela. M. se užívá stále, nikoli však v té míře jako v 19. a na počátku 20. stol. Za války se stal spíše náhražkovou potravinou. Peklo se z něj zejm. pečivo zv. *makovec*. Nedostatek m. v obchodech po 2. světové válce tradici jeho používání značně oslabil, zejm. ve městech. V 90. letech 20. stol. se m. znovu dostává do prodeje. V pekařských výrobcích je výskyt m. v nádivkách a posýpkách častý, prodávají se i makovce. – M. se užíval také k léčení: šťáva z makovic jako utišující prostředek, odvar ze zralých makovic jako uspávací prostředek pro děti. Lit.: P. O. Mattioli – T. Hájek z Hájku: *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1562. Výbor Praha 1982; J. S. Pressl: *Všeobecný rostlinopis*. Praha 1846; Č. Zibr: *Staročeské umění kuchařské*. Praha 1927; M. Úlehllová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 483–484; H. Kubálková: *Strava venkovského lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972. [jš]

Makedonci v českých zemích, součást vlny imigrantů z Řecka do Československa po 2. světové válce. Podle kvalifikovaných odhadů se na počátku 21. stol. jedná pouze o několik desítek osob. Proto nejsou M. v č. z. zachyceni ani v definitivních výsledcích sčítání lidu. O jejich společenských a kulturních aktivitách nevypovídají zvláště ani etnografické nebo folkloristické výzkumy, které byly prováděny v rámci studia této imigrační vlny. V. t. Albánci v českých zemích, Řekové v českých zemích. Lit.: A. Botu: *Řecká etnická skupina v Československu*. ČL 69, 1982, s. 47–50. [as]

malá selská muzika viz sestavy nástrojů tradiční hudby

malba na skle, polychromní malba nanesená na zadní stranu průhledné skleněné desky. Vrchní vrstvy barvy se přitom pokládají nejdříve. Tuto techniku, známou od středověku, uplatnili malíři, kteří se podíleli na formování jednoho z nejvýraznějších odvětví zlidovělého výtvarného umění. Tematika lidových maleb na skle je v převážné většině náboženská, vycházející z římskokatolické věrouky. Jen v malé míře se místy, hl. ve Ždánicích na j. Moravě, zhotovovaly obrázky pro evangelické zákaznky, obsahující většinou české texty (citáty z Písma, žalmy, otčenáš, upomínky na toleranční patent aj.) doplněné střídavým dekorem, ojediněle též zobrazení ráje nebo motivy Adama a Evy. Světské náměty se uplatnily jen ojediněle, většinou dokládají zlidovování městského řemeslného projevu. K nejrozšířenějším námětům patří christologická a mariánská zobrazení, výjevy ze života Ježíše Krista a Panny Marie: narození Páně, útěk do Egypta, Sv. rodina, Ukřižování, Boží hrob aj. K frekventovaným typům poutních madon náleží Panna Maria Mariazellská, Pomocná (Maria Hilf, zv. též Pasovská), Čenstochovská, Křtinská, Frýdecká aj. Z ostatních světců a světic se často objevují Jan Nepomucký, Florián, Vendelín nebo Linhart, Josef, Antonín, Isidor, Barbora, Kateřina a Anna. Výrazné a oblíbené téma vytváří legenda o sv. Jenověře. Výrobci obrazů na skle používali předloh zhotovených na základě dobové devoční grafiky. Sklomalby, které si lidé pořizovali z náboženských i upomínkových důvodů, se zavěšovaly ve světnici v tzv. svatém koutu. V poslední třetině 19. stol. je v této funkci nahradily zarámované barvotisky. – V č. zemích se m. n. s. začala rozvíjet především na konci 18. stol., kdy krize v sklářském oboru donutila jednotlivé řemeslníky hledat nové způsoby obživy. Postupem času vzniklo několik dílen, které se specializovaly na malování obrázků pro venkovské odběratele; dílny odebíraly tabulové sklo přímo ve sklárnách nebo je nakupovaly od podomních obchodníků. V průběhu 19. stol. se poptávka po obrázcích natolik zvýšila, že rozšiřující se produkce kolem poloviny stol. nabývala namnoze sériového charakteru. Pravděpodobně nejstarší dílny působily v oblasti sev. Čech, na Českolipsku a v pásmu Jizerských hor a Krkonoš, Orlických hor a Jeseníků, kde navazovaly na sousední Kladsko a Slezsko. U zdejších výroben nastal největší rozkvět činnosti v 1. třetině 19. stol. Obrázky z této oblasti bohatě využívaly dovednosti sklářů ovládajících rozmanité sklářské techniky, jako probušování, matování, amalgamování. Souběžně však vznikaly též výtvoři založené výhradně na malbě, pro něž je charakteristická zářivá barevnost i hojně užívaní

zlaté fólie v orámování výjevů a u svatozáří. Mnozí severočechtí malíři, vyhnání existenční nouzí, nalézali uplatnění také v pohraničních oblastech na jihu a jihozápadě Čech, kde se od středověku rovněž rozvíjela sklářská výroba. V obcích Pohoří (Buchers), Dobré Vodě, Hojné Vodě v Novohradských horách a na rakouské straně v Sandlu vzniklo několik malířských dílen. Nejstarší jihočeské obrázky využívaly ještě sklářské techniky, postupně se však ustálil vlastní osobitý malířský styl zdejších dílen, který jimi prolíná, takže je často nelze vzájemně přesně rozlišit. Bavorští malíři se zase podíleli na vzniku další dílny v šumavské Kvildě, jejíž produkce se inspirovala malbami blízkého Raimundsreutu. Od 1. třetiny 19. stol. v ní pracovala dílna rodiny Verderberů, která zanikla po požáru 1881. Na přelomu 18. a 19. stol. se v jihozáp. Čechách, na Domažlicku, v okolí Nýrska, Všerub a Volar, uplatňovala při zhotovování obrázků na skle technika *églomisé*, spočívající v rytí do zlaté nebo stříbrné fólie, která vymezovala barevnost obrázků na černozlatou nebo černostříbrnou a dodávala jim charakter spíše městského řemeslného projevu. V Habartově na Chebsku se zase rozvíjela malba v široké škále šedých odstínů (*grisaille*), doplňovaná někdy ještě zlacením. Takto barevně laděné malby se zhotovovaly rovněž v oblasti jihočesko-rakouského a bavorského pohraničí ještě po polovině 19. stol., svými znaky však plně zapadají do charakteru malby zdejšího prostředí. – Mohutnou skupinu maleb na skle představuje produkce ze severových. Čech, Kladska a Slezska, označovaná někdy nepřesně jako slezská, v níž lze rozlišit okruh severočesko-dolnoslezský, východočesko-kladský a moravsko-hornoslezský, popř.

moravsko-východoslezský. Nejstarší doklady z tohoto území poznamenala tvorba zdejších provinčních barokních a rokokových malířů a využití sklářských dekorativních technik. Na konci 18. stol. se západoslezská zlidovělá malba vyhranila do několika stylů, mezi nimiž vyniká v poslední třetině 18. stol. skupina označovaná jako *staré české Slezsko* a kolem r. 1800 skupina zv. *slezské unikáty*, pro niž jsou charakteristická vyobrazení polopostav světců z profilu na černém pozadí, která patří k výtvarně nejhodnotnějším dokladům zlidovělé sklomalby v č. zemích. Nejrozšířenější však byly dolnoslezské sériové obrázky z 1. poloviny 19. stol. se zrcadlovým pozadím a bíle malovaným ornamentem napodobujícím sklářskou výzdobu. Téměř po celé 19. stol. jsou oblíbené malby s bílým, řidčeji modrým nebo černým pozadím s motivem červených karafiátů. V moravském Slezsku a na sev. Moravě v 19. stol. působily dílny, které se dopracovaly vlastního osobitého výrazu, zejm. v jeho 1. polovině dílna javornická (*vitrážová*) a ve 2. polovině frýdecká. Dílny z tohoto okruhu pracovaly až do 70. l. či dokonce až do 1. světové války. – Pozoruhodnými výtvoři se vyznačuje malířství na skle na zbylém území Moravy. M. n. s. zde prošla stejně jako v Čechách na přelomu 18. a 19. stol. procesem zlidovění, vzájemně odlišnosti se však projevují jak v celkovém výtvarném charakteru, stylové bohatosti, barevnosti i ornamentice, tak ve výskytu originálních vícetematických kompozic. Kromě toho ve Ždánicích lze nalézt textové písmové obrázky určené pro evangelické prostředí. Na Moravě, kde byla sklářská výroba roztroušena do men-

ších podniků ve vnitrozemí, se vytvořilo několik malířských center, která většinou nelze přesně lokalizovat. V centru regionu působili 1780–1790 a ještě krátce poté malíři produkující již nápadně lidovější obrázky s dekorem planých růží a tulipánů a v 1. třetině 19. stol. malíři černých kontur, k nimž se řadí formálně příbuzná skupina maleb křížové cesty se serpentínovou kompozicí. Do téhož časového úseku spadá poměrně vzácná skupina moravských obrázků se zrcadlovým pozadím, které imitují sklářsky provedený dekor bílou kresbou. Významným střediskem malby na skle se staly od konce 18. stol. Ždánice a okolí. Ze zdejších malířů, činných vesměs v 1. třetině 19. stol., vynikal *mistr huňateho obočí*, který bravurně maloval šetřetcem, dále *mistr vysoko vyklenutého obočí*, jehož styl se nejvíce přibližuje insitnímu projevu, a *mistr vzlmeného obočí* s rustikální malbou v zářivých barevných tónech na převážně bílém pozadí. Na rozhraní sev. Moravy a Slezska působil v 1. polovině 19. století *mistr zalomeného obočí*. Produkce z jeho dílny zaznamenala vrchol kolem r. 1850 a za dlouhou dobu svého působení ovlivnila projev dalších dílen na severovýchodě i západě moravského území. Obrazy vynikají důrazem na kresebnou složku, pro starší typ jsou charakteristická velkoformátová zobrazení několika námětů, pro mladší období masová produkce menších skel s postavou světce či scénou umístěnou v medailonu obklopeném květy a doplněném štítkem s nápisem a dvěma psaníčky, kdy jde o tzv. kartušový obrázek. Z tohoto okruhu malby vychází reprezentativní skupina figurálních obrazů se scénami z legendy o sv. Jenověfě. Vývoj lidové malby na skle na území j. Moravy ukončují po polovině 19. stol. velkoformátové obrazy s vnitřním rámcem, květinovým dekorem a nevýrazným malířským projevem, provedeným nekvalitními barvami.

Lit.: A. Václavík: *O lidových obrazech malovaných na skle*. *Náš směr* 7, 1920/21, s. 59–65; N. Melniková-Papoušková: *Československé lidové malířství na skle*. Praha 1938; K. Černohorský: *Lidová malba na skle ve Slezsku*. Opava 1948; B. Štiess: *První obrazy na skle v Čechách*. ČL 42, 1955, s. 129; J. Vydra: *Die Hinterglasmalerei. Volkskunst aus tschechoslowakischen Sammlungen*. Prag 1957; A. Václavík: *K problematice lidového umění. Metodické i věcné příspěvky k poznání autochtonního a recipovaného umění*. *Slov.* 1, 1959, č. 2, s. 3–26; B. Štiess: *K Vydově knize o lidových malbách na skle*. ČL 48, 1961, s. 28–34; Z. Vachová: *Lidová malba na skle ve Slezsku*. *Ethnographica* 7–8/2, 1965–68, s. 92–108; V. Hasalová:

Die mährische Hinterglasmalerei. *Ethnographica* 7–8/2, 1965–68, s. 30–81; Z. Vachová: *Slezská lidová malba na skle 1–10*. ČSIM B 16–27, 1967–78; G. M. Ritz: *Hinterglasmalerei*. München 1972, s. 25–33; F. Knaipp: *Hinterglasbilder*. Linz 1973; Z. Vachová: *Slezská lidová malba na skle ve vztahu k středoevropským provenienčním oblastem*. ČSIM B 28, 1979, s. 140–152; Z. Vachová: *Lidová malba na skle jako výtvarná a společenská kategorie*. ČSIM B 30, 1981, s. 41–60; F. Knaipp: *Hinterglas-Künste*. München 1988; L. Kafka: *Lidové obrázky ve středních Čechách*. ČL 81, 1994, s. 221–241; I. Kubečková – Z. Lenderová: *Lidové podmalby*. Praha 1995; ELKS I, s. 424; M. Hošková: *Malíř „zalomených obočí“*. FE 30, 1966, s. 103–108; L. Kafka: *Obrázky na skle v severních a severozápadních Čechách*. ČL 83, 1996, s. 313–334; R. Schuster – E. Fendl: *Egerländer Hinterglasbilder aus dem 19. Jahrhundert*. Grafenau 1997; L. Kafka: *Lidové obrázky na skle z jižních a západních Čech*. Sušice 1998; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 241–242. [ak]

malé město, sídelní útvar mající statut města a z něho vyplývající práva a povinnosti, ale počtem obyvatel stojící na pomezí mezi městem a velkou vesnicí. Ve struktuře osídlení č. země má m. m. významné místo nejen kvantitativně (v 17. stol. v Čechách 700, na Moravě 450), ale hl. kvalitativně. Malá města neodlišoval od středověké vesnice ani tak počet obyvatel, mnohdy obdobný jako ve větších vesnicích, ale jejich status, daný správními privilegii a tržními výsadami. Od středověku existovala v č. zemích města královská (privilegovaná, věnná, svobodná, horní), města a městečka municipální a poddanská. Malá města všech kategorií se rozlišovala

podle druhu převažujících profesí na m. m. s převahou řemeslně obchodní a se službami, na m. m., kde tato činnost byla doplňována zemědělskou výrobou, a konečně na m. m. s převahou zemědělské výroby. Postavení a klasifikace středověkých měst a městeček platila do r. 1848. Od r. 1849 bylo zavedeno dočasné obecní zřízení a zákonem z r. 1862 bylo vydáno obecné zřízení zemské. Města a městečka byla zbavena zvláštní jurisdikce a všechny obce byly tak vyrovnány. Označení město a městečko (městys) se stalo formálním. Vesnice a městys se nemohly stát sídlem politické a soudní správy, toto privilegium zůstalo pouze městům. Velká změna nastala i v právní složce výrobní struktury. Od 1. května 1860 byly zrušeny cechy a zřízena živnostenská společenstva. Řemesla a živnosti přestaly být městskou záležitostí a mohly být provozovány stejně na vesnici, jako ve městě. Všechny tyto změny se odrážely ve správním postavení m. m., ale neměly okamžitý dopad na staletou tradici ovlivněný způsob života, probíhající v úzké symbióze s vesnickým zázemím. Kulturní vlivy, školství a osvěta směřovaly od městečka k vesnici, vesnické společenské zábavy zvykoslovného charakteru nacházely svůj odraz ve specifických obyčejích a obřadech v m. m. Vzájemné vztahy mezi m. m. a vesnicí se zvl. rozvinuly v průběhu 19. stol. Od poloviny 19. stol. jsou i v malých městech zakládány čtenářské spolky, zřizovány čítárny a organizovány společenské akce (např. deklamatorní a zpěvní akademie), počíná zájem o ochotnické divadlo a sborový zpěv. Obyvatelé malých měst se počali sdružovat i podle profesí v řemeslnických spolcích a řemeslnicko-živnostenských besedách s náplní

vlasteneckou a kulturně společenskou. Důležitou úlohu hrály symboly, prapory a standardy užívané těmito spolky a reprezentující je. Nezanedbatelnou úlohu sehrály hasičské jednoty, jejichž činnost nejen profesní, ale i společenská se z městeček šířila i na vesnice. Od 70. let 19. stol. se m. m. podílelo svým příkladem na utváření politických názorů na vesnici a na aktivizaci politického smýšlení ve smyslu národním. – Rozdíl v právním postavení měšťana a sedláka byl mnohdy kořenem povýšeného chování měšťanů (i z malých měst) vůči vesničanům. Měšťané se jinak oblékali, stavěli si alespoň na náměstích patrové domy s výzdobou štítů a průčelí, přenesenou z architektury větších měst. Mnohde však zůstával vedle domu široký vjezd, doklad pokračujícího zemědělského hospodaření. Důležitým dokladem maloměstské reprezentace byla i krytina domu: šindel, později pálená krytina, odlišná od doškových střeš na vesnici. Měšťané z m. m. přejímali z měst i úpravu domovního interiéru, způsob stolování, společenského styku (korzo na náměstí v podloubí domů). Maloměsto bylo významným kulturním fenoménem ve škále sídel od vesnice až k velkoměstu. – Představa o velikosti m. m. se postupně měnila. Zatímco ve středověku bylo m. m. sídlo s měšťanskými privilegii asi do 800 obyvatel, v 19. stol. je možno považovat za m. m. sídlo do cca 1 500 až 2 000 obyvatel a v polovině 20. stol. je m. m. sídlo mající méně než 10 000 obyvatel. I to je však relativní, neboť v zemích s pokročilejší urbanizací, jako např. v Německu, se mezi malá města počítají sídla až s 50 000 obyvateli.

Lit.: V. Vojtíšek: *O českých městech*. Praha 1940; *Venkovské město I-II*. Ed. V. Frolec – V. Šepláková. Uherské Hradiště 1986–87; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992; K. Kuča: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha od 1996. [osk]

malohanácký kroj, lidový oděv rozšířený v okolí Boskovic a Jevíčka (Malá Haná) a na přilehlém území Drahanské vrchoviny. Materiálový i stříhový stereotyp mužského kroje je stejný jako na záp. Moravě, ženský kroj se liší stříhem svrchních součástí. Svým charakterem náleží ke kroji v přechodném území záp. Moravy (spolu s krojem brněnským a hanákoslováckým), navíc do m. k. pronikly vlivy ze sousední Hané. – V ženském kroji se vedle tkaných sukní *dělanek*, *dělanic* pro chladnější období objevují svrchní bílé plátěné sukně (jako na Haně). Oblíbená barva zástěr byla modrá. Živůtky ze světle modrého sukna a stříhu jako na Haně byly v polovině 19. stol. damaškové (hl. zelené) s hlubokým výstřihem, lemovaným poskládanou stuhou (typický ozdobný prvek

pro celé přechodné území). Kabátky byly na počátku 19. stol. světle modré, upnuté ke krku, bez límce, s výraznými červeně podloženými šůsky nebo s velkým límcem, dlouhé k bokům; se zkrácením do pasu se výstřih prohloubil. Šily se z dobových továrních materiálů. Kolem poloviny 19. stol. kabátky vystřídal špenzr, na svatbu z hedvábného taftu, stejně jako svrchní sukně. Po špenzrech přišly do módy kacabajky a nakonec volné jupky. Živůtek i otevřený kabátek měly ve výstřihu šátek nebo třícípou plátěnou či tylovou *půlku*. Ještě na počátku 19. stol. nosily dívky roušky (jako na Haně) lemované krajkou. Šátky byly obdobné jako na záp. Moravě, velké se vázaly v týle, malé pod bradu. Na svatbu a na úvod se v 1. polovině 19. stol. nosily plachty s vyšívanou vložkou. Obřadní úprava hlavy pro svobodné dívky není doložena; nevěsty měly věnec. Kroj se urbanizoval v poslední čtvrtině 19. stol. vlivem tkalcovské, později konfekční práce většinou pro prostějovské továrny. Do jižní části Drahanské vrchoviny pronikaly silné vlivy z Brněnska (vyjma špenzru a *kasaně*, tj. všední sukně sešité s živůtkem). – V mužském kroji se sousedství Hané projevuje oblibou zeleného sukna na kabátky. V jejím těsném sousedství se kabátky vyšívaly a měly novější dvouřadový stříh. Klobouky jsou menší než na záp. Moravě. Oblíbené byly široké pásy zdobené pavím brkem a světle modré vesty. Jinak se mužský kroj příliš nelišil od západomoravského.

Lit.: M. Ludvíková: *Jak se lid oblékal v jižní části Drahanské vysočiny*. ČMMZ 47, 1962,

s. 95–134; P. Vacová: *Lidový kroj Malé Haně s přilehlými horami*. Blansko 1970; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů I. Kroje na severozápadní Moravě*. ČMMZ 69, 1984, s. 213–229; L. Nováková: *Josefa Kalabusová a její sbírka lidového textilu*. FE 26, 1992, s. 29–41; L. Nováková: *Malohanácké vložky z úvodnic ve sbírkách Etnografického ústavu Moravského zemského muzea*. FE 27, 1993, s. 35–46. [ml]

maloměsto, město charakterizované nejen malým počtem obyvatel, ale především rozdílností hodnotových měřítek a postojů, odlišujících je od vesnice i většího města. Za pojmem m. stojí typologicky svérázné malé měšťanské společenství, charakteristické povýšeným hodnocením vlastního významu oproti vesnici a jejímu způsobu života a nekritickým přejímáním některých rysů měšťanského prostředí. Výsledkem byla na jedné straně směšnost povýšenosti, na straně druhé nevhodnost aplikace některých měšťanských forem a norem do života malé měšťanské lokality. Vytvořil se tak vysmívaný typ maloměšťáka (např. kocourkovské historky), nicméně i v tomto prostředí vznikla řada hodnotných kulturních prvků. [osk]

maloměstský dům, obydlí obyvatel venkovského města či městečka, jehož architektonická a konstrukční podoba oscillovala mezi formami domu vesnického a měšťanského. – Většina sídel, u nichž donedávna převažoval m. d., měla ve středověku statut poddanského města či městečka (později též městyse) s vymezeným náměstím a parcelami měšťanských domů, předměstími a zemědělskou půdou v extravilánu, na níž se někde nacházely dvory velkostatků a přidružené osady či samoty. Ve venkovských městech se rozvíjely: 1. patrové domy měšťanů na náměstí s vchodem ve štítové stěně a dalšími znaky vycházejícími z prvků slohové architektury (zvl. gotické a renesanční); 2. domy vycházející z forem obydlí vesnických chalupnických usedlostí, situovaných (v době největšího rozvoje předměstí v 18. stol.) často již okapem k měšťanské ulici; 3. domy rolnických usedlostí (stály většinou na předměstí, výjimečně i na náměstí) vycházející z forem tradičních nejzámožnějších vesnických obydlí selských, avšak obvykle přijímající slohové prvky ze staveb měšťanů. – Měšťanský dům (1) měl pův. hospodářské prostory (prodejnu, dílnu, sklep, stáj apod.) obráceny směrem do náměstí (včetně hnojště) a obytné směrem do zahrady v zadní části parcely dvora (např. v Rožnově p. Radhoštěm až do r. 1821). Nejstarší formy měšťanského domu byly podélné průchodné nebo spíše průjezdné, od 16. stol. se

v nich zvětšoval vstupní halový prostor zv. mázhaus, z něhož vedla komunikace také do sklepa (pův. z vnější štítové stěny domu) a do patra. M. d. měl obvykle patrové komory sloužící ke spaní a skladování textilu a cenost. Reprezentační světnice (v 16. stol. zv. síň) se nacházela v patře nad podsíní či podloubím a její okna pod štítem směřovala do náměstí. V průběhu 16.–18. stol. se měnilo vnitřní členění měšťanského domu tak, že se obytná funkce přesouvala směrem do náměstí, kam se soustředila i funkce reprezentační. Hospodářský provoz s ustájením, dílnami a kůlnami se přesunul do zadní části dvora. Tato tendence pokračovala u nejbohatších stavebníků až k palácové formě v 17. a 18. stol. Takový dům už byl orientován okapem k náměstí, s průjezdem do dvora (obvykle ve středu fasády) a s třídílným dvojtraktovým členěním půdorysu domu (u větších objemů složitějším) v obou podlažích. Na jeho reprezentační fasádě se obvykle uplatnila barokní a klasicistická výzdoba. V 19. stol. většina měšťanů přestavěla své domy tak, aby měly okapovou orientaci k náměstí, na sebe navazující střechy s vyzděnými štíty (podle požárových řádů), oddělujícími jeden od druhého, a na sebe navazující fasády s průjezdy do dvora obvykle při okraji půdorysu. Tehdy se uplatňovaly zdobné prvky architektury biedermeieru a později (na přelomu 19. a 20. stol.) zvl. secese. Architektonická koncepce okapového postavení a secesních fasád se na začátku 20. stol. šířila i v příměstských vesnicích, zvl. na Moravě. Nejbohatší secesní štukové výzdoby fasád se dochovaly na Olomoucku, Prostějovsku, Přerovsku a v j. Čechách, a to na maloměstských i vesnických domech. – Předměstský chalupnický dům (2) se zdokonaloval zvl. nahrazením roubené konstrukce zděnou, rozšířením obytného prostoru do podkrovních světniček se štítovými a vikýřovými okny nebo vystavěním obytného patra. V adaptovaných podkrovních nebo ve dvoře přistavěných komorách se v největší míře uplatnilo nájemní bydlení hl. dělnických rodin, a to často v jediném prostoru bez dalšího bytového zařízení. Podobně jako sedláci stavěli do svého dvora typ chalupnického domu jako obydlí výměnkářů, tak i měšťané připojovali tento přízemní typ (běžný na předměstí) ke svým patrovým domům do dvora mezi dílnami, sklady, chlévy a využívali jej pro bydlení rodin tovaryšů apod. – V raném období vývoje m. d. bylo časté spojení řemesla a zemědělského hospodaření. Reprezentuje ho dům (3) s polopatrem situovaný štítem ke komunikaci, v němž je vysoká jizba (pův. s dýmnou pecí), mimořádně prostorná síň a nízké komory, nad nimiž

jsou v krovu roubené nízké patrové komory obvykle s pavlačí. V karpatské části Moravy byl proto patřičně prolomen spád střechy a její okap vyzvednut na stropní trámy patrových komor, které měly na této straně větrací otvor nebo okno a někdy i pavlač (např. Valašské Klobouky, Vizovice, Valašské Meziříčí). Tento typ stavby byl pravděpodobně všeobecně rozšířen v 16. stol. jak v městečkách, tak v zámožných selských usedlostech na vesnicích (relikty se dochovaly ve vých. Čechách, z 18. stol. je tento typ znám např. z Rymic, v 19. stol. se rozšířil na Uherskobrodsku). Spojením traktu hospodářova domu a rovnoběžně položené výměnkářské chalupy objektem průjezdu se sýpkami v polopatře či patře došlo ke změně štítových fasád směřujících ke komunikaci na okapovou uliční fasádu. V dalším vývoji půdorys hospodářova domu získal podobu L a obytné místnosti byly stále častěji soustředovány směrem do ulice než do dvora. Postupně jednotlivé části selské usedlosti v maloměstské zástavbě splynuly v kompaktní tříboký (někdy i čtyřboký) architektonický celek. Jestliže ubývalo funkce zemědělského hospodaření, přibývalo jiných aktivit a hospodářské prostory byly postupně adaptovány pro nezemědělskou výrobu, obchod nebo pro nájemní bydlení. Zejm. patrových komor a pavlačí se využívalo též k sušení a skladování surovin, polotovarů a produktů řemeslné výroby (např. lnu a konopí). Patrové komory byly někdy konstrukčně nejdokonalejší částí domu, jakýsi trezor, zajištěný proti násilnému vniknutí a proti požáru. Byly zděné s železnými dveřmi a okenicemi, nejčastěji se nacházely v podkroví u štítu nebo nad vchodem domu při okapové stěně, často nad portikem nebo tradičním žudrem (zvl. severových. Čechy, Morava a Slezsko). – Stíráním sociálně právních a hospodářských rozdílů mezi měšťany a předměšťany a úpadkem hospodaření poddanských měst až po ztrátu jejich statutu se na konci 19. stol. začala vytvářet představa o m. d. jako o obydlí podnikatelů a zaměstnanců (obvykle v nájmu). Kromě bytu majitele, jeho případné prodejny či dílny (nebo kanceláře) a skladu zboží obsahoval m. d. zpravidla i byty pro nájemníky. Zvl. ve 2. polovině 19. stol. se měnilo funkční členění prostor m. d. v souvislosti s rozvojem tržního hospodářství a sociálního rozvrstvení. Ubývalo např. řezníků a pekařů a přibývalo hospod a oděvních živnostníků. Podle hospodářských a sociálních změn docházelo k častým stavebním adaptacím za účelem přizpůsobení se tržním zájmům vlastníka domu. Funkce nájemního bydlení narůstala natolik, že se i ve venkovských městech stavěly nájemní (činžovní) domy.

Na předměstích se však udržely tradiční chalupnické domy a nepodléhaly tak zásadním změnám jako domy zámožných obyvatel malého venkovského města. – V mnohých sídlech byl vývoj m. d. nedůsledný a zastavil se na samém počátku. Leckde se dochovaly i na náměstí domy z 18. stol., které se ničím neliší od tradičních vesnických domů rolnických usedlostí (např. Sobotka, Semily, Broumov). V českých venkovských městech se vyskytuje i štítová orientace m. d. do ulice či náměstí. Na Moravě byla modernizace architektury při obnově zástavby po třicetileté válce důslednější. Zvláštností je i přežití měšťanských domů v roubené či hrázděné konstrukci, se všemi znaky shodnými se slohovou architekturou (např. Rožnov p. Radhoštěm, nyní ve Valašském muzeu v přírodě, Volary, Železný Brod, Lanškroun, Vamberk, Rokytnice v Orlických horách). Při architektonických průzkumech byly objeveny i relikty roubené valené klenby patrového obytného prostoru, stojícího na zděné klenbě vstupní části měšťanského domu. Někde byl dokonce ve štítové stěně roubení nalezen dýmný otvor, dokládající funkci jizby (např. Český Krumlov, Jindřichův Hradec, Louny, Litoměřice, Kutná Hora, Znojmo). V. t. dělnické obydlí.

Lit.: V. Mencl: *Vývoj studia středověkého měšťanského domu*. Monumentorum tutela 7. Bratislava 1971; DHK I/2, s. 481–679; *Venkovské město I*. Uherské Hradiště 1986; J. Vařeka: *Stavební proměny bývalého jihočeského města (Stráž nad Nežárkou)*. In: *Venkovské město II*. Uherské Hradiště 1987, s. 71–79; M. Radová-Štiková – J. Škabrada: *Příspěvky k poznání středověkého stavitelství*. Praha 1991. [jlg]

malovátko viz kukačka

mandel 1. způsob složení snopů obilnin na poli k doschnutí a ochraně před deštěm (snopy se zmandlovaly). Do m. se snopy skládaly křížem tak, že první snop se přehnul a položil klasy nahoru, aby neležely na zemi, a na něj se střídavě kladly snopy klasy dovnitř. Tímto způsobem vznikl křížový m. o 15 snopech, šestnáctým snopem se přikryl střed m. tak, aby klasy byly položeny ve směru převládajících větrů. Někdy se mandele stavěly bez přehnutého snopu na zemi nebo bez krycího snopu nahoře; m. pak měl 15 snopů. Jindy se pokládaly snopy po dvou vedle sebe do kříže klasy dovnitř, takže byl položen základ s vyšším středem; snopy pak byly kladeny do kříže nad sebou. Poslední, patnáctý snop vytvořil klobouk překrývající střed m. rozprostřenou horní částí snopu s klasy (klasovím); spodní část snopu (řítoví) čněla vzhůru. Mandele se stavěly především v rovinách z velkých snopů. Pevně postavené chránily

klasy před menším deštěm a dobře vzdorovaly i silnějším větrům. Hůře však prosychaly než panáky nebo hromady. Mandele stavěly ženy, podle potřeby i muži, děti pomáhaly přinášet snopy. Před odchodem z pole se mandele spočítaly. – Mandele postupně mizí z polí od konce 60. let 20. stol. nasazením obilních kombajnů, které zanechávají na polích velké balíky (kotouče) slámy; 2. stará míra patnácti kusů (4 mandele = 1 kopa). Počítala se tak např. vejce (dosud má platů vajec 30 kusů = 1/2 kopy). V. t. panák.

Lit.: A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 245–246; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 24–26; J. Štastný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 124–126. [zt + jv]

mandolína [ital.], chudostrunný drnkací nástroj mandolového typu. S m. jako ukončeným nástrojovým typem se lze setkat v Evropě až v polovině 17. stol. M. se rozšířila především v Itálii, kde je považována za typický lidový nástroj. V 18. stol. ji přijala také Francie a v polovině 19. stol. již byla rozšířena téměř po celé Evropě. Mandolíny se dělí na srdcové, portugalské a italské (v 19. stol. na pět skupin podle oblastí jejich rozšíření v Itálii). Nejpříjemnější a nejměkčí zvuk má italská m., zvuk srdcové a portugalské je poněkud ostřejší. Korpus italské m. se skládá z 15 javorových nebo palisandrových dílců tykvovitého dna, ze špalíků, olubení, ozvučných žeber, prstence (pro zesílení korpusu), ochranného štítku výložek a struníku. Vrchní smrková deska se na rozdíl od ostatních drnkacích nástrojů vyrábí se zlomem, jehož úhel je 7 až 10°, ve vzdálenosti 8 až 10 cm od kobylky. Lomení vrchní desky je nutné pro zvýšení tlaku strun na ebenovou kobylku a tím i pro zvýšení hlasitosti nástroje. Na vrchní desce je umístěn zvukový výřez, který je zdoben štítkem chránícím víko nástroje před poškozením. Korpus portugalské m. se skládá z mírně vypouklého dna, složeného z 5 až 7 dílců, z lubů, olubení a víka, které není lomené. Hmatník je opatřen kovovými pražci. Kromě těchto primových mandolín existuje ještě m. pikolová, loutnová a kontrabasová. Navzájem se liší velikostí a stavbou. V č. zemích se s nimi lze setkat jen výjimečně. Nejrozšířenější italská m. má čtyři dvojsborové kovové struny, rozeznávané želvovinovou nebo celuloidovým plektem, které jsou naladěny stejně jako housle (g¹, a¹, e²). Snad proto se v č. zemích na konci 19. a na počátku 20. stol. tolik rozšířila, že na ni po krátkém zacvičení mohl hrát každý houslista. Tón m. může být hudebně pojímán jako trvalý, protože rychlé trsnání udržuje jeho nedoznívající kontinuitu. Proto je m. nástrojem melodickým, a pokud hraje

v duu, je to zpravidla s kytarou, které zůstává akordický doprovod. Tak se m. uplatňovala především v tramském hnutí. Mezi válkami v českých městech vznikaly velké amatérské mandolínové nebo smíšené orchestry, podobně jako orchestry balalajkové nebo tamburašské. Jejich život a obliba měly krátké trvání a jen několik jich pokračovalo ve své činnosti ještě do konce 50. l., kdy byly (také jen na krátkou dobu) nahrazeny tzv. havajskými skupinami. Na přelomu 20. a 21. stol. se m. uplatňuje hl. v kytarových skupinách, které hrají ve stylu amerických lidových nástrojových seskupení. Také tzv. folkové skupiny občas m. používají.

Lit.: G. Gruhn – W. Carter: *Acoustic Guitars And Other Fretted Instruments. A Photographic History*. San Francisco 1993. [pk]

manufaktura [z lat.], nejjednodušší způsob průmyslové výroby; produkt merkantilistické politiky 17. stol. Uplatňovala se v ní především ruční práce a jednoduché stroje poháněné vodní silou. M. navazovala na řemeslnou výrobu, což bylo příčinou střetu s městskými cechy. Zaváděli ji především šlechtičtí podnikatelé a některé mohovité církevní instituce. K vedení m. byli povoláváni zahraniční odborníci. – Rozlišuje se: 1. rozptýlená m., kde část prací byla prováděna pracovníky na vesnicích, mnohdy nevolníky, a konečná úprava se prováděla v manufakturních dílnách. To platilo především pro přadláctví a plátnictví v podhorských oblastech. Výrobky od přadláků a tkalců vykupovali faktori a ke konečné úpravě, bílení a barvení je dodávali do manufakturních dílen; 2. centralizovaná m., která soustřeďovala většinu pracovních operací na jedno místo. V dílnách byla práce rozdělena na dílčí jednoduché operace, které mohli provádět i nekvalifikovaní dělníci, v některých případech také děti (m. v Bělé p. Bezdězem). – Vedle textilních manufaktur prosperovaly v lesnatých a podhorských krajích, jakými byly Jizerské hory a Pošumaví, také manufaktury sklářské. Známé byly centralizované manufaktury na výrobu punčochového zboží v oseckém klášteře (1697), jemného sukna v Horním Litvínově (1715), sukna, punčoch a kanafasu v Hrádku (1723), punčoch a mlynářského plátna v Nové Kdyni (1729), na bílení plátna v Potštejně (1755) a na výrobu bavlněných tkanin v Letovicích (1763). 30. 5. 1724 byl vydán patent, který podpořil zakládání manufaktur.

Lit.: A. Klíma: *Manufakturní období v Čechách*. Praha 1955; T. Šenberger: *Architektura industriálních staveb*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 15–22.

[osk]

manžestr, párový tanec 2/4 taktu s pevnou vazbou na hudební doprovod. Charakteristický je postup bez otáčení přísunnými a cvalovými kroky v prvním dílu tance a polkový krok s otáčením a postupem z místa v dílu druhém. I přes tento společný základ zachycují sběratelské záznamy z 2. poloviny 19. a z počátku 20. stol. různé varianty m. Odlišnosti se týkají zejm. střídání směru postupu bez otáčení i s otáčením, párového držení tanečníků a zdobení polkového kroku. – M. byl zaznamenán na Hlinecku, Hradecku, Choceradsku, Horácku, v Polabí a Podještědí. Název tance byl odvozen od textu doprovodné písně (*Kouřil jsem si na kalhoty / manže, manže, manže, manžestru*, popř. *Za dva zlatý na kalhoty / manže, manže, manže, manžestru*), existují však varianty m., kde se toto slovo v textu písně nevyskytuje. Někdy je dokonce jiný i název tance, např. tetka (*Tetka, kam jdete, / co to nesete*) nebo roveňačka (*Pane půlmistr*), zatímco struktura tance odpovídá variantám s názvem manžestr.

Lit.: A. Waldau: *Böhmische Nationaltänze I-II*. Praha 1859–60; K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 523; A. Hajný: *České tance*. ČL 3, 1894, s. 503; K. V. Adámek: *Tance lidové v okresu hlineckém*. ČL 6, 1897, s. 444; Č. Holas: *České národní písně a tance I*. Praha 1908, č. 278; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 62–63; Z. Jelínková – R. Kubeš: *Horácké tance*. Brno 1956, s. 210–213. [bč + ds]

marcipán [z lat.], cukroví, jehož základ tvoří mandle a cukr. Původ názvu je buď v překladu něm. slova *Marzipan*, nebo v pečivu zv. *Marci panis* (Markův chléb), připravovaném na památku patrona Benátek sv. Marka, anebo ve jménu chlapce Marcialise, pozdějšího biskupa Charciala z Limoges ze 3. stol. (jako připomínka zázračného rozmnožení pěti chleběů, popsaného v Evangelii sv. Jana). Na základě použitých potravin, způsobem jejich zpracování a historickým vývojem je m.: 1. směs z cukru, mandlí a kmínu, nanesená na oplatky a usušená; 2. výrobek z mandlové hmoty, která vznikne zpracováním strouhaných (třených) mandlí a práškového cukru obvykle v poměru 1:1. Pro vyšší vláčnost lze přidat bílky (škrobový sirup). Těsto zdobí povrch perníků, vyrábějí se z něho např. figurky, pečivo ve tvaru květů, ovoce, dále ozdoby na dorty a náplně do bonbonů a zákusků. Někdy jsou strouhané mandle nahrazeny sušeným mlékem; 3. jemný druh perníku, jehož základem je med a mouka (pšeničná, žitná) a do něhož lze podle druhu těsta přidat mandle, oříšky, ovoce naložené v cukru, koření. M. z mandlí a cukru byl velmi drahý. Zpočátku se prodával jen v apatykách

(lékárnách). M. v podobě perníku se postupně rozšířil ze šlechtické kuchyně do městského a venkovského prostředí a stal se pochoutkou pro všechny sociální skupiny. Výrobky z m. měly zastoupení v lidovém obřadním cyklu (m. z pouti jako splátka za velikonoční pomlázku). M. je uváděn ve výčtu masopustních jídel v 16. stol. Pro chuť a poučení dětí vyráběli perníkáři již v 17. stol. např. marcipánovou abecedu, v 18. stol. patřilo k tzv. marcipánovému zboží *červené dílo, žitné marcipány, topinky, šifle, bílé dílo malované, piprle, piprlátka a jazejčky*.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889, s. 28; Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906, s. 883; J. Scheybalová: *Pernikářství*. MVP 12, 1974, s. 146–172; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988, s. 181–194. [jh]

Marek, evangelista, mučedník, světec (25. 4.). Je to patron zedníků, sklenářů, košíkářů, malířů na skle, ochránce proti blesku a krupobití, přímluvce za dobré počasí a dobrou úrodu, patron proti náhlé smrti. Autor jednoho z evangelií, muž jménem M., o němž se mluví v novozákonních epistolách, a Jan M., zmiňovaný ve *Skutcích apoštolských*, jsou zpravidla považováni za jednu a touž osobu. M. byl druhem sv. Petra a Pavla, evangelizoval na Kypru a zemřel mučednickou smrtí v Alexandrii. V 9. stol. byly údajné Markovy ostatky přeneseny do Benátek, jichž se stal patronem. Hlavním atributem M. evangelisty je okřídlený lev. Jindy bývá zobrazován jako ostatní evangelisté s psacím náčiním, knihou, svítkem apod. – V lidové kultuře jsou s M. spojovány úkony zaměřené na ochranu budoucí úrody. Ve starověku se slavnostní procesí na jaře ubírala do hájí zasvěcených římskému božstvu zv. *Robigius*, kde kněz obětoval ovci a zrzavého psa; rituál byl magickým prostředkem ke zničení obilní rzi. Kolem 4. stol. nahradila křesťanská církev tyto festivity polními kajícími procesími, která byla později nahodile spojena se svátkem sv. M. Prosebný průvod měl v Evropě ještě v 19. a na počátku 20. stol. obdobný průběh. Po ranní mši vyšlo procesí v obvyklém uspořádání do polí. Na čtyřech místech, většinou u křížků či kapliček, se průvod zastavil a kněz svčenou vodou pokropil zaseté obilí. Cestou předzpěvoval předříkávač litanie, které obsahovaly prosby za ochranu úrody před kroupami, vichřicí, bouřkou, povodní a za hojnost obilí a naplnění sýpek. Do polí přitom hospodáři zasazovali křížky ze svčeného dřeva nebo tzv. kočičky, aby ochránili budoucí úrodu. Procesní kříž

zdobily dívky věnečky z květů a vpletеныmi obilnými klásky. K M. jako patronu počasí se váže také řada hospodářských pranostik, např.: *Svatého Marka deštivo, sedm týdnů blátivo*.

Lit.: V. Remešová: *Ikografie a atributy svatých*. Praha 1991; D. Attawater: *Slovník svatých*. Praha 1993; L. Tarcalová: *Prosebná a děkovná procesí na Uherskohradištsku*. Slov. 1993, s. 51–57; *Slavnostní průvody*. Uherské Hradiště 1994. [mh]

mariánské svátky, soubor církevních svátků rozdílného významu a stupně zasvěcených Panně Marii a připomínajících skutečné události z jejího života (svátky skutečné) nebo určité aspekty křesťanského učení nereformovaných církví, včetně čestných titulů světice (svátky ideové). Na počátku 21. stol. komplex m. s. představují: slavnost *Matky Boží Panny Marie* (Nový rok; 1. 1.), *Zvěstování Panny Marie* (25. 3.), *Navštívení Panny Marie* (31. 5., do r. 1969 2. 7.), slavnost *Nanebevzetí Panny Marie* (15. 8.), svátek *Narození Panny Marie* (8. 9.) a *Početí Panny Marie* (8. 12.). K těmto svátkům se připojují závazné i nezávazné památky Panny Marie, např. *Panny Marie Lurdské* (11. 2.), *Panny Marie Karmelské* (16. 7.), *Panny Marie Královny* (22. 8.), *Jména Panny Marie* (12. 9.), *Panny Marie růžencové* (7. 10.). – Přestože počátky mariánské zbožnosti a kultu Panny Marie jsou na Blízkém východě doloženy již ve 2. stol., vznikl soubor m. s. později než mnohé svátky mučedníků a apoštolů. Rychlého nárůstu dosáhly m. s. po prohlášení Panny Marie za Bohorodičku na koncilu v Efesu r. 431 spolu s následným rozvojem mariánské kultu. Většinu nejdůležitějších m. s. světla východní i západní církev již v 8. stol. Rané projevy mariánské úcty se přitom koncentrovaly do období Vánoc a posléze i adventu. Na čtyřicátý den po Božím hodu vánočním připadl významný svátek *Uvedení Páně do chrámu (Hromnice)*, který byl pod dřívějším názvem *Očišťování Panny Marie* chápán především jako svátek mariánský. Devítiměsíční odpočet od Vánoc položil základ ke stanovení svátku *Zvěstování Panny Marie (Páně)*. Určitou redukcí m. s., k jejichž stále rostoucímu počtu přispěla období přepjaté mariánské úcty ve středověku a zejm. za protireformace, přinesla reforma církevního kalendáře 1969. Stará tradice sepětí mariánské zbožnosti a vánočních svátků naproti tomu vedla k zasvěcení 1. ledna Panně Marii. – Pro lidovou duchovní kulturu se stala (kromě *Hromnic*) nejvýznamnější skupina pěti m. s. (něm. *Frauentage*, čes. *matičky*), a to *Početí, Narození, Zvěstování, Navštívení* a *Nanebevzetí Panny Marie*, jejichž doprovodné prvky vykazují

některé shodné rysy. Provázel je četná církevní procesí a poutě na mariánská poutní místa. Trojice svátků letního období (*Navštívení, Nanebevzetí a Narození*) a následující neděle se staly asi nejvýznamnějšími termíny konání poutí v č. zemích. M. s. se v lidovém prostředí vyznačovaly řadou zákazů pracovních aktivit (např. šití a předení, pečení chleba a dalších ženských prací, popř. těžkých manuálních prací), vycházejících pravděpodobně z církevně předepsaného pracovního klidu, který se pojí k nejvýznamnějším svátkům. K dodržování těchto příkazů vedly nositele tradiční kultury mj. obavy z toho, že práce skončí nezdarem, onemocněním či poraněním pracujících. Součástí folkloru se ostatně stala i podání o potrestání těch, kteří o m. s. pracovali. – Jak dokládá celá řada pranostik a meteorologických představ, sehrávaly m. s. významnou úlohu jako osudové dny pro předvídaní počasí v nadcházejícím období, pro posouzení velikosti úrody apod. Byly příznivé pro řadu jiných aktivit a činností, např. pro uzavírání obchodů, vykonávání léčebných praktik, odstavování dětí od kojení, které se tak podle věrských představ dostávaly pod zvláštní ochranu Panny Marie, letní svátky např. pro sběr léčivých bylin. Svůj význam měly jak svátky samotné, tak i období mezi nimi, přičemž za nejpriznivější z nich pokládali lidé údobí mezi *Nanebevzetím* (popř. již *Navštívením*) a *Narozením Panny Marie*. – Již v karolinském období se stala zvláštním dnem mariánské úcty sobota, den, kdy se podle tradice Panna Maria narodila a kdy se sloužily mše svaté k její počtě (v pozdějším vývoji však místy nabyly analogický význam i pondělí a středa). Tento charakter si sobota uchovala v tradičním prostředí až do 20. stol. a k jeho projevům patřilo např. zapalování svící před obrazy Panny Marie v domácnostech. Z lidové zbožnosti vzešlo pojetí měsíce května jako zvláštního období mariánské úcty (*máj*) a října jako měsíce růžencového (*růženec*) v souvislosti s oslavami svátku *Naší Paní růžencové* (7. 10.).

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 5, 1932/33; R. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; K. Richter: *Liturgie a život*. Praha 1996; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998. [lk]

mariánský cyklus, soubor témat vztahujících se ke klíčovému momentům legendárního života Panny Marie. Jednotlivé události církev kodifikovala v podobě svátků, které se staly pevnou součástí církevního roku. Patřily k nejvýznamnějším dnům v roce a v mariánských poutních místech se s jejich datem

pojil nejvypjatější poutní ruch. Některým vybraným etapám byly dedikovány i rozličné církevní stavby, např. kostel Nanebevzetí Panny Marie na Svaté Hoře u Příbrami, kostel Narození Panny Marie ve Vranově u Brna, kaple Smrti Panny Marie v Kájově apod. Zobrazení jednotlivých scén z Mariina života je zpracováno na základě starozákonní Písne písní a novozákonních textů. Skrovné zmínky byly již v raně křesťanských dobách doplněny a rozšířeny o apokryfní podání a o legendy, o něž se narativní scény z Mariina života opírají a obsírně popisují jednotlivé životní úseky od dětství až po tělesné nanebevzetí. V raně křesťanském umění se postava Panny Marie objevuje jen jako doprovodný motiv ve vyobrazeních ze života Kristova, např. na nástěnných malbách (*Tři Marie u hrobu Kristova*, 3. stol., baptisterium v syrském Dura Europos). Podíl na jejím pozdějším zobrazování měla též mariánská poezie středověku (např. Vincenc z Beauvais a autor *Zlaté legendy* Jakub de Voragine). Oficiální počátky mariánského uctívání se vztahují k církevnímu koncilu v Efesu (431), který ukončil nestoriánské spory o její roli rodičky Boží. Mariánský kult se rozvinul jak na křesťanském Západě, tak i na Východě, kde byla postulována základní ikonografická schémata, z nichž po celý středověk těžilo i umění Západu. Tato mariánská tematika převažovala přibližně do 14. stol., poté přistupují ve větší míře i obrazy z Mariina života podněcující člověka středověku k rozjímání. Baroko bylo plně ve znamení mariánské zbožnosti: kultu Panny Marie byla zasvěcována četná poutní místa, vznikaly chrámy spjaté s jejím životem. Stala se mocnou patronkou potřebných, k níž se člověk utíkal ve snaze zmírnit své utrpení, když hledal ochranu před osudem. Marie jako Matka Boží zaujímá mimořádné postavení, vždy stojí přede všemi světci. Vystupuje v roli přímělkyně za hříšníky u svého božského syna, ochránkyně potřebných, spásonosná bytost v případě neštěstí a odvrácení katastrof jak soukromých, tak i společenských, jako matka Boha se stává personifikací Matky církve i symbolem víry a představuje královnu nebes. Základní náměty vycházející z mariologického cyklu představují Marii jako Pannu, jako Matku Boží. Významná je její role orodovnice za zemřelé duše při posledním soudu (v *návodech správného umírání křesťana* byla vedle posledního pomazání zdůrazněna eucharistie za přítomnosti Panny Marie). Jako matka milosrdenství byla uctívána laickými charitativními bratrstvy pozdního středověku a byla jejich patronkou. Zásadní význam pro rozvoj mariánského kultu, který se promítl do všech oblastí zlidovělého umění, mělo

zasedání církevního koncilu v Tridentu. Jednotlivé fáze m. c. jsou v českém lidovém prostředí zachyceny především ve zlidovělých malbách na skle, v drobné devoční grafice a v barvotiscích, méně se objevují v plastice či na keramice. Mnohem častěji než scény z mariologického cyklu se ujaly ve zlidovělém umění *zázračné* madony z četných poutních míst. M. c. lze sledovat po jednotlivých etapách. – *Rodiče Panny Marie* jsou sv. Anna a sv. Jáchym, kterým se v pozdním věku narodila dcera Maria. Její dětství postihuje spíše ikonografie jednotlivých svatých, hl. Anny, méně Jáchyma. – *Neposkvrněné početí* (z lat. *Immaculata conceptio*): jako jediný

člověk byla Maria z vůle Boží počata bez poskvrny dědičného hříchu. Neposkvrněné početí bylo po celý středověk předmětem disputací. Rozvoj tématu je spojen s barokní mystikou. Jako ikonografický typ se stalo předmětem obecného uctívání až v 18. stol. Za svátek bylo prohlášeno 1708, dogmatem se stalo 1854. Představuje Marii s rozpuštěnými vlasy a s nimbem hvězd kolem hlavy, vznášející se nad srpkem měsíce, později přibyla zeměkoule obtočená hadem. V této podobě korunovala morové sloupy na dominantních místech městských i venkovských sídel. V lidovém prostředí žil tento typ především ve zlidovělé malbě na skle, devoční

grafice a plastice. – *Narození Panny Marie*: scéna se odehrává v místnosti se sv. Annou na lůžku a porodními bábami koupajícími dítě. Jde o nepřiliš frekventované téma, omezující se na malbu na skle a grafiku. Významný církevní svátek 8. 9. patří k letnímu cyklu. – *Výchova Panny Marie*, obvyklé schéma představující sedící sv. Annu s knihou v ruce, z níž vyučuje Marii, spadá do období Mariina dětství před vstupem do chrámové služby. Velmi často se objevuje v malbě na skle, rozvedeno po ploše, či umístěno v medailonu, ale též jako volná plastika, součást domácích oltářů, hojně je v drobné devoční grafice. Jeho variací je v malbě na skle (např. ve slezském okruhu) dvojobraz se sv. Annou s Marií a sv. Josefem s Kristem v náručí, tj. motiv dvou vyvolených v dětském věku. – *Uvedení Panny Marie do chrámu* (zasvěcení, obětování) je schéma známé ze slohového umění, kde Maria vystupuje po schodech k velebně, ale ve zlidovělém umění není obvyklé; je z něho odvozován ikonografický typ *Panny Marie klasové*, který je jako zázračný obraz uctíván např. v Českých Budějovicích, Mláce, Klokotech a Vranově u Brna; Maria v oděvu pokrytém dekorem klasů jako personifikace pole, jež má být oseto, představuje se na reprodukcích poutních předloh snad ve všech žánrech zlidovělého umění. Dívčí podoba Marie je předmětem invokace v loretánské litanii. Obětování je zasvěcen např. poutní kostel v Mláce. – *Svatba Panny Marie* (zasnoubení) odráží text evangelia sv. Matouše. Pro Marii byl kněžím za manžela vybrán Josef. Scéna zachycuje spojení rukou, event. předání prstenů před knězem. Někdy přihlížejí v pozadí Anna a Jáchym. Ojedinele se objevuje v malbě na skle (např. z Pohoří, Slezska, ale i ze západoslovenských dílen) a v grafice. Za svátek (23. 1.) bylo zasnoubení prohlášeno 1725. – *Zvěstování* (25. 3.): Marii se zjevuje archanděl Gabriel zvěstující novinu o početí syna. Marie obvykle sedí, před ní stojí či klečí anděl s lilii jako symbolem nevinnosti v ruce. Někdy bylo doplňováno nápisem v kartuši *Zdrávas Maria*, tj. andělským pozdravem, který se stal základem modlitby zdrávas. Invokace se objevuje nejen u zvěstování, ale také v souvislosti s další mariánskou tematikou, např. na reprodukcích poutních madon. V malbě na skle se tento námět vyskytuje vzácně ze Ždánic, ale i ze slezských dílen, výjimečně je lze nalézt na keramice z Velké Bíteše. Více bylo zastoupeno v grafice a na barvotiscích. – *Navštívení Panny Marie*: Maria čekající dítě přichází navštívit svou těhotnou příbuznou Alžbětu, která ji vítá jako anděl při zvěstování slovy *Ave Maria*. Setkání dvou žen bylo hojně zpracováno ve slohovém umění, ale ve zlidovělém

umění (až na malé výjimky, jako je malba na skle uložená v muzeu v Hronově) se téměř neobjevuje. – *Narození Páně* (24. 12.); velmi frekventovaná *betlémová* scéna se v lidovém podání objevuje ve známém schématu: klečící či stojící Maria s Ježíškem položeným na slámě nebo v jesličkách, v pozadí Josef. Výjev je doplněn zvířaty (osel, volec), zobrazením betlémské chýše, chléva, andělem zvěstujícím novinu, hvězdou ukazující cestu k zázkru. Na tuto scénu navazují další: klanění pastýřů (velký výjev s pastýři adorujícími dítě), obdobou je klanění Tří králů (mágů, mudrců z Orientu) holdujících dítěti. V lidovém prostředí odráží tuto etapu Mariina života především tvorba betlémařů v podobě plastik, maleb a tisku. Narození i Klanění je zachyceno v malbě na skle (např. ze šumavských dílen a ze Slezska), v keramice a drobné grafice, ve slovesném folkloru v koledách, obchůzkových hrách a legendách. Narození Páně (Svatá noc) bylo zařazeno do církevního kalendáře r. 336. – *Očišťování Panny Marie* (Hromnice, 2. 2.): čtyřicet dnů po porodu přichází Marie spolu s Kristem do chrámu k očištné oběti. Ve slohovém umění se jedná o velkou chrámovou scénu s Marií s košíkem holoubat, Kristem, Josefem a Simeonem, ve zlidovělém umění je obvykle zredukována na Marii držící hořící svíce jako symbol očisty (Madona hromničná). Objevuje se v malbě na skle ze ždánické a slezských dílen, v ceroplastice, drobných tiscích a malbě na plátně. Součástí tohoto svátku je svěcení svíček hromniček. – *Smrt Panny Marie*: leží na loži obklopena apoštoly, event. anděly, někdy přihlíží Kristus. Vyskytuje se v malbě na skle ze šumavských, ale i západoslovenských a slezských dílen; v obměněné podobě mrtvou Marii budí andělé. Rovněž se nachází na tiscích a jako ceroplastika ve skřínkových obrazech. – *Nanebevzetí Panny Marie* (15. 8.): nespočívá v pozemském hrobě, ale je po smrti vyzvednuta na nebesa s *tělem i duší*. Je zobrazena jako stojící postava se sepnutými rukama, rozpuštěnými vlasy, stoupá za doprovodu andělů k nebesům, kde je očekávána Kristem. Ikonografický typ Assumpty je patetickým vyvrcholením mariologického cyklu. Nalézá se v malbě na skle, plátně, plechu, v drobné grafice, barvotiscích i v plastice. Vedle Narození patří Nanebevzetí k nejvýznamnějším mariánským svátkům, kdy v centrech mariánské úcty vrcholí poutní ruch. Za dogma bylo prohlášeno 1950. – *Korunování Panny Marie*: v závěrečné scéně mariologického cyklu, v níž Ježíš korunuje na nebesích svou matku, klečí či stojí v centru Maria, zatímco Ježíš (event. anděl) jí klade na hlavu korunu. Sv. Trojici je Maria korunována např. v malbách na skle slezského okruhu. Téma se opakuje ve zlidovělém malbě

na plátně a v grafice. – Tyto základní náměty byly rozšířeny o další témata. *Útěk do Egypta*: před Herodovým vražděním prchá Josef s rodinou do Egypta, poutník Josef vede osla, na němž sedí Maria s dítětem. Časté je toto téma v plastice, kde v rámci betlémové scény vytváří samostatnou skupinu, dále v grafice, méně v malbě na skle, většinou z Pohoří. *Svatá rodina*, zobrazení Marie, malého Ježíše a Josefa, je v malbě i grafice častým tématem. *Svatba v Káni*: spolu s Marií sedí za stolem větší počet osob. V malbě na skle ze ždánické dílny jde o jediné mariánské téma určené i pro evangelický okruh, vyskytuje se rovněž v grafice a barvotiscích. V dramatickém *Pašijovém cyklu* hraje postava Marie významnou roli ve scéně ukřižování, snímání z kříže a kladení do hrobu. Do tohoto cyklu patří i *Pieta* (Maria s mrtvým Kristem v náručí) a *Dolorosa* (trpící Maria pod křížem, vlastně fragment Ukřižování). Vysoce emotivní pašijové scény byly zachyceny ve všech žánrech zlidovělého výtvarného umění, v lidovém dramatu zejm. v pašijových hrách. *Srdce Mariino*, abstraktně stylizované srdce, je někdy vyplněno modlitbou a v kombinaci se srdcem Krista se nachází nejčastěji v malbě na skle a devoční grafice. Obdobně je téma *Sedmibolestná Panna Maria*: Maria se zdůrazněným srdcem nebo jen Mariino srdce protknuté mečí. *Jméno Mariino*: anagram jména; abstraktní, vysoce dekorativní motiv je zastoupen především v malbě na skle a grafice a jako doprovodný prvek na podstavcích mariánských plastik. – Z neobyčejně bohatého a pestrého repertoáru mariologického cyklu nereflektovalo lidové prostředí všechna témata stejně. S větším ohlasem se ve sféře zlidovělého umění setkala poutní předlohy.

Lit.: A. Jordanszky: *Kurze Beschreibung der Gnadenbilder der seligsten Jungfrau Mutter Gottes Maria*. Pressburg 1836; A. Stubbe: *La Madone dans l'art*. Bruxelles 1958; W. Delius: *Geschichte der Marienverehrung*. München – Basel 1963; Z. Kalista: *Česká barokní gotika a její žďárské ohnisko*. Praha 1970; J. Mathon: *Život Panny Marie*. Brno 1884; W. Beiner – H. Petri (ed.): *Handbuch der Marienkunde*. Regensburg 1984; V. Denkstein: *K vývoji symbolů a interpretaci děl středověkého umění*. Praha 1987.

[hd]

mariánský kult, uctívání Panny Marie, matky Ježíše Krista, Bohorodičky. Ve středověku se m. k. v č. zemích projevuje ve slovesném, hudebním i výtvarném umění. V oblasti ústní slovesnosti a ve výtvarném lidovém umění se mohla mariánská tematika rozvíjet zvl. v době barokní. K tomu napomáhaly četné církevní institucionální formy: vznik mariánských kostelů, poutních míst, poutí, mariánské svátky, mariánské kongregace aj.

M. k. se nerozvinul ve všech žánrech slovesného lidového umění stejnou měrou. Nejsilnější se projevil v písňové oblasti, především v lidových legendách. Oblíbené byly mariánské náměty vycházející z těch evangelních pasáží, které mají úzký vztah k osobě Panny Marie (narození Ježíška, útěk svaté rodiny do Egypta, ukřížování Krista). S porodem Panny Marie souvisejí legendy o neposkvrněném početí a zvěstování, zdůrazňující zároveň nadpřirozenou bytost Ježíšovu. Cesta do Egypta má epický ráz a jádrem je zde legenda o rychlém zrání obilí, které zmátlo Herodesovy vojáky pronásledující svatou rodinu. Kristovo utrpení na kříži a jeho vykupitelská oběť jsou vyjádřeny jednak dílčími motivy v legendách o narození Ježíška, jednak samostatnými legendami. Kromě příběhů navazujících na texty evangelií patří k nejznámějším mariánským látkám legenda apokryfního charakteru o hledání noclehu Panny Marie a zázračném nabytí ruček kovářova dítěte. Marii jako přímluvkyni a pomocnici nejvstížejší ztvárňuje legenda o hříšné duši, které Panna Maria pomáhá vytrpět muka v očistci a přivádí ji do nebe. Do tohoto okruhu částečně náleží i legenda o tom, jak Maria pomáhá sv. Lukáši namalovat portrét své tváře tím, že ji přiloží na plátno. Rada poutnických písní, vydávaných jako kramářské tisky, má větší-ino lyrický ráz a od lidových písní duchovního charakteru se na první pohled odlišuje nízkou uměleckou úrovní. Také původem kramářská píseň *Ach velká láska boží* z druhé sbírky F. Bartoše (č. 978), spojující v jeden celek několik legendárních motivů (útěk do Egypta, větev stromu s plody nahýbající se k Panně Marii, uzdravení zbojníkovy dítěte), je neumělá skladba. Panna Maria se dostává i do koledí, je tam však téměř vždy postavou pasivní: jako chudá ustaraná matka se sklání nad Ježíškem v kolébce, jindy je líčena jako bytost čistá (rozkvétá před ní růže nebo lilie), nadaná zázračnou mocí (samy se před ní otevírají dveře do kostela, zvony samy zvoní). V pohádkách se lze s mariánskými motivy setkat jen výjimečně, častější jsou v legendárních pohádkách a v prozaických legendách: Maria zachraňuje dítě upsané ďáblu, bere je z rukou ženy a sama je ďáblu odevzdává, ten nespokojen udeří Pannu Marii do tváře a mizí; zbojníkovy dítě se uzdraví ve vodě, v níž Maria vykoupala Ježíška; látka je spojena s pokáním dvou hříšníků-zbojníků a s rychlým zráním obilí. Časté jsou etiologické legendy vztahující se k vlastnostem zvířat a rostlin: vysvětluje se, proč je kůň věčně hladový, proč má hrdlička na krku černý pásek, proč jahody nesytí a kameny nerostou; kukačka nechtěla světit svátek Očišťování Panny Marie, za trest nemá vlastní hnízdo; do lísky neudeří blesk (poskytla ochranu svaté

rodině). Četné lidové názvy rostlin se rovněž spojují s tímto svatým jménem: *slzičky Panny Marie* (kartouzek, hvozdík), *pantoflíček Panny Marie* (květel), *vlásky Panny Marie* (třaslice) a *příže Panny Marie* (babí léto). Z dětských her je známá *hra na Pannu Marii*. Kromě lidové slovesnosti m. k. silně ovlivnil zejm. lidové umění výtvarné (lidové řezbářství, podmalbu na skle).

Lit.: K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1864; P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních*. Praha 1879; F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1889; O. Vyhliďal: *Naše Slezsko II*. Praha 1901; *Matce Boží. Almanach*. Olomouc 1904; *Almanach mariánský*. Uspořádal A. Podlaha. Praha 1905; K. Procházka: *Lid český s hlediska prostonárodně-náboženského*. Praha 1910; *Mariánské motivy v českém umění slovesném a výtvarném*. Vyd. Z. Kolářová. Brno 1943; R. Smetana – B. Václavek: *České písně kramářské*. Praha 1937; F. Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*. Praha 1951, 4. vyd.; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; A. Satke: *Pohádky, povídky a humorky ze Slezska*. Ostrava 1984, s. 195 – 196 (77); J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa w ukladzie systematycznym I*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1962. [ast]

Markéta, mučednice, svěťice (13. 7.). M. je patronka sedláků, panen, manželek, rodiček, kojných, ochránkyně při těžkém porodu nebo proti neplodnosti. Patří mezi Čtrnáct svatých pomocníků a mezi tzv. *Quatuor Virgines Capitales* (Barbora, Dorota, Kateřina), s nimiž je často společně zobrazována. Údajně se narodila ve 4. stol. v Antiochii, kde byla pro svou křesťanskou víru mučena a nakonec

stata. Podle legendy se jí ve vězení zjevil obrovský drak, jehož zkrotila znamením kříže. M. se stala jednou z nejoblíbenějších světic středověku. Je zobrazována s korunou na hlavě, v ruce knihu a palmu. Její individuální atributy jsou drak, kříž nebo hůl s křížem, někdy hřeben nebo pochodeň (podle způsobu jejího mučení). Někdy nese šňuru perel (podle svého jména: Margareta = perla). – V lidové kultuře patří svátek sv. M. k těm kalendářním dnům, podle nichž se orientovaly zemědělské práce. Se dnem sv. M. byl spojován počátek žní. Lidová pranostika říká: *Svatá Markyta hodila srp do žita*; např. v okolí Městce Králové chodily děti po domech s přáním dobré úrody. Byla také patronkou těhotných žen. Ženám se prý dával k ulehčení porodu *Markétin pás* a při těžkých porodech nebo velkých porodních bolestech se M. obětovala svíčka. V 19. stol. se v Praze těšila oblibě lidová slavnost u sv. Markéty v Břevnově, později pořádaná ve Hvězdě, která se konala neděli po svátku sv. M. Původní význam této slavnosti byl spojován s uctíváním ramene sv. M., které bylo vystavováno v suchých létech v břevnovském klášteře, a lidé sem vykonávali prosebná procesí za dešť. Křestní jméno M. se ve venkovském prostředí vyskytovalo poměrně často.

Lit.: V. Remešová: *Ikonografie a atributy svatých*. Praha 1991; D. Attawater: *Slovník svatých*. Praha 1993. [mh]

márnice, zděná (výjimečně roubená) stavba nebo místnost na hřbitově k uložení nebožtíka na márách nebo v rakvi před pohřbem, k úschově předmětů potřebných k pohřbu

a náradí hrobníka. V minulosti bývaly márnice převážně provizorní přístřešky; na vyobrazení hřbitovů do poloviny 18. stol. většinou chybějí, neboť jejich stavbu vyžadoval až předpis z r. 1753. Dvorní dekret z 28. 2. 1797 přikazoval v m. *umrlčí komoru a hlídačovu světnici*, dále požadoval ukládat mrtvolu v otevřených rakvích a na ruku jim přivazovat šňůru vedoucí ke zvonci v hlídačově místnosti. Tento požadavek byl po polovině 19. stol. zanedbáván, až zanikl. Barokní a pozdější márnice měly často až do 20. stol. šindelové střechy, ve stěnách větrací otvory a na původních hřbitovech u kostelů k nim bývaly přistavěny kostnice (*ossarium*, *ossuarium*, budova pro kolektivní ukládání kosterních ostatků zemřelých; označení i pro ostatkovou skříňku). U židovských hřbitovů funkci márnice přebíraly prostory krytých vjezdů, z venkovní strany opatřené masivními vraty. – Roubená m. se dochovala např. v areálu hřbitova ve Slavoňově (Náchodsko). Pozoruhodná zděná m. s kostnicí, nástěnnými malbami a malovaným dřevěným stropem se symboly ubíhajícího času a věčnosti (signoval V. A. Groff 1701) stojí na hřbitově v Kašperských Horách. – K m. se vážou některé pověry a strašidelné příběhy. Byla považována za nebezpečné místo, kam se po setmění lidé báli vstoupit.

Lit.: J. Royt: *Barokní kultura v jihozápadních Čechách*. Katalog výstavy. Kašperské Hory 1994.

[18]

Martin (kolem 316 v Sabarii /dnes Szombathely/, Panonie /Maďarsko/ – kolem 397, pohřben v Candes u Tours, Francie), voják a biskup, světec (11. 11.). M. je patron vojáků, pastýřů, vinařů, chudáků a žebráků, koní, domácích zvířat, hus aj. Narodil se v rodině římského vojáka, sloužil v římském vojsku v Galii a šířil křesťanství. Založil první klášter v záp. Evropě (Ligugé ve Francii), 371 byl zvolen biskupem v Toursu. Podle legendy se mu ve snu zjevil Kristus poté, co v zimě rozťal svůj plášť a daroval z něho půlku třesoucimu se žebrákovi; pak se dal pokřtít. Ze skromnosti se nechtěl ujmout biskupského úřadu a před vyslanci, kteří jej o to přišli požádat, se schoval v husím chlívku. Kejhání hus však jeho úkryt prozradilo. Označení místa (*capella*), kde byl plášť sv. M. (*capa*) uchovávan jako relikvie, bylo později všeobecně přijato jako název pro malou svatyni, kapli. Z Francie se kult sv. M. rozšířil na východ a sever Evropy, v č. zemích byl pěstován ve středověku. Jemu zasvěcené kostely byly zakládány od 12. stol. (1178 v Praze na Starém Městě). M. je zobrazován jako biskup s husou v ruce nebo jako římský voják na bílém koni, který protíná svůj plášť a dává jej žebrákovi; tento legendický motiv

se objevuje i na obrázcích na skle. – Martinský svátek (11. 11.) byl důležitým mezníkem v hospodářsko-právním ohledu. Uzavíral se hospodářský rok, byli vypláceni obecní služebníci, zvl. pastýři, a při této příležitosti se konaly obecní hromady. Ve starších dobách to byl termín, k němuž čelední a děvečky měnili službu u sedláků. Poddaní v tento den odváděli vrchnosti dávky v drůbeži, obyčejně v husách. – Ke dni sv. M. se peklo pečivo rohlíkového tvaru plněné mákem, povidly, mrkví (*martinské rohlíčky*, *martiny*, *martinské podkovy*), určené pro výslužku pastýřům a čeledi odcházející ze služby, dále dětem obcházejícím po koledě, mláďencům od děvčat jako dárek apod. Obdarování domácích lidí přetrvalo v tradici martinského svátku až do 20. stol. – Služebníci hledající nové místo si často vedli hlučně a nevázaně. Proti tomuto *martínkování* a *martínkům* vydávaly úřady restriktivní opatření, např. 1598 za Rudolfa II. Přeneseně znamenalo slovo *martínek* v 15.–16. stol. tolik co hodovník, rozmařilec, prostopášník. Odtud i výraz *martínkovat* (být na zahálce, měnit, hledat službu), *světit Martínka* (hlučně hodovat). Za martínky byli označováni účastníci obchůzek na sv. M., někde i koledníci vůbec. Martinské koledování bylo živé zvl. ve středověkých městech, kde chudí studenti (žáci) obcházel spolu s učiteli. V textu jedné z koled z 15. stol. požadují dárky, hl. tučnou husu. To je i nejstarší zmínka o huse, obřadním jídle vázaném ke dni sv. M., které se udrželo až do 20. stol. z racionálního důvodu: před nastávajícím zimou se vyřazovala vykrmená drůbež, nevhodná k chovu. Při svátečním obědě dostával nejmladší pomocník hospodáře husí křídlo, aby při práci lítal, starší pak stehno, aby běhal a nebyl líný, hospodář si ponechával část prsní kosti (*kobytku*), z níž předpovídal průběh nastávajícího zimního období (bílá kost: tuhá zima a sněh, do modra zbarvená: mírná a vlhká zima). Blána z martinské husy platila jako lék: vkládala se do bot, aby nohy neomrzly, nepotily se, nenarostla kuří oka. Dříve se v tento den pilo nové víno. Hlučné martinské hodování ukončovalo období před adventním postem, dříve šestitýdenním. Zrcadlí se dosud v martinském posvícení, hodech a krmáších, v martinských výročních trzích, které jsou dosud na různých místech udržovány. – Tradice uctívání M. jako patrona dobytka je patrná v záp. Čechách. Sedláci dávali na modlení k M., přinášeli do svatyní kovářsky zhotovené železné obětní figurky domácích zvířat, hl. koně a skotu (ještě na počátku 20. stol. do kaple sv. M. ve Všerubech). K patronství sv. M. se vztahuje i martinský dobytčí trh v Českých Budějovicích, martinská pouť v Klenčí aj. – Ke dni sv. M. jsou vázány četné pranostiky předpo-

vidající průběh zimy. K nejstarším patří: *Po svatém Martinu zima nežertuje, přichází sněh i mráz kvalitem*, obsažená již v *Partlciově hospodářském kalendáři* (1617), zatímco známá: *Svatý Martin přijíždí na bílém koni (brůně)* je doložena až v 19. století.

Lit.: Č. Zíbrt: *Martinkové, chasa nezbedná*. ČL 12, 1903, s. 101–102; Z. Nejedlý: *Staročeské koledy a protikoledy v 15. století*. ČL 13, 1904, s. 145–148; L. Mühlfried: *Ein Opferbrauch im Martinikirchlein zu Wscherau*. ZÖV 13, 1907, s. 32–35; M. Kolářík: *Sv. Martin, ochránce skotu na Chodsku*. ČL 26, 1926, s. 69; M. Zender: *Der Brauch am Martinstage als Beispiel räumlischer Differenzierung*. EE 4, 1970, s. 222–228; J. Munzar: *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha 1985; SNSVU, 1991; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994. [ev + rj]

marxismus v národopisu, marxistická etnografická teorie rozvinutá 1917–1945 v Sovětském svazu; od r. 1946 hrála významnou roli i v teorii a praxi české a slovenské etnografie. Etnografie byla chápána jako historická věda zabývající se tzv. progresivními složkami společnosti, tj. pracujícím lidem; důležitý prvek její činnosti představovala ideologická angažovanost. V oblasti výzkumu české kultury to znamenalo zejm. zaměření na výzkum dělnictva a chudších vrstev venkovského obyvatelstva (domkáři, chalupníci, bezzemci), v oblasti výzkumu světové kultury na studium raných období vývoje lidské společnosti. – Základem a zdrojem marxistické etnografické teorie jsou práce F. Engelse (1820–1885), např. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* (1884), a řada děl K. Marxe (1818–1883), V. I. Lenina (1870–1924) a J. V. Stalina (1879–1953). V intencích idejí těchto *klasiků marxismu-leninismu* se mj. odvíjelo i etnografické bádání: pravověrnost marxismu nedovolovala etnografům překročit hranice vymezené těmito pracemi. Dokladem snah po teoretických výbojích v přísně vytyčených mezích mohou být např. diskuse o tzv. asijském výrobním způsobu (její část vedla k francouzské levicové tradici) a o raných státech (zejm. o tzv. vojenské demokracii), které se opíraly o rané Marxovy práce, v nichž připouštěl širší výběr variant vývoje lidských společností než později v *Kapitálu* (1867). Podobná omezení si kladla i marxistická etnografie pěstovaná mimo *země socialistického tábora* (tj. mimo Sovětský svaz a satelitní státy 1945–1989), která se musela vyrovnávat s neustálou kritikou ze strany nemarxistických etnologů a antropologů. Kritický tlak vedl na druhé straně k větší teoretické otevřenosti a k exkurzům z vymezeného ideologického prostoru (např.

práce R. Garaudyho, nar. 1913). Ve Spojených státech rozvíjeji marxistickou tradici v kulturní antropologii M. Harris (nar. 1927) a další. Teoretické závěry i důkazní materiál západních marxistických etnografů využívali ve své argumentaci i někteří badatelé sovětského bloku. – V rovině teorie a obecných srovnávacích studií měli marxističtí etnologové největší volnost při konstruování periodizací tzv. předhistorických dějin lidstva. Výsledkem i důsledkem této skutečnosti byly početné periodizace lidských dějin, na nichž se výrazně podíleli především etnografové a archeologové sovětské (M. O. Kosven, 1885–1967; S. P. Tolstov, 1907–1976, aj.) a němečtí (I. Sellnowová vytvořila patrně nejpodrobnější marxistickou periodizaci lidských dějin). V rámci ateistické propagandy bylo důležitým předmětem výzkumu marxistické etnografie náboženství, v Sovětském svazu především studium magie a šamanismu a náboženských systémů rodových společností. V č. zemích navázali marxističtí etnologové především na práce O. Pertolda ze srovnávací religionistiky (*Pověra a pověřivost*, 1955; *Co je náboženství?*, 1956) a na práce sovětských etnografických autorit, přičemž ve svých pracích výrazně kombinovali religionistický přístup s kategorizacemi podle kulturních typů. Hlavním reprezentantem české marxistické etnologie byl O. Nahodil (*O kultuře prvobytné společnosti*, 1957), který na přelomu 50. a 60. let 20. stol. spolupracoval s A. Robkem (*České lidové pověry*, 1959; *České lidové kronikářství*, 1960; *Původ náboženství*, 1961). – Další oblastí výzkumu bylo studium příbuzenských systémů a rodiny, zaměřené především na dokazování nepřetržité tradice příbuzenské a vesnické pospolitosti, tj. kolektivismu (jako jedné ze *základních hodnot* socialismu a komunismu). Hlavním teoretikem studií o příbuzenství byl opět M. O. Kosven; o věrohodnosti průkazního materiálu, který ve svých pracích používal, existují pochyby. – Významná byla aplikace marxistické etnografické teorie v praxi, tj. ve správě tzv. lidově-demokratických a socialistických států a zde žijících jednotlivých kulturních skupin. Byla uplatňována výčtová definice J. V. Stalina: *Národ je historicky vzniklé pevné společenství lidí spojených společnou řečí, územím, hospodářským životem a psychickým založením, projevujícím se ve společné kultuře* (*Marxismus a národnostní otázka*, 1913) a její pozdější varianty vypracované sovětskými etnografy. Základem etnografického poznání se staly jednotlivé díly etnografické encyklopedie *Narody mira*, v nichž byla popsána většina kultur světa. Obsah podléhal výběru a cenzuře (např. v dílech věnovaných národům Sovětského svazu

není zmínka o krymských Tatarech; v textech o národech jiných světadílů byl etnografický pohled kombinován s třídně-historickým, zaměřeným na národně-osvobozené hnutí). Na konci 60. a v 70. letech 20. stol. přichází s teorií etnických procesů J. V. Bromlej, 1921–1990 (*Etnos i endogamija*, 1969; *Etnos i etno-socialnyj organizm*, 1970; *Etnos i etnografija*, 1973). – V č. zemích je nástup marxistické etnografie spojován s generací etnografů, kteří zakládali etnografické ústavy někdejší *Československé akademie věd* v Praze a v Brně. Tento nástup měl na přelomu 40. a 50. let 20. stol. bouřlivý ráz, projevující se v kritice všeho *starého*. Vedl k odchodu J. Voráčka z pražské filozofické fakulty, ke kritice badatelských metod A. Václavíka, D. Stránské a dalších etnografů starší (předválečné) generace. Přínosem nastupující generace bylo rozšíření badatelského zájmu o studium kultury dělnictva a života ve městech. Od konce 40. l. probíhaly také výzkumy sledující asimilaci imigrantů žijících v č. zemích (volynští Češi, Maďaři a Slováci v českém pohraničí). V 70. letech 20. stol., kdy se stal hlavním představitelem české marxistické etnografie A. Robek, zaměřující se na kulturu a sociální strukturu českého venkova (vycházel především z dat získaných na Kladensku), mělo studium dělnictva a obyvatel měst prioritu. V 70. a 80. letech byl také v č. zemích zahájen výzkum teorie i praxe kontaktu etnik a jejich vzájemného ovlivňování (tzv. etnické procesy). Výsledkem byla pracovní verze slovníku hlavních pojmů (*Slovník etnických procesů*) a řada konkrétních

studií, zaměřených většinou na míru asimilace příslušníků jiných etnik k etniku českému. – Etnografie socialistického tábora dožívala v klasické podobě v 70. letech 20. stol., kdy začala zvolna přijímat teoretické poznatky západních nemarxistických etnologických směrů, většinou s použitím marxistické terminologie (např. sovětská učebnice *Etnografija*, 1980). Sovětská folkloristika a literární věda se vyvíjely s relativně menšími teoretickými překážkami, např. i v období po 2. světové válce pracovaly s užitím strukturalistických metod. Některé práce představitelů těchto věd (M. M. Bachtin, 1895–1975; J. M. Meletinskij, nar. 1918) byly přeloženy i do češtiny a přispěly ke korigování pohledu na marxistickou etnografii.

Lit.: M. O. Kosven: *Očerki istoriji pervobytnoj kultury*. Moskva 1953; O. Nahodil – A. Robek: *Původ náboženství*. Praha 1961; I. Sellnowová: *Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte*. Berlin 1961; M. O. Kosven: *Semejnaja obščina i patronymija*. Moskva 1963; *Rané formy civilizace*. Ed. J. Pečírka – J. Pešek. Praha 1967; M. M. Bachtin: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha 1975; B. Engels: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1979; J. V. Bromlej – G. E. Markov (eds.): *Etnografija*. Moskva 1982; J. M. Meletinskij: *Poetika mýtu*. Praha 1989.

[jkt]

máry [z něm.], nosidla – dřevěná nosítka k přenášení rakve, doložená již ve starověku. Stč. termín *páry* souvisí s ním. *Bahre*; na česko-budějovicku se m. říká *nury*. V písemných

památkách ze 14. a 15. stol. se objevuje také označení *koryto* ve smyslu posmrtného lůžka s bočními stěnami, sloužícího k přenášení mrtvolky ke hrobu. Svobodní mladí lidé mívali m. bílé nebo červeně natřené a zdobené květy. Na m. se prostírala bíle vyšívaná plachta, ubrus, prostěradlo, červený turecký šátek (Hodonínsko), někde i koutní plachta nebo černá příkrývka, příkrov (na Těšínsku *pokrop*). Zámožnějším kladli na m. černé sukno s tepanými ozdobami, spolky byly vybaveny příkrovem s malovanými obrazy svatých. Na m. vystavovali rakev s nebožtíkem v domě nebo na dvoře. Do kostela a na hřbitov nesli m. vždy pěšky a na ramenou muži z příbuzenstva nebo sousedé. Slovo m. se stalo součástí různých obrazných eufemistických obrátů: *Už je na marách* (zemřel); *v máji na máry* (nevhodnost svatby v květnu).

Lit.: I. Němec: *Pohřbívání v rakvích u starých Čechů*. LF 87, 1964, s. 69–75. [an]

Maří Magdalena, mučednice, svěřice (22. 7.). Je patronkou svedených, polepšených a kajících se žen (*magdalénky*), vlásenkářů, kosmetiků, holičů, vinařů a zahradníků. Podle legendy žila M. M. v Magdale u Genezaretského jezera. Podle Lukášova a Markova evangelia to byla *Maria, kteráž slove Magdalena*, z níž *Ježíš vyvrhl sedm ďáblů*. Byla zřejmě nejmenovanou hříšnicí, která ve farizeově domě skrápěla slzami Kristovy nohy, otírala je vlastními vlasy, líbala je a mazala alabastrovou masťou. Evangelisté se shodují na tom, že M. M. byla přítomna Ježíšovu kladení do hrobu i zmrtvýchvstání, čemuž odpovídá jeden z jejích atributů, kelímek s masťou. Zobrazení M. M. jako

ženy klečící v poušti nebo v jeskyni s křížem a lidskou lebkou naopak ukazuje na možnost kontaminace s kultem poustevnice a kajícnice Marie Egyptské ze 6. stol. Kult M. M. vznikl v pozdním středověku, v č. zemích se ujal asi ve 13. stol. Četnější ikonografické doklady jsou známy teprve z 15.–18. stol. Často je zobrazována s tělem zakrytým jen dlouhými vlasy. V českém zlidovělém umění se M. M. výjimečně objevuje na malbách na skle (Chodsko, severových. Čechy a Slezsko) či v iluminovaných modlitebních knihách z konce 18. a z 19. stol. Ojedinelý doklad zlidovělého pojetí volné plastiky zobrazující M. M. v č. zemích je uložen ve sbírkách ostravského muzea.

Lit.: J. Emminghaus: *Maria Magdalena*. Recklinghausen 1964; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 253–254; SNSVU, s. 259–262; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 371–372; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 215. [rj]

maska, škraboška a figurína, formy přeměn, jimiž se jejich uživatelé prostřednictvím převleků, líčidel nebo škrabošek domněle stávají jinými bytostmi, lidmi, zvířaty či zosobněnými abstraktních jevů (maska, škraboška); symbol vyvolávající představu skutečné osoby nebo zvířete (figurína). Obsah a smysl m. š. a f. je určen jejich funkcí a smyslem v obřadním a obyčejovém životě lidu, především ve svatebních a pohřebních rituálech a v rozmanitých výročních a hospodářských obyčejích. Rozšíření masek (z lat. *masca*, arab. *maschara*, v českých nářečích *maška*, *maškara*)

není časově omezeno ani sevřeno etnickými či administrativními hranicemi; přezívají v nich až tisícileté přežitky primitivní víry a věrských praktik. Masky známé z č. zemí jsou součástí obecně takřka v celé Evropě rozšířeného repertoáru, vykazují však i vazby mimoevropské. Některé masky se uplatňovaly při různých příležitostech i několikrát do roka. Mnohé prošly nesčetnými proměnami, zastíráním, ztrátou původních funkcí v lidové víře, obřadech a obyčejích. Množství inovací ztěžuje či zcela znemožňuje odhalení jejich prvotního smyslu. Tento proces těsně souvisí se změnami společenské situace a myšlení, církevními zákazy, popř. tlakem christianizace (např. mikulášské obchůzky) a nadále pokračuje (novodobé masky nabývají nezávislý karnevalový charakter). Některé totožné masky mají různé lidové názvy. Primárním kritériem pro jejich třídění je vztah k obřadním a obyčejovým cyklům. Při objasňování jejich smyslu je třeba zohlednit, že mnohé vystupovaly v obyčejích zimního i jarního období, popř. v rodinných obřadech (zejm. svatba). Může jít o příznak starobylosti masky, doklad původního stavu, v němž se funkce masky jen minimálně diferencovala, ale stejně tak to může být důsledek ztráty někdejší závazné funkce masky; v tomto zdánlivém rozporu se odráží komplikovaný vývoj lidové kultury. – Obchůzky a průvody masek, které souvisejí s výročními a hospodářskými obyčejí, se nejvíce soustřeďovaly do přednovoročního období: na sv. Cecílii (22. 11.), Barboru (3. 12.), Mikuláše (6. 12.), Ambrože (7. 12.), Lucii (13. 12.), Štědrý den (24. 12.). Dále se masky uplatňovaly v obchůzkách na Nový rok, Tři krále (6. 1.)

a zejm. v období masopustu, na sv. Blažeje (3. 2.), Dorotu (6. 2.), Řehoře (12. 3.), až do Velikonoc. Do fáze jarního novoročí spadají masky a figuríny, které souvisejí s některými velikonočními a májovými obyčejí. Zvláštní postavení mají masky v letničních obyčejích. V ponovoročním období se uplatňovalo jen několik ojedinělých druhů masek a obžínkových figurín. V největším počtu a nejrozmanitějších formách masky vystupovaly v masopustních obchůzkách; byly to zejm. masky antropomorfní, a) lidské: cikán a cikánka, žid s rancem, turek, mouřenín, žebrák, žebračka, sedlák, selka, přadlena, bába s nůši, dráteník, kovář, kominík, mlynář, krajánek, myslivec, řezník, švec, mastičkář, medvědář, šašek, komediant, husar, hajduk, jezdec s koňskou hlavou na dřevěné kostře, Jidáš s váčkem, poustevník, kněz, biskup, dráb, biřic, kat, včetně novodobých aktualizací např. podle televizních postaviček (v 60. l. robot Emil); b) nadpřirozených bytostí: čert, anděl, smrt. Nejrozšířenější byly převleky za krále, královnu, lucku, barborku, mikuláše, mikulášku, matičku biskupa Mikuláše, ambrože, perchtu (obludnou ženu), kobylu, muže za ženu. Některé antropomorfní masky byly těsně propojeny s lidovými obchůzkovými hrami (pastýřské vánoční a tříkrálové, na sv. Barboru, o masopustu masky Masopusta s Pústem, synů Masopusta, dcery Markéty, jejího ženicha, poustevníka a krále nebo soudce). Zoomorfních masek (kůň, kobyla, tur, kozel, koza, beran, vlk, medvěd, zřídka čáp, vrána, jiné ptačí masky) postupně ubývalo spolu s oslabováním lidové víry a symboliky zvířat. Nezbytnou součástí masek

byly rekvizity (hole, metly, zvonce, nože, meče, píky, kukly, papírové čepice). Za jednu z nejstarších masek je v č. zemích považována maska medvěda, do 18. stol. často pravá medvědí kožešina, později nahrazená jakýmkoli obráceným kožichem nebo kostýmem z hrachové nati či ze slámy. V této podobě se maska medvěda místy vyskytuje v obchůzkových slavnostech i na přelomu 20. a 21. stol. Také *pohřebenář* (j. Valašsko, částečně Uherskobrodsko) je vlastně substitucí masky medvěda. Navštědčují tomu i evropské obdoby (slaměná maska *De hoorig Bär* z oblasti Bodamského jezera). Početnou skupinu tvořily koňské masky (*klíbná, brůna, šiml, kobyla, též lucka* nebo *perchta*). K dalším v Evropě obecně rozšířeným obyčejům s maskami patřily archaické letniční obchůzky a hry. Podle starších zpráv byly masky králů mnohem prostší, než jak jsou známy z doby od konce 19. stol. Popisován je např. oblek ze *smrkové kůry na způsob rytířského brnění* (1834). Zřejmě nejstarší svědectví z Bojkovic (1750–1780) popisuje *chytání kuruců* (*Kurutzenfangen*), což lze chápat jako lokální aktualizaci obyčeje, ohlas kuruckých vpádů na vých. Moravu (1705 a 1709) za Františka II. Rákociho. Pozoruhodná je zmínka o tom, že obchůzku po obci konalo pět chlapců zahalených do prostěradel, kteří vedli vola, na němž seděl hoch oděný do dívčích šatů; v tomto motivu lze spatřovat zárodek transvestismu, který tvoří jeden z výrazných prvků různých variant v Evropě obecně rozšířené svatodušní *jízdy králů*, jejíž podstatou byl převlek za krále (královnu) a hledání, popř. honění krále. – Přestrojování bylo také součástí rodinných obyčejů (např. svatebních), při nichž byla ženichovi

podvrhnutá osoba převlečená za ženu jako nepravá nevěsta. Předpokládaná existence masek při pohřebním obřadu v č. zemích není doložena. – Z figurín jsou z č. zemí známy smrtka, morana, ze škrabošek byla nejrozšířenější umrlčí lebka (někdy jen zamoučený obličej), ďábel apod. Škrabošek se dochovalo velmi málo. V č. zemích byly pomocí forem odlévány z plátna a papíroviny, v 16. stol. se dovážely z Benátek, pravděpodobně však především do městského prostředí.

Lit.: L. Schmidt: *Masken in Mitteleuropa*. Wien 1955; J. Tomeš: *Masky v lidových obyčejích na Horňácku*. Slov. 1959, č. 4, s. 12–22; J. Jančář: *Dřevěná maska z mikulášského průvodu v Hluku*. VNSČ 1960/61, s. 23; J. Tomeš: *Příspěvek k problematice masek „hřebenářů“ v masopustních obyčejích na Moravě*. Slov. 6, 1964, s. 53–65; N. Kuret: *Problèmes de typologie du masque populaire en Europe*. Annuaire de la Commission Royale Belge de Folklore, Section Wallone 15, 1961/62. Bruxelles 1967, s. 107–119; R. Jeřábek: *Masopustní maska „pohřebenáře“ v mezinárodním kontextu*. NA 5, 1968, s. 89–100; R. Jeřábek: *Masken und Maskenbrauchtum in den tschechischen Ländern*. In: *Masken und Maskenbrauchtum aus Ost- und Südosteuropa*. Hrsg. v. R. Wildhaber. Basel 1968, s. 114–134; A. Lommel: *Masken. Gesichter der Menschheit*. Zürich 1970; O. Bihalji-Merin: *Maske sveta*. Beograd – Ljubljana 1971; J. Tomeš: *Le masque en Tchécoslovaquie*. In: *Le masque dans la tradition européenne*. Binche 1975, s. 283–299; A. Bärtsch: *Holzmasken. Fastnachts- und Maskenbrauchtum in der Schweiz, in Süddeutschland und Österreich*. Aarau 1993; ELKS I, s. 337–338, II, s. 151; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 216; J. Staňková – L. Baran:

Masky – démoni – šaškové. Pardubice 1998 (k tomu viz NR 1999, s. 177–180); R. Jeřábek: *Výtvarná kultura.* In: LKM-VM, s. 222–223. [rj]

máslo, jemná emulze mléčného tuku a vody, připravovaná podomácku nebo vyráběná průmyslově ze sladké, polozakysané nebo zakysané smetany. Lid. se nazývá *pomazánka* (Chodsko) či *putra*. Ačkoliv až do 18. stol. nebyla spotřeba m. v Evropě masově rozšířena, byl tento tuk vždy uznávanou důležitou komoditou, s níž se čile obchodovalo již od středověku. M. se používalo jednak jako tuk pro přípravu vybraných jídel, jednak jako součást lékařských či kosmetických prostředků. Používání m. při vaření se dlouho omezovalo na domácnosti velmi zámožných vrstev. Ještě v 19. stol. bylo m. jen v menší míře určeno pro přímou spotřebu výrobce a vyrábělo se především pro prodej na trhu. – Až do 16. stol. se používalo výhradně m. přepouštěné (*šmalc*, *šmolc*). Nasolením a převařením se m. konzervovalo a v dřevěných nebo hliněných nádobách uchovávalo pro zimní měsíce. Teprve od 17. stol. se začalo konzumovat přímo i čerstvé m. (*putr*), i když jeho spotřeba byla v té době poměrně malá. – Dokud se na český venkov nedostaly odstředivky, stloukalo se m. po domácku v dřevěných máselnicích, a to převážně ze sebrané kysané smetany. Z ní vyráběné m. se nejen lépe zpracovávalo, ale bylo i trvanlivější. Hotové, v několikeré vodě vytlučené m. bylo upravováno do různých tvarů, nejčastěji

do podoby dlouhých oválných kousků, které hospodyně zdobily nožem, balily do zelených rostlinných listů (křen) a ukládaly na chladném místě, jindy se užívalo k jeho tvarování rozličných dřevěných forem (obdélných či kruhových) s řezaným dekorem (vroubkování, růže, srdíčka, kříž, beránek, iniciály Ježíše Krista apod.), popř. dřevěných, řezbou zdobených válečků. V. t. tuk. Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku.* Praha 1933, s. 86–90; M. Karel: *Zemědělství.* In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 97–103; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová.* Praha 1945, s. 35, 196–203, 225. [ašk]

maso, svalovina živočišného původu z teplokrevných i studenkrevných zvířat, ryb a ptáků, která byla odedávna nezbytnou složkou stravy. Druhy m. a míra jeho konzumu závisely na zdroji lovných a domácích druhů zvířat, později na finanční dostupnosti m.; jeho spotřeba a druhy se měnily v průběhu historického vývoje. Sociální diferenciaci a sezonnost v konzumu m. ukazují již doklady ze 14. a 15. stol. V panské kuchyni se často podávalo m. všech druhů v různých úpravách. Podobně tomu bylo u zámožných měšťanů. Pro chudé vrstvy bylo m. pouze pokrmem svátečním. I na vesnici byla jeho spotřeba jedním z ukazatelů sociální diferenciaci. Tam se také nejvíce projevovala sezonnost jeho požívání. Nejvíce se konzumovalo m. vepřové. Zabitky připadaly téměř výhradně na zimní měsíce, tj. předvánoční období a masopust. Při nich se požívalo čerstvé m. a vnitřnosti (droby) upravené vařením, pečením a dříve i rožněním a výrobky z nich (jaternice, jelita, klobásy, tlačěnka, polévka). M. konzervované uzením, někde i prosolováním, bylo uchováváno do jarních, popř. až do letních měsíců, na dobu náročných polních prací. Spotřeba hovězího m. byla podstatně nižší. Domácí porážka hovězího dobytka se uskutečnila pouze v případě nutnosti a pak ve výjimečných případech o svatbě a o posvícení, kdy se porazilo tele. Telata se zabíjela velice mladá, jak radí přísloví: *Vejce dnešní, chléb učerejší, tele šestinedělní, víno loňské.* – Podle pramene z konce 18. stol. převládala tehdy spotřeba hovězího m. nad ostatními druhy u všech vrstev obyvatel kromě chudiny. Ta požívala m. v průměru jedenkrát za měsíc. Telecí m. se jedlo zřídka, protože živá telata byla zdrojem příjmu, dříve také součástí poddanských dávek (úroční tele). Počátkem 40. let 19. stol. stoupla však nabídka telecího m. natolik, že jiné nebylo téměř k dostání. Na jeho častý konzum a jednotvárnou úpravu žehrali zejm. muži. Proto M. D. Rettigová vydala 1843 knížku *O telecím mase* s osmdesáti recepty. Někde

bylo telecí (i hovězí) m. uzeno. – Konzumování skopového m. se různilo regionálně i sociálně. Ještě v 18. stol. byla jeho obliba všeobecná. S poklesem chovu ovcí z jídelníčku mizelo a častěji přicházelo skopové m. na stůl jen přímo v místech chovu ovcí. Koncem 19. a počátkem 20. stol. se stalo pokrmem chudších vrstev. Podobně tomu bylo s m. kozím. Jen kůzlečí a jehněčí m. patřilo mezi sváteční (zejm. velikonoční) jídla. Častěji se skopové m. vyskytovalo v jídelníčku továrních a obecních kuchyní i domácností městských dělníků v kombinaci s majoránkovou omáčkou. – Koňské m., podobně jako m. psů, koček, veverek a vran, bylo jídlo z nouze, jinak byl k němu odpor, pokládalo se za podřadné, nečisté, někdy i za nezdravé. Jindy se naopak doporučovalo jako léčivé. Koňské m. se přesto dosti konzumovalo, v některých městech měl živnost koňský řezník, který obvykle prodával i koňskou uzeninu, popř. hotové pokrmy (guláš, sekanou). Kupujícími byli lidé z chudších vrstev, hl. průmysloví dělníci. – Drůbež se pro panské stoly upravovala na několiký způsob, zejm. však rožněním nebo vařením, u chudších převážně vařením. Počet chované drůbeže v selských usedlostech, zvl. v 19. stol., byl značný, nejhojnější ve mlýnech, na farách, v myslivnách; tam se podávala v různých úpravách, hl. při slavnostních příležitostech. U větších sedláků přicházela drůbež na stůl kromě nedělí a svátků i v některý všední den. Ke svátečním příležitostem se upravovalo i více druhů: holoubata, kuřata, slepice; tato drůbež se nejčastěji podávala vařená s nudlemi apod. Slepici vařenou v nudlové polévce donášely ženy šestinedělnice do kouta, obvykle ve speciálním hrnci zv. *koutňák*. Z husích, popř. kachních drůbků se upravoval *kaldoun*. Pečená husa, kachna nebo výjimečně i krůta patřily mezi sváteční pokrmy. Pečená husa byla přímo atributem posvícení (*radost Martina, hus a džbán vína; martinská husa k hodům klusá* aj.). V chudších rodinách se dříve o svátcích podávala husa vařená, z níž byla navíc polévka. Ve městech nabízeli kuchanou i nekuchanou drůbež na trzích. Kuchařské knihy z 18. a 19. stol. obsahují řadu úprav drůbeže: rožnění, pečení, nadívání, fašírování, zadělávání. – Ryby byly až do konce 17. stol. běžnou součástí stravy lidí žijících v blízkosti řek a rybníků. Po úpadku rybníkářství jejich konzum poklesl. Ryby se jedly hl. v postních dnech, a to sladkovodní i mořské (slanečci, sušená treska). Ve městech byly prodávány i dovážené mořské ryby. Zvěřina byla výsadou panských a měšťanských rodin, na vsi jen několika privilegovaných domácností. Prostí lidé ji okusili výjimečně při honech,

kdy dostali podřadný kus, nebo když si zvěř upytlačili. Za to však byly stanoveny přísné tresty. Zpěvné ptactvo (sluky, kvíčaly, drozdí aj.) přicházelo na stoly zámožných v různých úpravách. Prostí lidé je jedli příležitostně, spíše k ukojení hladu. Jeho odchyt omezovaly zákazy čižby, poslední byl vydán 1870. – Chov králíků pro m. se rozmáhal od konce 19. stol. (dříve spíše pro kožky). Králíčí m. v různých úpravách zaujalo přední místo v dělnických rodinách, vařené či dušené tzv. na divoko, s černou ovocnou omáčkou, na paprice, na smetaně, nebo pečené, obvykle spolu s kouskem tučného vepřového či s uzeným. – S rozšířením sporáku se uplatňovalo dušení m., pečení v troubách a smažení (řízky z vepřového, kuřecího a králíčího m.). Pečeně byla ještě v 19. stol. svátečním pokrmem. Kombinace vepřové pečeně, knedlíků a zelí jako typického českého pokrmu byla v období národního obrození spíše uměle vytvářenou tradicí směřující k podpoře národní svěbytnosti. Mezi sváteční pokrmy středních vrstev začaly pronikat i takové úpravy m., jako byla svičková, sekaná, karbanátky, roštěná a pokrmy cizích kuchyní: guláš, segedínský guláš, smažené řízky aj. V období meziválečném se řada z nich vřadila mezi pokrmy všedních dnů (omáčky s vařeným hovězím m., ovar z vepřového, ocásek, pazourky, vnitřnosti). Větší díl m. k obědu dostával obvykle otec (živitel rodiny), žena a děti po soustu, někde žena neokusila vůbec. Muži z měšťanských rodin si někdy zašli už dopoledne do hostince na masitý *gáblík*. – Počátkem 20. stol. začaly některé úpravy m. pronikat na venkov, především do svátečních pokrmů. Nejdříve se objevily na svatebním a posvícenském jídelníčku. Vedle pokrmů z drůbeže se řadila svičková, vedle pečeně řízky. Upouštělo se od podávání výrobků ze zabijačky. Novoty v úpravách m. přinášela především kuchařka přizvaná z města nebo z fary, selské dcery, pokud navštěvovaly kurz vaření (hospodyňskou školu), ale také služebná děvčata a někde i fabričky, jež ze svého výdělku m. občas samy koupily. V meziválečném období (kromě krize ve 30. l.) přibývaly další úpravy, hojně se rozšířil nákup uzenin, někdy se i ty upravovaly na pokrmy. Po překonání nouze v prvních letech po 2. světové válce bylo pronikání stravovacích zvyklostí z města na venkov intenzivnější, rozšířil se konzum hotových masitých pokrmů. Stále méně (nebo vůbec) byly dodržovány posty, masité pokrmy se častěji objevovaly mezi všedními. Stoupla také koupěschopnost obyvatel a změnila se hierarchie druhů m. Hovězí m. přední se kupuje na polévku, avšak už zřídka se jí vařené s chlebem a méně než dříve i k omáčkám;

zpravidla se jen pokračují do polévky. Zadní hovězí m. se upravuje jako roštěnky, ptáčky, znojemská či svičková pečeně, do oblíbenosti přicházejí bifteky a vůbec masa připravená narychlo (tzv. minutky). Konzumace vepřového m. od 60. let 20. stol. stoupla až nežádoucím způsobem. Vepři jsou chováni nejen na venkově, ale drží je některé rodiny i v menších městech. K zabijačce přizvou řezníka, který m. rozporcuje a udělá drobky. Část m. se konzumuje hned, část se zaváří do sklenic a plechovek, převážně se však uchovává v mrazničkách, stejně jako pokrmy z m. upravené. Podomácku v komíně se vepřové m. a slanina už udí jen zřídka, někdy se užívá malých, k tomu účelu venku upravených udřen. Při různých setkáních a při slavnostech se někde rozní sele, popř. jehně, jinak se skopové m. konzumuje málo, s výjimkou oblastí chovu ovcí, kde jsou pečené nebo skopový guláš oblíbenými pokrmy. Koňské a psí m. se jí minimálně. O koňskou uzenu, pokud je někde v prodeji, je zájem hl. u starší generace. Drůbež všech druhů (z vlastního chovu, většinou spíše kupovaná) se stala svojí cenovou dostupností pravidelnou součástí jídelníčku. Zvl. kuřata (v prodeji převážně mražená) se podávají nejen ve sváteční, ale i ve všední dny. V oblíbenosti jsou kuřecí řízky, kuře nadívané, pečené i jinak upravené po vzoru cizích kuchyní. Zvěřina a ryby se konzumují většinou o svátcích a mimořádných příležitostech, v první řadě o Vánocích.

Lit.: L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, s. 82, 105–106; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 275, 279–280, 557–578; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 24, 29, 72, 81–82; J. Štastná: *Lidová strava*. In: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, s. 168–174. [jš]

masopust, maškara, voračky, fašanky, ostatky, končiny – 1. lidová slavnost maškar obřadního charakteru; 2. období od Tří králů do počátku předvelikonočního půstu. Název *ostatky* se vztahuje na poslední tři dny tohoto období; 3. jméno hlavní postavy (M.) vystupující v masopustních hrách 16. stol. – Maškarní průvody a reje masek jsou typickým rituálem přechodu. Provázejí konec zimy a začátek jara a vztahují se k jarním zemědělským pracím. Průvody maškar, zábavy a hry mají v celé Evropě dlouhou tradici a zřejmě společný kulturní základ. Převládají v nich magické plodonosné a ochranné motivy a jednání v určitém vztahu, i kult mrtvých. V polském masopustním obřadu vystupují *dziadové*, v bulharském *starci*, obojí ve významu předkové, kteří dohlížejí, aby se nekonaly některé hospodářské

činnosti. V průvodech českých maškar jsou markantní postavy židů, kteří tu patrně zastupují onen démonický živel zemědělných předků a jejichž pojmenování mohlo vzniknout odvozením z polského označení *dziadů*. Tyto postavy se průvodu účastní, nemluví, netančí, ale pobíhají a trestají bičem nebo holí (podobně jako *dziadové*). Jsou patrně jednou z nejstarších forem maškar a souvisejí zřejmě se staroslovanským kultem mrtvých, kteří se vracejí mezi živé a střeží, aby se nepředlo, nešilo, nevyvážel hnůj a zachovávala úcta k předkům. O magickém charakteru masopustních her svědčí masky medvěda a koně, v novější době již s pokleslou funkcí cirkusových cvičených zvířat. Kromě nich v českém m. vystupuje i kozel či koza. Snad od této masky je odvozen i název pro slezský masopust, *kozelek*. Na Slovensku vystupuje tur, turoň, býk. M. je na rozdíl od karnevalu obřad venkovský, spojený s předkřesťanskými lidovými obyčejí, vzdáleně navazující na antické náboženské slavnosti, transformované středověkými měšťskými hrami. – Ve starém Římě se odbývaly v březnu slavnosti na počest boha Bakcha, *bakchanálie*, *dionýzie*, *saturnálie*, *luperkálie* aj., při nichž se konaly iniciační obřady. Od 13. stol. jsou zprávy o masopustních veselících a průvodech; zpravidla jde o dvorské, měšťské a studentské zábavy, které jsou popisovány jako masopustní koledy. V 16. stol. se v Praze konaly lidové *voračky* a staročeské *mumraje*, které purkmistr zakázal pro bezuzdnost a nevázanost. Od 15. stol. brojila trvale proti konání m. církev, která jeho formu nikdy nepřijala a nepojala jej do církevního roku. Cizí i čeští duchovní už v 16. stol. srovnávali m. s pohanskými saturnáliemi. I v českém prostředí byly provozovány masopustní hry, např. staročeská hra o Bakchovi a v níž byla figura Masopusta odsouzena a hozena do kašny či potoka. *Tragédie Masopusta* napsal Mikuláš Dačický z Heslova. Tzv. Bachus je v ní představen jako požívačný muž, neřestník. Ve hře vystupuje také M., který je zpodoběn jako šašek, *bláznů pán*. V divadelních hrách ze 16. stol. vystupuje např. jako Bakchův sluha a strážce dobrého bytla. V *Hádce Masopusta s Postem*, hře z konce 17. stol., se chlubí M. svým obžerstvím a veselou, svobodnou myslí. Z 19. stol. je známo několik her, které se odbývaly v m., např. *Salička* (o nevěře selky) a další hry, v nichž M. vystupuje jako svůdce k světským požitkům. Ve hře z Třebíče z 19. stol. M. umře a čert ho odnese do pekelné propasti. Dvojjediná podoba Bakcha a M. ve hrách je odrazem skutečnosti, že v masopustních průvodech č. zemí není jednoznačné, kdo je Bakchus. V mnoha variantách masopustních

obchůzek vlastně chybí, nebo lépe řečeno není pojmenován. – Nelze ani přesně určit, která z masopustních obchůzek je starší a původnější. Součástí masopustního období od Tří králů do počátku velikonočního půstu byly i obchůzky přespolních lidí s kobyloou, kozlem či medvědem. Poslední tři dny před Popeleční středou, tj. na ostatky, se konal m. v různých regionech odlišně. Předmikulášské, tříkrálové či novoroční obcházení s *klíbnou* a *brúnou* se v určitých oblastech posunulo až do období m. Na Podřipsku se připojilo k *druhým voračkám (maškarám)* v počtu až dvanácti. O splynutí nebo posunu maškarních průvodů z předmikulášského období do 2. poloviny února svědčí zápisy z 80. let 19. stol. z Keblic na Podřipsku, Ctíněvsi, Lipkovic a také vyobrazení mikulášského průvodu z doby kolem r. 1850 z muzea v Litomyšli, kde jsou všechny hlavní postavy známé i z novodobých masopustních průvodů (např. na šumavském Podlesí, na Českomoravské vrchovině), ale chybí mezi nimi jmenovitě Bakchus. Pochovávání *bakuse* či *basy* považují někteří badatelé za obyčej přenesený ze starší tradice. – O dlouhé tradici masopustních obchůzek svědčí mnoho variant, které mají různý vnitřní obřadný princip a různý hlavní motiv: a) usmrcování, ubíjení zvířete (či postavy) a jeho vzkříšení; je hlavním motivem m. na Českomoravské vrchovině (zabíjí se koník), na Opavsku (kozel), na Doudlebsku se usmrcuje matka m., na Sušicku se upaluje medvěd, na luhačovickém Zálesí se stínal beran či kohout, na Třebíčsku se prodával a zabíjel kůň, o chodských voračkách se usmrcovala lidská postava; b) komická svatba (Strakonicko, Chodsko, Valaško); c) mečový, šavlový či kolový tanec

(okolí Trhových Svin a na slováckých Kopicích); d) chození s klátem (Valaško, Chodsko); e) voračky: vyorávání brázdy (Chodsko, Haná); f) chození s medvědem, šimlem. Všechny tyto úkoly souvisejí s ritem přechodu. O medvědovi se kromě jiného říká, že se probouzí ze zimního spánku. Většina předváděných výjevů v masopustních obchůzkách má rys určité fragmentárnosti a opakování děje. Jen několik obchůzek si udrželo pevnou linii folklorního projevu, který vystoupení skupin jednotlivých maškar provází. K základním číslům či k často opakovaným výjevům masopustního obřadu patří kopulace, kterou imituje kozel a medvěd, válení na zemi, strkání hole s kůží ježka a kominické metly pod sukně ženám a dívkám, křížový tanec turků či bílých se šavlemi, kolový, mečový tanec *babkovníků* a *skakímů* (Strání, Komňa), trestání *banderolem* (židi, šaškové), slaměným bičem-slaměnicí, koženým bičem (židi), cepem (Jura s cepem, Caprda), vykupování života od masky smrti, která hrozí peklem. Některé scénky koňského handlře, prodej kozy, sbírání klůcků (židi) či vybírání na dítě v povijanu jsou verbálně a dramaticky zajímavé. Dráb a berní úředník vybírají daně, švec, krejčí a řezník žádají úplatu za nevykonanou práci, lékař bere peníze za recept, kat za to, že odsouzence ušetří, kominík za vymetání, cikán za to, že nic neukradne, židi handlují, holič holí, brusič brousí, žebrač žebra, dále se příležitostně objevují hasič, voják, šašek, akrobat, bubeník, sedlák, vězeň, hrobník, listonoš, zdravotní sestra, tlustý muž, kulhavec, podomní obchodník, virtuos, exekutor, miškář, filmař, fotograf atd. Vtipným jednáním, slovem, gestem parodují a zesměšňují lidské vlastnosti i společen-

ské neduhy. V j. Čechách nikdy nechyběl policajt a často se objevovaly i populární postavy z filmu, divadla, politického života a kritika na místní poměry (osvětlení, kanalizace, nedostatky v pohostinství, na úřadě aj.). V českých masopustních průvodech (např. na Doudlebsku, Strakonicku, Chodsku), kde se pochovává bakus nebo basa, se odehrává pohřeb s řečí maskovaného faráře, s ministranty a průvodem plačících žen, jindy farář doprovází v kočáru svatební dvojici a vede směšné řeči o stavu manželském. – Obchůzkou připomíná m. koledu, projevy v průvodu magické praktiky, muzikou, písněmi a tancem lidovou zábavu, scénkami lidové pouliční divadlo, výstupy šaška, laufra, šimla, medvěda či opice cirkusové představení. M. je veřejné vystoupení pro diváky na návsi i v domech, kteří jsou jmenovitě oslovováni laufrem, běžcem, šaškem, policajtem a s pochopením i vlastním vtipem se spontánně účastní reje i improvizovaných scének, vžívají se do vnučené role: babička si nechá měřit na sukni, hospodář smlouvá s maskou smrti nebo handluje o kozu z chlívka, kominík nechají vylézt na komín, do vikýře, mladí manželé reagují na lékařské rady, připouštějí jednání exekutora, který vynáší na dvůr nábytek, kouzelník či jasnovidec předvádí své manipulace, fotograf organizuje skupinu a potom jim ukazuje hotovou fotografii často s lascivním obsahem, hrobník bere míru na rakve apod. Kobyla, šiml, brůna cvičí na povel sedláka-cvičitele. Staví se na zadní, vyhazuje, lehá si, cválá, zpívá, medvěd s medvědářem tančí, skáče, straší podle rytmu tamburíny, končí tahají trakař s hnojem, slámou atd. To všechno se připravuje předem v hospodě, kde se konají porady a rozdělují úlohy k opatření masek, rekvizit i k přípravě dramatických improvizovaných inscenací. Jsou zde tedy obsaženy prvky lidového divadla a cirkusového představení i s šaškem. Scénky se odehrávají také na večerním bálu maškar v místní hospodě, dokonce i s kabaretními výstupy. Koleda dům od domu je způsob obvyklý i u jiných obyčejů. – Mezi magické praktiky starého původu patří tance s vyskakováním na vysoký len a konopí. Rolničky a zvonce na sukních slaměnků při pobíhání maškar zahánějí zlé síly a nemoci, stejně tak i zvláštní dřevěná klepačka, která je pův. převzata z barokního divadla. Ze sukní slaměnků se trhá sláma, a medvěda hrachovina a dává se husám do hnízda, aby dobře vyseděly housata. Na Českomoravské vrchovině nosí v průvodu dva mládenci, ustrojení jako družbové na svatbu, jablko se snítkou rozmarýny na talířku jako prosperitní symbol plodného léta. Na Doudlebsku má družina

rybníkářů s *cégy* na zádech aplikované figurky, v šumavském Podlesí mají maskary židů na zádech panenku, což se vysvětluje jako druhé já nebo duše, v níž zatím sedí skromně ukryto dobro hříšné masky. Na kalhotách a na zádech kominíků v průvodech na Veselém kopci je bílý ciferník hodin, který se dnes vykládá jako časové vymezení starostou povoleného času průvodu, dříve symbolizoval běžící čas života i přechod zimy do jara. Židi a rasíci na české straně Vysočiny nesou v ruce tyč, na jejímž konci je pod textilním obalem koule z ježčí kůže. Jde o zbytky falického kultu, který se v různé podobě uchoval i ve svatebních zvycích (dutý panáček s falem) a je doložen v jiné podobě i ve slovenském *fašiangu*. – Některé masky odrážejí svět pověrečných představ, svět mýtů a personifikovaných nadpřirozených sil. Židi vystupují jako postavy předků s fantastickými maskami z kožešiny, křídél, pér i rohů. Caprda-matka nebo matka m. je klasický český *vostřížek* s čepičkou a cepem obtočeným slámou, který má tvář zakrytou černou kožešinovou maskou, nese viny za celou komunitu a je na útěku v závěru dne *ubit*. Medvěd, pův. maskara obalená hrachovinou, později žitnou slámou a konečně kožešinou, se vyskytoval dříve téměř ve všech průvodech v různé podobě: na Valašsku jako *pohřebenář*, na Vysočině jako *slaměník*, ale i medvěd s medvěďákem, ve středních Čechách jako *hrachovec*, na Kopačnicích jako *slaměňák*. Jen na Klatovsku byl ztotožňován s Bakchusem a na Znojemsku se obřad nazýval *medvěd masopust*. Symbolizuje plodivou sílu, je spojován s dávným mateřským kultem a někdy je vykládán jako totemové zvíře. Povinností medvěda bylo tančit s hospodyní a dospívajícími dcerami, aby se naplnila očekávaná plodnost. Stejnou úlohu plnil i kozel. Na Slovensku chodil vedle medvěda i turoň, tj. býk. Masopustní maska medvěda byla v Evropě rozšířena ve slovanských i germánských zemích s totožnou obřadní funkcí. Původní slaměné kukly medvěda byly malé homolovité snopy s otvory pro oči, trup byl ovazován povříslý, od pasu dolů splývala suknice z dlouhých stébel. Usmrčení medvěda je v č. zemích známé jen ze Sušicka (upálení) a j. Horácka, kde je medvěd souzen, symbolicky zastřelen a pochován. – Kolem Hlinska se odsuzuje a paličkou ubíjí koník, poté je na hnojných nosidlech s pohřebním průvodem odnesen do hospody, kde ožije. Masky koňů mají velmi starý základ a jsou známé jednak jako samostatná maskara klibny, brůny, šimla, kobyly, kobelice, nebo jako koník s jezdcem. V Čechách i na Moravě (Prácheňsko, Valašsko) je známa konstrukce těla koně ze dvou řešet na popruzích, které se zavěsí přes ramena.

Na jednom z nich je připevněna nevelká dřevěná hlava koně. V j. Čechách užívají pro masku koně konstrukci z latí, kterou navléká muž na plece, někde se nosila jen hlava koně na dlouhé tyči. Klasický český masopustní šiml je zpodoběn dvěma muži pod plachtou. Přední nese hlavu koně, zadní se opírá o ramena předního a pobíhá v předklonu. Tělo koně je upraveno rámovou konstrukcí nebo se používají ohrabečnice, je doplněno senem, polštáři a zakryto bílou nebo pomalovanou plachtou. Tuto maskaru spojují někteří badatelé s antickým kultem koně, symbolizujícím sílu, někdy s bájeslovím, ale její původ je méně jasný než u medvěda. V obchůzkách kromě Českomoravské vrchoviny nepředstavuje plodivou sílu a vystupuje spíše v roli

cvičeného cirkusového koně. – Plodivou sílu zastupovaly masky kohouta. Berana v průvodu vodili na luhačovickém Zálesí. Novodobě přibyl čáp s panenkou v povijanu v zobáku nebo na krku. V j. Čechách se v průvodu často objevuje maskara vodníka s hrníčky, pokličkami, čepicí a fajfkou ze sítiny i pohádkové bytosti jako čarodějnice, Dlouhý a Široký, hloupý Honza, stará bába s dědkem. Král, královna, princ a princezna chodí jen v městských masopustních průvodech dětí, na vesnici tyto masky chybí. Typická maska je bába s dědkem v nůši. Na nůši je upevněna horní část babské figury, muž má sukni a nůši s prázdným dnem nese na bocích. Dřevěné masky smrti a ďábla, které se zachovaly na Strakonicku, přešly do masopustních obchůzek z mikulášských

průvodů a pův. vlastně z barokního divadla. Na Vacovsku však chodí nejen bílá smrtka, ale i černý kostlivec. Dřevěné polychromované masky (např. sedlák z Kašperských Hor) se vyskytovaly na Šumavě. – Skvělé jsou kožištinové masky židů z okolí Javorníka a Vacova, kterým se v místě říká *charpy* a maškaram podle nich *charpáci*. Termín *maska* (z lat. *masca*) označoval pův. duši zemřelého. Charpa (z arab.) ze šumavského Podlesí, která sjednocuje skupinu židů, bývá dotvářena husími křídly, masky židů z Českomoravské vrchoviny letkami káněte, péry bažanta, slepičími péry, rybníkáři na Doudlebech nasazují na hlavu celého kohouta nebo slepici; ve Vrbici p. Javorníkem dotvářejí tuto masku kožešinami z ovcí či králíků s hlavou i ušima. Počátkem 19. stol. se masky zhotovovaly z papírové masy, modelovaly se na kopyta a barvily. Jsou známy z Litomyšle a Milevska. Masky z textilní plsti a kožešiny se používají vícekrát a některé se půjčují do okolních vsí (35 let stará maska vlka z Jaroškova u Zadova). – Nápadnými maškarami jsou koledníci se zbraněmi. Na Uherskobrodsku jsou dominantní složkou. Ustrojeni do tradičních rezných nebo tmavých krojů (Strání, Starý Hrozenkov) s dřevěnými šavlemi, pobitými chřestícími kroužky nebo řetízky, tančí tanec pod šabí (na slovenské straně Karpat je nazývají *podšabláry*). Proplétají se v nekonečném řetězci a podlézají bez rozpojení šavle. Na Uherskobrodsku jim říkají *babkovníci*, v Komně *skakúni*. Ti nosí skutečné šavle, podobně jako turci kolem Hlinska a Chrudimi na Českomoravské vrchovině. Na Doudlebsku nosili koledníci klobouky zdobené 365 vysokými papírovými květy a dále měli šerpu kolem boků a na řemeni pušky. Zaniklí *bílí se šavlemi* připomínali na Prácheňsku ustrojení napoleonské vojáků a tančili kolový nebo křížový tanec. Taneční skupiny vede lauf, paňáca nebo muž s kopím, rožněm, na který se napichuje slanina a uzené, a ten žádá hospodáře o vystoupení a bere výslužku. Na Slovensku se tančí podobné kolové tance také s palicemi a obručky. Odvozují se z tanců cechovních nebo ze středověkých rytířských mečových her. Původ však může být starší. Je spojován se solárním cyklem, oslavou návratu slunce, jehož krouživý pohyb tanec symbolizuje. – Bez rekvizit vystupuje pouze medvěd, šiml, koník, koza. Na koledu nese na Českomoravské vrchovině žena košík, v Čechách vůbec žid pytel, babkovník píku, rybníkáři cégr, bába nůši. Masopustní maškary na vsi koledu vždy dostávají, karnevalové maškary naopak rozdávají. Na Rožnovsku se o masopustu chodívalo také s klátem, který za sebou vlekli mládenci a připomínali

neprovdaným děvčatům, že zůstaly na ocet (*klátníci* jsou známi ze Slovenska, Polska, Slovinska i Maďarska). – Na Chodsku kromě masopustních obchůzek s maškarami chodili v týž čas chasníci nepřestojení, ale i maskovaní za židy a kominíky, po vsi s muzikou. Tito *voráci* chodili s praporem a někdy i s pluhem, kterým ve sněhu nebo bahně orali brázdu, do níž děvčata zasévala písek. *Voráčkáři* častovali hospodáře a hospodyni, zvali je na zábavu, jeden z nich nesl pytlík se zvonečkem, do něhož se házely peníze. Kominík sbíral vejce, maso i hrnec se sádlem, žid strkal do pytle jablka, mouku, šišky, uzené maso, koblíhy. Venku přidávalo koledníkům děvče ještě groš, aby při zábavě nestálo. Večerní zábavě se říkalo také *voráčky*. Voráci na Chodsku pochovávali m. a v čele průvodu se nesly na tyči housle obalené do černého tylu na znamení konce muziky, zábavy a začátku půstu. – Ubíjení zvířat je součástí celé řady obyčejů a spojuje se často jen s očekávanou hostinou; připomíná však spíše starou formu oběti pohanským bohům. Symbolické ubíjení lidských postav masopusta-bakuse, matky m., ale i medvěda a koně je symbolem přechodu v hospodářském roku, neslouží k hostině. O m. se konají svatby, začíná se nový život. Ve Slezsku (Bohumín, Orlová) se dlouho držel i zvláštní iniciační obřad. Deseti- až jedenáctiletým chlapcům o m. starší mládenci stáhli kalhoty a poplivali přirození. Smrt se v č. zemích a všude ve střední Evropě vynášela až pátou nedělí velikonoční, tedy na definitivní konec zimního období. M. tomuto ukončení předcházela. – Na českém m. je typické, že obsahuje principy obřadů a primitivního divadla, složené z démonů a šašků, kteří

mezi sebou svádějí boj a jsou různými formami ritu přechodu stavu, obdobím lovu a souvisí s blahonosnými, prosperitními a zejm. plodonosnými obřady. Na šumavském Podlesí pobíhá s chlupatými charpami až deset či dvanáct maškar a proti nim je tu osm i deset šašků. Čeští charpáci nosí, kromě svinutého pytle na provaze, dlouhé hole opatřené kroužky a řetízky, jimiž hlučí a zvoní. Jsou to nejen nástroje odhánějící hlukem zlo a nemoci, ale pravděpodobně reminiscence na loveckou a pasteveckou kulturu šumavského podhůří. Připomínají dobře známé *bunkoš*, hole s kovovými kroužky (Slovensko), jimiž pastýři sháněli stáda ovcí, koz, krav a zaháněli vlky. Větší počet démonických postav v průvodu mají např. Slovinci (*koranti*) a Bulhaři (*kukeri* a *starci*, kteří také nosí dlouhé hole). Početní šašci v j. Čechách nosí typické vysoké kuželovité čepice se škraboškami na tvářích a připomínají karnevalové maškary městských masopustních průvodů. V podstatě je tu výstižně vyjádřeno střetnutí dvou sil, dobra a zla, polarita veselí a tragiky (smutku), živelné přítomnosti a strnulé minulosti. Šašci zpívají, mluví, charpáci mlčí. – Bakchus (v Řecku Dionýsos) měl patrně předchůdce v egyptském Usírewovi (Osiris), bohu slunce a vegetace. Kult Dionýsa, spojený s tancem, obžerstvím a maškarním průvodem, byl převzat od barbarských tráckých kmenů a stal se součástí kulturního roku starého Řecka a později Říma. Ve středověkých masopustních průvodech v městském prostředí se nachází prvek obžerství a zmizení Bakcha či Masopusta v pekle, zatímco lidové tradiční slavnosti mají celou řadu prvků podobných dionýziím. – Dosud není s jistotou prokázáno, z jakého kulturního dědictví vznikla novodobá podoba lidových masopustů. Masopustní průvody byly od středověku stále zakazovány úřady i církví, a přesto trvají. Konaly se za 1. světové války i 1. republiky, obvykle byly organizovány hasičskými spolky až do r. 1941, kdy byly okupačními úřady zakázány. Po válce se od r. 1946 konají znovu. Pokud se průvod konal před 1. světovou válkou bez povolení starosty, musel někdo z pořadatelů odsedět trest jeden den vězení. Na přelomu 20. a 21. stol. se konají masopustní obchůzky ve stovkách obcí a přenesly se i do měst mezi mládež a děti. V Milevsku se o pořádání karnevalu stará už od konce 19. stol. *Maškarní sdružení*. Stále je tu možné sledovat rozdíl mezi tradičním lidovým m. a karnevalovou podívanou. Lidové maškary se objevují v mizivém počtu, do lidového m. začínají pronikat městské prvky. Vlivem vystoupení folklorních skupin na jevištích

velkých festivalů se v oblastech kdysi proslulých originální skladbou maškar objevují i nové prvky: např. český grošovaný šiml se náhle objevil na Českomoravské vrchovině a vostřížci přeskočili do městských karnevalů, kde přibily maškary v divadelních kostýmech z půjčoven.

Lit.: J. Beneš: *Současný masopust na Uherskobrodsku*. Slov. 6, 1964, s. 139–144; J. Tomeš: *Příspěvek k problematice masek „hřebenářů“ v masopustních obyčejích na Moravě*. Slov. 6, 1964, s. 53–66; J. Staňková – L. Baran: *Současný masopust na Strakonicku*. ČL 61, 1974, s. 33–40; L. Baran: *Masky, démoni a šaškové*. UŘ, 1975, č. 1, s. 42–48; J. Režný: *Masopust na šumavském Podlesí*. NA 14, 1977, s. 11–28.

[jst]

masová píseň, píseň s bojovým, politickým nebo budovatelským obsahem určená ke zpěvu širokých mas. Vyrůstá z tradice revolučních, politických a dělnických písní, je ovlivněna bojovou písní pěstovanou v Německu koncem 20. a ve 30. letech 20. stol. H. Eislerem (1898–1962) a K. Weillem (1900–1950). Čerpá z jazzového songu, trampské i lidové písně a melodicko-rytmických idiomů pochodové hudby vojenských kapel. M. p. je druhem umělé písně, vytvářené z potřeby sociálního či politického apelu. Zvláštní postavení získala v Československu v období po únoru 1948, kdy se měla stát ideologicky účinným nástrojem třídního boje komunistické strany, prostředkem politické agitace i nástupcem tradiční lidové písně. Současně měla přispívat ke vzniku tzv. proletářské hudební kultury. Z hudebního hlediska šlo především o zvýšenou úlohu metriky a rytmu, někdy na úkor zpěvnosti písně, jejíž melodie brala na sebe až asketický ráz. Některé m. p. byly komplikované i harmonicky. Naopak vliv sovětské m. p., která se v ČSR začala objevovat ve 30. letech 20. stol., se projevoval snahou o zpěvnou melodiku. K nejvýznamnějším autorům m. p. patřili V. Nejedlý (1912–1945), A. Hába (1898–1973), K. Reiner (1910–1979), E. Schulhoff (1894–1942), J. Teklý (1910–1942), J. Stanislav (1897–1971) a R. Drejsl (1923–1953).

Lit.: *Sborník článků o revoluční masové písni proletářské*. Praha 1935; *Dějiny české hudební kultury II*. Praha 1981, s. 310; J. Bek: *Avantgarda. Ke genezi socialistického realismu v české hudbě*. Praha 1984, s. 224–226. [lt]

masové umění, jedna ze složek masové kultury (subkultury). V souvislosti s rozkladem tradiční tvorby a estetiky se v městských i vesnických lidových vrstvách lze setkat přinejmenším od počátku 19. stol.

s triviálními profánními i religiózními projevy výtvarné povahy. Jedná se o drobné i závěsné grafiky, zv. též populární grafika (něm. *populäre Druckgraphik*), titulní obrazy knížek lidového čtení a kramářských písní, knižní ilustrace, obrázkové archy (něm. *Bilderbogen*), různé devocionálie, tzv. svaté obrázky, litografie a barvotisky, upomínky na pouti, na první přijímání a biřmování, továrně produkované drobné plastiky atd. Od poloviny 19. stol. se prostřednictvím příležitostných tisků rozšířila produkce přání k vánočním a velikonočním svátkům a do nového roku, blahopřání k narozeninám, jmeninám a sňatku, suvenýry z poutí a cest, od konce 19. stol. také pohlednice. Ve 20. stol. se k nim přiřadily fotografie oblíbených herců, zpěváků populárních písní, sportovců a jiných oblíbených osob jako projevy netradičních kultů, často také jako symboly erotiky a sexuality. Do m. u. náleží i většina nefunkčních dekorativních předmětů, jimiž jsou vybavena obydlí, rekreační chaty a chalupy téměř všech vrstev obyvatelstva. Podstatná část m. u. (masové produkce) často splývá s výtvarným, resp. folklorním kým.

Lit.: A. Kłosowska: *Kultura masowa. Krytyka i obrona*. Warszawa 1964; A. Hauser: *Filozofie dějin umění*. Praha 1975; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; *Arbeiter und Massenkultur*. Berlin 1992; W. Ruppert (ed.): *Chiffren des Alltags. Erkundungen zur Geschichte der industriellen Massenkultur*. Marburg 1993. [rj]

masový a folklorní kýč, kategorie výtvarné subkultury. Jde zpravidla o umělecky bezcenný, avšak podbízivý výtvar, který je na rozdíl od kýče parazitujícího na tzv. velkém umění méně rafinovaný, a proto snáze rozpoznatelný. Masový kýč představuje velká část jevů masové kultury, která se pod rouškou umění vnucuje do přízně spotřebitelů; je líbivý, sentimentální a současně agresivní. Folklorní kýč je jeho chudší družka, předstírající nějakou národní nebo regionální ryzeost a pravost; větším dílem se snoubí s výtvarným folklorismem.

1970; T. Kulka: *Kitsch and Art. Philadelphia* 1970; L. Giesz: *Phänomenologie des Kitsches*. München 1971; A. A. Moles: *Psychologie des Kitsches*. München 1972; *Das Triviale in Literatur, Musik und bildender Kunst*. Frankfurt a. M. 1972; A. Banach: *O kiczu*. Kraków 1978; J. Beneš: *Lidová kultura a kýč*. NA 18, 1981, s. 119–125; U. Aggermann-Bellenberg: *Einige Bemerkungen zum Thema Kitsch im Bereich religiöser Massenartikel. Massenkunst. – Neue Volkskunst? Billige Hochkunstkopie? – Oder Phänomen der Industriegesellschaft?* ÖZV 87, 1984, s. 30–46; J. Staňková: *Přijela pouť... Tradiční atrakce poutí a jarmaků*. UŘ 1984, č. 4, s. 22–25; R. Jeřábek: *Folklore-Horror-Picture-Show I-IV*. UŘ 1984, č. 3, 1985, č. 1–3; R. Johler: *Kitsch als Syndrom*. Freibord 68, 1989, č. 2, s. 21–27; T. Kulka: *Umění a kýč*. Praha 1994; NEČVU, s. 1004–1007; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 196; U. Gyr: *Kitsch (k)lebt weiter. Neues und Bewährtes von der Kitschfront*. SchwAVk 98, 2002, s. 387–396. [rj]

mastičkář viz léčitel

Matěj, uředník Páně, apoštol, mučedník, světec (24. 2.). M. je patron tesařů, zedníků, řezníků ad. Podle legendy byl kolem r. 63 v Etiopii stať sekerou, která patří k jeho atributům (dále halapartna, kopí, kyj, meč, kameny nebo kříž). Matějský svátek byl pokládán za předzvěst jara, jak to vyjadřují i pořekadla: *Matěj láme ledy; na svatého Matěje je k vesnu naděje; svatý Matěj strčí hlavěnku do sněhu* (tj. začne tát). Podle lidové tradice na Chodsku,

j. Moravě a jinde mají v ten den svatbu vrabci. Také matějská pouť v Praze ohlašuje předjaří. Hospodáři předpovídali podle intenzity mrazu toho dne délku mrazivého období, pomýšleli na zdar úrody (*mrzne-li na svatého Matěje, v březnu se škodou se zaseje; na svatého Matěje zima, ještě po něm bude dlouhá*). Ráno, v poledne a večer se na Berounsku vyséval do korytek ječmen: který nejdříve vzešel, byl nejlepší k osevu. K matějskému svátku se všeobecně vázal obyčej, jehož podstatou bylo magicky působit na úrodu ovoce. Před východem slunce vycházeli dospělí a děti do zahrady, třáslí stromy, tloukli do nich vařečkou a při tom hlasitě vzývali v popěvku-zařikadle sv. M., aby stromům neuškodil mráz a byly úrodné. Mnohde to byl obyčej dětí, které nahé nebo jen v košilích vylézaly na stromy, obíhaly je, oklepávaly a v popěvku vypočítávaly všechny druhy ovoce. Někde volala a běhala po sadu matka s malým chlapcem na zádech. Všude tam, kam se nesl hlas volajících, měly být stromy ochráněny před mrazem a vydat hojnou úrodu. Na Mnichovohradištsku rodiče hodili dětem tajně do sadu jablka či sušené ovoce se zdůvodněním, že jim je nadělal M., zavěšovali na strom housky a jiné drobnosti. Ve vých. Čechách měl obyčej i podobu kolední obchůzky děvčat. Udržel se místy, např. na Vyškovsku, do 30. let 20. stol. Na Hlinecku se chodilo také na meze a vyvolávala se úroda na polích.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1861, s. 73–74; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900, s. 211–212; J. Munzar: *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha 1985, s. 66; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 78. [ev]

mateník, souhrnný název pro tance s proměnlivým taktem (viz). Než se stal m. pro svou výstižnost obecně užívaným pojmem v období tzv. druhé existence folkloru, byl pův. používán na Hořicku. [ds]

matička 1. bíle maskovaná ženská postava z adventních obchůzek se zakrytým nebo zamoučeným obličejem. Obcházela v předvečer sv. Mikuláše (Přerovsko) se srpem v ruce jako Boží Matka nebo též smrt (Podluží), v řadě slezských lokalit suplovaly matičky (mikulášky, mikolajky, matky biskupa Mikuláše) samotného Mikuláše při obchůzce nebo ho doprovázely namísto andělů. Na Těšínsku je doložena obchůzka matiček v předvečer svátku Početí Panny Marie; 2. účastnice matičkového obřadu. Jeho náplní bylo zdobit a přenášet sošku

Lit.: O. Mrkvička: *Umění a kýč*. Praha 1946; V. Zykmond: *Životní prostředí a kýč*. UŘ 1968, s. XXVI–XXVII; G. Dorfles: *Der Kitsch*. Tübingen 1969; G. Richter: *Kitsch-Lexikon von A bis Z*.

Vítězného Krista od Vzkříšení na Bílou sobotu do svátku Nanebevstoupení Páně (Pámbíčkovy matičky, Ježíškovy matičky, doloženo na Hané), v adventním období pak po devět večerů přenášet z domu do domu sošku Panny Marie, která v devátém domě zůstala vystavena do Hromnic (adventní matičky). Matičkové obyčeje měly náboženský obsah, formálně v řadě prvků připomínaly úvod nebo přinášení *létečka*; 3. lidové označení některého z pěti hlavních mariánských svátků.

Lit.: J. Vyhliďal: *Z hanáckých dědin a měst*. Olomouc b. r. [1903], s. 126–129. [lp]

matrilokální sňatek, přiznání muže do rodiny ženy, opak patrilokálního sňatku. V podmínkách patriarchální společnosti souvisela dvojí alternativa sňatku se systémem dědictví a se snahou zamezit tříštění pozemkového majetku na malé jednotky. Tomu se na venkově otcové rodin snažili zabránit předáním hospodářství jen jednomu ze synů (v č. zemích od konce 18. stol. zpravidla nejstaršímu) a ostatní dát na řemeslo, na studii nebo přiznání na hospodářství, kde byla dědičkou dcera. – V případě m. s. se modifikoval i průběh svatby, jako by si ženich a nevěsta vyměnili role: on musel mít výbavu a věno, její družina jela v den svatby pro ženicha, svatební hostina se první den konala u něho, teprve druhý den u nevěsty; k ní byl na závěr svatby převážěn i s výbavou. Ve srovnání s patrilokální svatbou měly jednotlivé části obřadu při m. s. veselější, žertovnější ráz. Rozdílný průběh svatby u patrilokálního a m. s. jsou doloženy z 19. stol. i od jiných národů.

Lit.: Š. Kulišić: *Matrilokální brak i materinska filijacija u narodnom običajama Bosne, Hercegovine i Dalmacije*. Glasnik zemaljskog muzeja. Etnologija. Sarajevo 1959; Ján Komorovský: *Tradičná svadba u Slovanov*. Bratislava 1976. [ih]

maturita, maturitní zkouška, zkouška dospělosti – zkouška, kterou se ukončuje studium na středních školách (gymnáziích, středních odborných školách a učilištích). Koná se zpravidla na přelomu května a června a předchází jí týdenní studijní volno, *svatý týden*, využívaný studenty nejen k přípravě na složení maturitní zkoušky, ale rovněž k svérázným zábavním aktivitám. M. je formálně zakončena získáním maturitního vysvědčení (*vysvědčení dospělosti*). Vydává se absolventům středních škol, kteří vykonali patřičné zkoušky, a tím prokázali svou způsobilost k případnému dalšímu studiu. M. tak představuje akt, kterým vrcholí středoškolské studium. Proto se také k obdo-

bí m. vztahuje celá řada studentských festivit (stužkovací večírek, poslední zvonění, maturitní večírek).

Lit.: V. Feglová – P. Salner: *Maturita bratislavských studentov*. In: Čas života. Rodinné a spoločenské svátky v životě človeka. Brno 1985. [ka]

máz viz holba

mazanec, pečivo z kynutého těsta uhněteného z bílé mouky, másla, vajec, koření (muškátový květ, anýz aj.) a pečené u pekařů i v domácnostech před velikonočními svátky. Jeho existence je prokázána ve spisech ze 14. a 15. stol., v nichž se tak uvádí *koláč syrný k Veliké noci*, tvarohový velikonoční koláč. Zmínky o něm jsou i v lidových velikonočních hrách z té doby. Tehdy byl jeho nezbytnou součástí tvaroh (sýr) buď v těstě, nebo jako mazání (odtud je patrně název m. či *pomazanec*). V 18. a 19. stol. se vyskytují názvy *bochníček*, *velikonoční bochníček*, *bochánek*, *galbrüt (gelb Brot)*. Na j. i vých. Moravě a ve Slezsku to byl *plecovník*, *svěceník*, *babůvka*, *šoldra*: ve starší době chléb, do něž se zapékala slanina, uzené maso nebo klobásy a konečně uzenina, popř. i vejce. Plevovník nepochoybě souvisí se starou poddanskou dávkou masa, *plecí*, kterou někteří poddaní odváděli vrchnosti právě v jarním období. Toto pečivo, podobně jako v Čechách velikonoční nádivka, m. nebo beránek, se před vzkříšením dávalo v kostelích světit spolu s vejci. Původní hospodářský význam pečiva je patrný z pověry, že ti, kteří s posvěcenými pokrmů přiběhnou domů jako první, začnou také jako první s polními pracemi nebo s nimi budou nejdříve hotovi. Byly zde i další věrské představy a úkony spojené s m.: hospodář měl bochníkem chleba nebo m. koulet okolo polí (magický kruh), krajíc či skrojek chleba a m. vkládal do brázdy nebo je spolu s vejci zahrabával do země. Jinde drobky z m. sedlák vhažoval do osení. Při zapichování svěcených křížků do polí měl hospodář silně kousat m., aby narostlo pěkné obilí (synkreze). Jedna z teorií pokládala m. za symbol slunce pro jeho kulatý tvar a žlutou barvu (zdůrazňováno množstvím vajec). Je pravděpodobné, že stejně jako některé figurální pečivo, měl i m. symbolicky přivolat slunce a přenést jeho životodárnou sílu do půdy a zrna. – Zvyky, jež se pojily k přípravě m. a k jeho pečení, byly obdobné jako v případě vánočky. Záznam z 16. stol. se zmiňuje o zapékání mince do m. Její nalezení v ukrojeném dílu věstilo štěstí, bohatství. – Pečivo podobné m., s množstvím hroznů, se peklo v Podkr-

konoší na Nový rok (*křehtík*). Dostávali je chlapi od dívek, za nimiž v ten den přicházeli, a pak společně křehtíky jedli a popíjeli. Po krajici křehtíku dostávaly i děti-koledníci. Obdarovávání mládeňců křehtíkem koresponduje se zvyky, jež souvisely s obdarováním čeledi při ukončení služby a se zvyky a zábavami, jež se z nich vyvinuly, jako byly koláčové slavnosti na Slovácku, skrajování buchty na Valašsku či zvyk chození na pálené na Chodsku. – Bez zajímavosti není skutečnost, že Velikonoce bývaly někde nazývány svátky mazancovými nebo nádivkovými. M. je jedním z druhů svátečního a obřadního pečiva, jež se udrželo až do konce 20. století.

Lit.: D. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1861; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 335–336; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, s. 223; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 108; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988, s. 37, 142. [jš]

mázhaus [ze stněm.], hala, síň, průjezd – halový prostor při vstupu do měšťanského domu z náměstí, vzniklý jako znak pozdně gotické a renesanční architektury rozšířením průchodní nebo průjezdní komunikace domem do dvora. Název vznikl ze stněm. *Moshus*, *Muoshus*, ve stč. zněl *mázhús*. M. měl hospodářské funkce pro obchodování, šenkování, řemeslnou výrobu, skladování zboží, ustájení koní aj. K němu přilehlé prostory se využívaly jako prodejny, dílny či stáje (pokud bývala hnojiště ještě na náměstí), z něho se vstupovalo do sklepů a vystupovalo schodištěm do patra, popř. několika schody do kuchyně a přízemních obytných místností a do skladovacích komor. Do m. se vcházelo obvykle reprezentativním portálem z podloubí na náměstí. V m. bývalo ohniště pro svícení, někdy i pro ohřívání tekutin v kotli (k pokrmům i k vyvařování prádla). Dým odcházel otvorem nad vstupními vraty nebo nad okny. U zděných domů měl strop obvykle klenbu. V m. se shromažďovali lidé nejen k hospodářským účelům, ale i k rodinným oslavám a kalendářním zvykům. V průběhu 16.–19. stol. městské úřady z hygienických důvodů přikazovaly odstraňování hnojišť z náměstí a ulic měst (nejdéle, do r. 1821, se zachovala např. v Rožnově p. Radhoštěm, ve Volarech do přelomu 19. a 20. stol.), a proto se ustájení koní z m. přeneslo do dvora i s novou polohou hnojiště. V 18. stol. býval m. zámožnějších měšťanů upravován na čistou halu s pouze komunikační funkcí. V t. maloměstských dům.

Lit.: V. Mencl: *Měšťanský dům českého středověku*. ZPP 13, 1953, s. 161–162; LA, s. 121; DHK I/2, s. 481–679. [jlg]

mazur, mazurka, mazura, varšavanka – tanec ve 3/4 taktu, jehož pojmenování poukazuje na souvislost s polským národním tancem. Dochované zprávy o polské taneční tradici dosvědčují, že jde o starší typ párového tance, který si na domácí půdě i v č. zemích ještě vyžádá mnohá objasnění. Současník J. Nerudy, spisovatel K. Czerniawski (1837–1882), upozorňuje v pojednání *O tańcach narodowych* (1859) na lidový tanec *wyrwany*, který byl pravděpodobně vzorem pro vznik šlechtického m. v 16. stol. Jednalo se o prudký, zřejmě točivý tanec, který ve 2. polovině 16. stol. svou oblibou soupeřil s krakovákem. V dalším století to dokazují i citace v četných hudebních skladbách, loutnových tabulaturách i tanečních doprovodech. K největšímu rozšíření m. došlo v Polsku i jinde v Evropě za napoleonských válek vlivem popularity polských jízdních legií. S nimi je spojován *tanec ostatny*, *hulansky mazur*, který se ve formě tance a písně s vlasteneckým obsahem (např. hymna skladatele Orginského *Jeszcze Polska niezginęła*) dostal do repertoáru pražské obrozenské společnosti. Sympatie k revolučnímu dění v Polsku ovlivnily pojmenování polky a přijetí m., mazurky a varšavanky do programu vlasteneckých zábav. K propagaci m. v české společnosti přispělo jeho uvedení v baletních produkcích 1833–1835, obliba tance se odrazila v jeho zařazení do tanečních kombinací společenských kadryl. Svě místo si až do 60. let 19. stol. uchoval také ve zlidovělých písních, např. *Kamarádi, co nového?* od F. Haise (1818–1899) v *Kratochvilných písních* (1861). – Český typ m. se shoduje s polskou předlohou v třídobém metru, mírně rychlém tempu, tradičním předzpěvu čtyřřádkových textů a v dvojím postavení na obvodu kruhu, tj. dvojice proti sobě v zavřeném držení nebo vedle sebe v držení polootevřeném. Základním tanečním motivem obou variant je poskočný a přísuný krok různého stylového provedení. K finálním motivům patřily u polského m. *gohubce*, tj. údery volné nohy o nohu stojnou, v českém provedení bylo během tance a na jeho konci užíváno prudké vyzvihování tanečnice na způsob dvoukročáku. Nejvýraznějším rozdílem od polského m. bylo přidupování výkročného kroku a častější obraty páru. Českou specialitou bylo spojování m. s dvoudobou verzí do tzv. dvojtance, podobně jako u rejdiváka s rejdivačkou. V některých variantách m. se tančila také skočná polka v rámci

třídobé melodie. Kunzův guberniální rukopis zaznamenává pod názvem *masur* tanec s proměnlivým taktem. S nápěvem písně *Mazipulka se mi líbí, já ji včera tančila*, se mazurka tančila na třídobou melodii dvojpolkou v držení s rukama křížem; dvojpolkové unožení se vyskytuje také v mlynářské mazurce z Milotic. Zatímco na Moravě se při mazurce užívalo nejvíce kroku šlapáka, v j. Čechách se mazurkový valčík tančil pohupem s výponem a poklesem nohy. Tanečně nejnáročnější byly

Tanec mazura jako dvojtanec. Radostovice u Rychnova n. Kněžnou, Vycpálek 1921, s. 38

pojizerské a podještědské mazurky s různými variantami přehazování tanečnice na druhý bok chlapce. Vedle veselých doprovodných písní, např. v jihočeských mazurkách, byla mazurka spojována také s lyrickými písněmi a sentimentálními vlasteneckými texty někdy skrytě odbojného charakteru (např. ve *Společenském zpěvníku* J. B. Pichla, 1851). Většina písní je však až z 50. let 19. stol., velká část pochází z rozmezí 19. a 20. stol. Tanec m. se vyskytuje také pod jinými názvy, např. ve sbírce (1834–35) J. Kollára (1793–1852) jako šavlíčka, na Rychnovsku Jeníček, na Hořicku proplétaná a na Rožnovsku šmatlavý.

Lit.: J. K. Tyl: *Něco pro veselé*. Jindy a nyní 1833; K. Czerniawski: *O tańcach narodowych z poglądem estetycznym na tańce różnych narodów a w szczególności na tańce polskie*. Warszawa 1859; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese blineckém*. ČL 6, 1897, s. 545–546; Č. Holas: *České národní písně a tance I–VI*. Praha 1908–1910, II, s. 144, III, s. 228, IV, s. 166–167, V, s. 154; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 38–39; H. Podešvová: *Lidové tance na Opavsku III*. Opava 1950–54; P. Krejčí: *Pojizerské a podještědské písně a tance*. Liberec 1963, s. 86–89; *Jihočeské tance I–II*. Vyd. Z. Soukupová. České Budějovice 1979, s. 56; V. Socha: *Lidové tance na Lašsku*. Ostrava 1986, s. 1; Z. Jelínková: *Horácké tance z Telečska, Třeštska a Dačicka*. Jihlava 1989, s. 96, 107; G. Dąbrowska: *Tancujcie dobrze*.

Warszawa 1991, s. 310; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze I–II*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, I, s. 74. [hl + ds]

mečový tanec, moresca, morris – tanec ve zbroji či tanec s motivem boje zpravidla s kovovými nebo dřevěnými meči. M. t. patří k nejstarším a nejrozšířenějším projevům taneční kultury. Pův. zobrazoval boj křesťanů s nekřesťany, později se jako řetězový tanec stal součástí výročních obyčejů nebo jiných slavností. Jeho původ, související s expanzí Maurů, je pravděpodobně ve Španělsku. V aristokratickém, městském a venkovském prostředí se kromě Skandinávie vyskytoval ve všech zemích Evropy, odkud se dostal také do Střední Ameriky a do Karibské oblasti. Vytvořil si mnohé podoby a formy, průběhem času zakotvil v různých kulturách, kde se proměňoval podle specifických kontextových podmínek a souvislostí. S nimi se proměňovala funkce a význam tance. Hlavním znakem těchto mužských tanců (jen ve zvláštních případech je tančily ženy) se staly kovové nebo dřevěné meče, které bývaly často nahrazovány dřevěnými holemi nebo jinými rekvizitami. Význam m. t. se totiž často vzdaloval významu skutečného boje a zbraň se stávala spíše symbolem přemožení (nemoci, nadpřirozených sil). Naopak nepřítomnost zbraně nebo její nahrazení bílým kapesníkem či květinou jinde znamenalo symbol vítězství křesťanů nad pohany. Lze hovořit také o mečových tancích bez meče, kde motiv boje či konfliktu je pouhou demonstrační síly, dovednosti nebo způsobem vybití agresivity a zdůrazněním maskulinity. Nejstarší zmínky o m. t. pocházejí z poloviny 15. stol., jejich první popis s názvy *Les Bouffons* a *Les Mattachins* jsou zachyceny 1588 v díle *Orchésographie* T. Arbeaua. – K nejstarším zmínkám o m. t. v č. zemích patří doklad o rytířském tanci s meči a pochodněmi *chorea more patrio*, jímž se 1465 představila šlechtická družina Lva z Rožmitálu v Kolíně n. Rýnem při jeho diplomatické cestě do Říma. Podle dochovaného popisu šlo o dekorativní formu řetězového tance končícího tzv. růžicí. Další zpráva pochází z r. 1487, kdy byl v Chebu prováděn *Maruschkatanz* a na počest Ferdinanda I. byl v Praze uveden *Mohrentanz*. Tento taneční typ je také 1579 popsán v slovníku Daniela Adama z Veleslavína (1546–1599) jako *ludi juvenibilis* prospěšné ke cvičení v bojové obratnosti. K dalším zprávám o m. t. patří doklady o tzv. čestných tancích udělovaných měštům a některým cechům jako odměna za pomoc při dobývání

území. Městské účetní knihy v Chebu z l. 1591–1593 jmenují také *Schwerttanz* koželuhů, kteří se jím ucházeli o potvrzení starých privilegií z 15. stol. K těmto zprávám lze přiřadit i údaj z nedokončené topografie J. A. Rieggera (1742–1795) o zvláštním tanečním cechu v Praze (1788), který mezi jinými tanci uvádí také *Schwerttanz* a *Schwerttobia*, při nichž se i šermovalo. Existují také zmínky o tom, že m. t. se pravděpodobně reprezentovaly hornické stavy v Kutné Hoře, v Příbrami a v Broumově. V č. zemích se dochovala řetězová forma m. t., která je součástí obchůzky v posledních dnech masopustu. Na Moravě se vyskytuje v oblastech Uherskobrodská v provedení pěti tanečnicků, *babkovníků*, *únů* nebo *fašankářů*, kteří vyzbrojeni dřevěnými šavlemi tančí tanec pod šable. V Čechách je provozován bez mečů čtyřmi svobodnými mládenci na Hlinecku, nejmasivnější výskyt stále žijící mečové koledy byl zaznamenán v j. Čechách na Krumlovsku, Rožmbersku, Kaplicku, Trhvosvinensku a užším Doudlebsku. V obcích s pův. smíšeným česko-německým obyvatelstvem (např. Čakov, Chodeč, Žumberk) byly 1951–1967 rekonstruovány původní formy německých *švertanců*, které spočívaly v řetězově spojených figurách se závěrečným obrazem růžice, která byla vytvořena zkříženými meči nad hlavami tančících. V českých

obcích (např. v Dobrkovské Lhotce, Slavči, Trhových Svinech, Soběnově) se dochovala masopustní koleda zv. též *růžička*, provozovaná šestičlennou skupinou koledníků, kde symbolika boje obsažená v m. t. není představována meči, ale náznakem střetu či soupeření dvou skupin koledníků (*pravá a slaměná koleda*) v závěru obchůzky. Důležitým motivem jihočeské masopustní koledy provázené hlavní maskou *matkou masopusta* jsou obřadní kola. Provádějí se během obchůzky před každým domem nebo před jinými důležitými místy obce (kostel, škola) vždy od východní strany vesnice. Přesně je určen počet a sled *čestných*, *tuplovaných* a *tichých kol*, která se provádějí na počest různých osob nebo zemřelých. Kolo se zavíjí od vůdce koledníků a hlavního řečníka *hejtmana* nebo *rychtáře* vždy s obraty kolem vlastní osy tanečnicka a podle zákonitostí jarní rovnodennosti směrem od východu k západu. Vedle obřadních kol se tradicí ustálilo *vyflekávání*, *vysekávání kop* při trestání postavy *moučného*, *moučky*, nověji *rybníkáře* za provedené krádeže, dále *vzetí na kolo*, *stavění mostu* a *proskakování řad* při střetnutí dvou skupin koledníků a *vyměřování kola*, dokud není uhodnuta hádanka.

Lit.: T. Arbeau: *L' Orchésographie, traité en forme de dialogue, par lequel toutes personnes peuvent facilement apprendre et pratiquer l' hon-*

nete exercise des Danses. Langres 1588; J. Zítek: *Kolední hry jihočeské*. ČL 2, 1893, s. 521–524, 578–584; A. John: *Egerländer Tänze 14. Jahrganges*. ZÖV 3/4, 1908; F. Pospíšil: *Mečový (zbrojový) tanec na slovanské půdě*. NVČ 6, 1911, s. 25–56; Č. Zíbrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1960, s. 86–91, 2. vyd.; E. Kröschlová: *Dobové tance 16. až 19. století*. Praha 1981; H. Laudová: *Tradice mečových tanců v lidové kultuře Československa*. TL 24, 1986, č. 2, s. 13–18; *Muziky, lidové tance, zábavy a slavnosti jižních Čech*. JV-N, s. 159–174; H. Laudová: *Die Schwerttänze als spezifische Gattung von Tänzen mit Requisiten in der Tschechoslowakei*. Studia Musicologica ASH 33, 1991, s. 367–374; S. Důžek: *Faschingstänze der Slowaken*. Acta ethnographica 39, 1994, s. 109–119; S. D. Corsin: *Sword Dancing in Europe: History*. London 1997. [hl + ds]

med, přírodní produkt vytvářený včelami. Využívá se ho ve stravě i v léčitelství. Způsob získávání m. brtnictvím byl znám už starým Slovanům. Záznamy o jeho upotřebení spadají do 11. stol. V Praze byly v 11. a 12. stol. rozvinuté medové trhy. Kvantitativní a kvalitativní zisk z m. nastal chovem včel v úlech. – Složení m., jeho hustota, barva, vůně a chuť závisejí na více činitelích. Rozlišuje se m. *květový* (např. akátový, lipový, jetelový), který je světle žlutý, a tmavší m. *medovicový* s kořeněnou příchutí (lesní z jehličnatých stromů a z květů stromů a keřů). Hojnou pastvu poskytují včelám některé užitkové kvetoucí rostliny, jako např. pohanka, slunečnice, hořčice, později olejnaté řepky. – M. byl vedle třtinového cukru a některých domácích přírodních šťáv nejdůležitějším sladidlem nápojů (např. bylinných čajů) a pokrmů (především prosné a krupičné kaše, placek, caletek), přidával se do některých druhů pečiva, hl. do perníku. V hojně míře se m. používal ve šlechtických kuchyních. Počátkem 19. stol., kdy za kontinentální blokády ustal dovoz třtinového cukru, vzrostly požadavky na produkci m. Obnovení dovozu třtinového ani objevení a výroba řepného cukru v průběhu 19. stol. m. z užívání úplně nevytlačily, i když poptávka po něm jako sladidle klesala. Cukrová řepa také skýtala možnost výroby jiného sladidla, sirobu, který se v některých případech užíval jako levnější náhražka m. do perníku či ke slazení jiného pečiva. V chudších rodinách a ve válečných letech sloužil sirob i jako pomazánka na chléb, sladily se jím kaše a náhražková káva. Také v léčitelství hrál m. významnou roli, zejm. při chorobách trávení a dýchacích cest, a měl i kultovní význam. M. úzce souvisel s některými klíčovými momenty

v životě člověka, především se svatbou a některými výročními svátky. Hrachová a krupičná kaše s m. patřily mezi ustálené svatební a sváteční pokrmy až do konce 19. stol. Delší trvání mělo požívání m. o Velikonocích spolu s pečivem zv. *jidáše*, které dostávali jak domácí, tak koledníci nebo chlapci, kteří chodili klepat a řehtat (někde pečivo s m. obdrželo i řehořské vojsko). Na Zelený čtvrtek má pojídání kaše pokapané m. velmi staré kořeny. M. se požíval též o Vánocích, kdy byl také chápán jako symbol zdraví, hojnosti a soudržnosti a jako ochranný prostředek. M. proto nesměl chybět spolu s dalšími potravinami na štědrovečerním stole. Někde si jím rodinní příslušníci dělali křížek na čelo, jinde mazali oplatky nebo dílek vánočky. I dobytek dostal sousto pomazané m. Uvedené zvyklosti se někde praktikovaly ještě počátkem 20. stol., zejm. na vých. a j. Moravě a ve Slezsku, i když víra v magické účinky m. byla již oslabena. Někde praktiky nabyly nových forem. Na Ostravsku si sousedé, zvl. v hornických koloniích, o Štědrém večeru navzájem pomazávali kliky dveří m. Informátoři poukazovali na moment soudržnosti, která tím měla být udržena. – Vedle včelího m. je znám také umělý m., který se vyráběl za 2. světové války. Turecký m. je orientální cukrovinka z cukru a škrobu s mandlemi a ořechy. – M. je také nezbytnou surovinou k výrobě medoviny, stč. nazývané *med*. Je to povařený roztok m. s vodou, který se nechá zkvasit, a získá se tak opojný nápoj s asi 17 % alkoholu. Jeho výroba, zprvu pro domácí potřebu, se posléze rozšířila a medovina se stala obchodním artiklem. Latinsko-český slovník ze 16. stol. uvádí pro nápoj z m. názvy *medovka* a *sladuška*. Existovaly tři základní druhy: *medovina tmavá*, *světlá* a *nahořklá*. Různé chuti se docílilo přidáním přísad (např. recept z konce 18. stol. uvádí muškátový květ, muškátový oříšek, skořici, koření, šafrán a pomerančovou kůru). Medovina se prodávala v krčmách, které podle jejího druhu získávaly hosty; lze ji v lahvičkách koupit i na počátku 21. stol., ale pije se už zřídka. V. t. cukroví.

Lit.: M. Úlehlová-Tilšochová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 77, 260–264, 269–272, 332, 343, 413; L. Niederle: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha 1953; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967; J. Scheybalová: *Pernikářství*. MVP 12, 1975, s. 146–172; Z. Tempír: *Včelařské sbírky a vývoj včelařství v Zemědělském muzeu*. VPZM 23, 1983, s. 141–192; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 55–56, 58–59. [jš]

Medard, světec (8. 6.). V 6. stol. působil jako biskup v severofrancouzském Noyonu. M. je patron sedláků, pastýřů, vinařů a sládků, býval žádán o přimluvu za suché počasí při senoseči, proti dešti, horečce, bolesti zubů a duševním chorobám. Představa, že M. vládne deštěm, je spojována s legendou, podle níž se při jeho smrti spustil horký déšť. V lidovém kalendáři je M. důležitý pro předpověď počasí. Nejrozšířenější ze singularitních pranostik, *Medardova kápě* (též *kápě*, tj. kapka) *čtyřicet dní kape*, vychází z dlouhodobého pozorování, že doba kolem M. patří ve střední Evropě k nejdeštivějším a je provázena výrazným ochlazením. Číslo 40 lze chápat jako synonymum pro dlouhé období (podobně užíváno v bibli). Další pranostiky na M. konstatují, že již nepřijdou mrazy (*Medard nemá mrazů více, by nezmrzly nám vinice*), usuzují na počasí při žních (*prší-li na Medarda a Prokopa, shnije mandel i kopa*) a na úrodu vůbec (*pláče-li Medard, i ječmen zapláče*).

Lit.: J. Munzar: *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha 1985. [lp]

měděnec viz kamnovec

mědlice, trdlice, trlica, lamka, lamačka, chřástačka – náradí sloužící k lámání stébel lnu a konopí. V archeologických nálezech se m. nevyskytuje. Z polských a ruských materiálů jsou známy jen ploché, popř. kulaté *písty*, tj. dřevěné náradí podobné mečům, šavlím a velkým nožům, někdy i veslovitě se rozšiřující, a neúplné nožní stoupy. V č. zemích byly trdlice známy ve 14. stol. 1394 přejímá farář v obci Břístev (Nymbursko) po svém předchůdci tři trdlice na koudel. Ze 17. stol. je známo vyobrazení pazderny s náradím z Komenického díla *Orbis pictus*. V zemědělských instrukcích a urbářích 17. stol. se často hovoří o tření a o svazcích potíraného lnu. – M. se skládala z velkého dřevěného nože, upevněného na dvou masivních nohách, spojených na zemi ležící deskou nebo trátkem (méně na čtyřech šikmých nohách). Do hluboké drážky mezi dvěma prkny zapadal nůž (*trdlo*), na jednom konci připevněný dřevěným kolíčkem mezi prkny, na druhém prodloužený v rukojeť (*chapadlo*). Namočená a usušená stébla konopí a uroseného lnu se před zpracováním na m. dávala přesušit, pak se hrst po hrsti kladla na otevřenou trdlici a opakujícím se vtlačováním nože do drážky a popotahováním se povrchová dřevnatá část stonku drtila a jako pazdeří odpadávala. Občas se hrst stébel zdvihla a roztrásla,

aby pazdeří vypadalo (*vypršelo*). Stébla se musela v ruce obracet, aby se změkčily stonky i u kořenů. Ženy při práci stály na dolní příčce spojující nohy m., aby se náradí nepohybovalo. – Po skončení mědlení se stébla zpracovávala na *patěračce* (*potírka*, *patěrač*, *pocierka*; lokálně i další názvy obvyklé pro m.), náradí podobném m., ale se dvěma drážkami a dvojitém nožem. Dvě vymědlené hrstě se kladly naráz na patěračku. Vypotíraná hrst lnu (*žemně*) se mírně zkroutila, na konci zavázala vlastními vlákny a odložila. Třicet hrstí tvořilo jeden *kloub* (Opavsko), dvacet žemní dávalo jednu *šútu* (Humpolecko). – Vzácně se používalo náradí primitivnější než m. Šlo o nastojato postavené prkno, zapuštěné spodním koncem do vodorovné desky (stojánku). Na horním konci prkna byl zubovitý výsek. Do prohlubně vloženou hrst stébel žena na jedné straně prkna držela a na druhé straně do ní sekala dřevěnou šavlí a popotahovala vlákna jako na m. – Len zpracovaný na m. a patěračce se dále upravoval česáním na vochli.

Lit.: J. Húsek: *Zaměstnání obyvatelstva na moravském Slovensku IV. Polní hospodářství*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 280–314; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 279–294; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933; F. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; R. Suk: *Rukodělná textilní výroba*. MVP 4, 1966, s. 74–84; V. Svobodová: *Lidová a manuální textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983. [jst]

meistersingři [z něm.], pěvci, kteří se sdružovali ve společenstvích a skládali a předná-

šeli písně podle ustálených pravidel. Navazovali na *minnesang* a stali se nejvýznamnějšími tvůrci německé jednohlasé i vícehlasé písně. Jejich zpěv (*meistersgesang*) se rozvíjel zejm. v 15. a 16. stol. na jihu Německa a v Rakousku, částečně zasáhl i na území č. zemí. Vrcholu dosáhl v řemeslnickém protestantském prostředí. M. byli organizováni na způsob cechů: hodnosti učně, zpěváka a mistra byly udělovány po složení příslušných zkoušek. Významnou institucí pro rozvoj mistrovského zpěvu byly školy pěveckého umění, nejznámější z nich vedl v Norimberku H. Sachs (1494–1576), autor několika tisíců písňových textů. Obuvnické povolání slavného meistersingra vystihuje měšťansko-řemeslnický, jistou měrou i lidový ráz mistrovského zpěvu v Německu, na rozdíl od rytířsko-dvorského charakteru minnesangu. – Jihlavští m. navazovali na tradici obdobných společenství v Horních Rakousích. V Jihlavě se objevili v 60. letech 16. stol. a již 1571 dosáhli od starosty a městské rady potvrzení školního řádu a svolení ke zřízení stálé pěvecké školy. O jejich činnosti podává zprávu obsáhlá školní kronika z l. 1613–1620, *Der Meistersinger in Iglau Handels Buch*. Písně tohoto společenství se vyskytují opakovaně v rukopisech v Norimberku, Vratislavi a Steyeru. Po bitvě na Bílé hoře sdílela jihlavská pěvecká obec m. osudy protestantů v č. zemích. Hlavní produkce mistrů pěvců v Jihlavě se konaly čtyřikrát do roka, a to o Vánocích, Velikonocích, svatodušních svátcích a v neděli před sv. Michalem. Z r. 1612 se dochovala vzácná olejomalba ojedinělým způsobem zobrazující výjevy z jihlavské pěvecké obce.
Lit.: F. Streinz: *Die Singschule in Iglau und ihre Beziehungen zum allgemeinen deutschen Meistersgesang*. München 1958; R. Hahn: *Meistersgesang*. Leipzig 1985. [jtr]

měkota, tanec s proměnlivým taktem, znamenáný zejm. v oblastech středního Polabí, ve vých. a jihozáp. Čechách. Začíná jedním taktem třídobým, následují dva dvoudobé a opět jeden třídobý. O. Zich jej charakterizoval čtyřtaktovým schématem S/OO/S (sousedská, dvakrát obkročák, sousedská). V zápisech se vyskytuje obvykle pod některým ze souhrnných pojmenování tanců s proměnlivým taktem. Kolem 1893 ho zaznamenal A. Rublič (1858–1920) na Hořicku jako mateník, 1905–1909 Č. Holas na Rychmbursku jako směsek, 1904–1913 J. Michal (1886–1961) na Pardubicku jako latovák, klatovák i bavorák a 1913 O. Zich na Poděbradsku bez názvu tance. Forma této skupiny tanců je pouze dvoudílná (tj. ob-

sahuje čtyři tzv. typy (t) s vložkou (v), která se někdy opakuje, tedy tt/vt nebo tt/vv/t, čímž vzniká dojem trojdičnosti. Výjimku tvoří taneční varianta zapsaná koncem 19. stol. J. Vycpálkem na Rychnovsku s incipitem písně *Oral jsem měkotu*, jejíž schéma SSSS/OOOO/SS představuje rytmicky zcela odlišnou skupinu tanců s proměnlivým taktem. Doprovodné písně všech těchto tanců mají touž melodickou myšlenku, která koresponduje s nápěvem známé písně *Loučení, loučení, což jest to těžká věc*, zatímco texty jsou velmi rozdílné. Název tance je odvozen od nejvýznačnější textové varianty: *Voral jsem měkotu / vod plotu ke plotu. / Vyorval jsem děvče, / vyvorval jsem děvče / v červeném fěrtochu*. Z Chrudimska pochází řada dalších zcela odlišných textových variant doprovodných písní, se kterými bývá tanec spojován (*Čípak je to pole, pole nevorané; Zpívala bych sobě, veselo mi není; Honzíčku z Dědovy, kam jsi dal podkovy; Má milá, byla bys červená jako rys*). Tanec m. se tancoval krokem sousedské v 3/4 taktu a krokem obkročáku v 2/4 taktu, popř. jejich obměnami. Později byl krok sousedské nahrazován valčíkovým krokem. Dvojice se v párovém držení otáčela kolem vlastní osy a zároveň postupovala po kruhovém půdorysu. Někdy byl otáčivý pohyb přerušen sousedskou vpřed, která zakončovala mateńíkové čtyřtaktí. V. t. tance s proměnlivým taktem.

Lit.: K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlíneckém*. Čl 8, 1899, s. 131–133; Č. Holas: *České národní písně a tance V*. Praha 1910, s. 100; J. Zemánek: *Lidové tance z Chrudimska*. In: Chrudimsko a Nasavrcko III. Praha 1912, s. 287, 491; O. Zich.: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916; J. Vycpálek: *České tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 169. [ds]

Meluzína, bájná postava, pramáti francouzského rodu Lusignan (mère des Lusignan). Základem pověstí o M. se na Západě stalo zpracování Jeana d'Arrase z l. 1387–1394, který napsal genealogický příběh o ochránkyni rodu Lusignanů. Své vyprávění spojil s představou o existenci nadpřirozených bytostí (víl), kterým byla v té době přičítána stavba hradů, tvrzí a dalších staveb (např. vodních). Pověst lze klasifikovat jako etiologickou. Uplatňuje se zde motiv spojení nadpřirozené bytosti s člověkem, známý z evropských a orientálních podání. Spojení se naruší, když člověk nedodrží slib a snaží se proniknout do tajemství ženina nadpřirozeného původu. Existuje také básnické zpracování Couldrettovo z přelomu 14. a 15. stol.

V dalších verzích lze v původním příběhu sledovat výrazné pohádkové motivy a postupy (česky doloženo 1555). Do konce 19. stol. byl příběh o M. publikován na více místech v Čechách a na Moravě jako knížka lidového čtení. Syžet se prostřednictvím lidových tisků dostal do ústní tradice. M. se stala i personifikací skučícího větru. Existoval zvyk házet M. z okna hrst mouky nebo soli na kaši pro její děti.

Lit.: J. Kolár: *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*. Praha 1960; R. J. Nolan: *The Origin of the Romance of Melusine: a New Interpretation*. Fabula 15, 1974, s. 192–201; M. Nejedlý: *Meluzínský mýtus a rodová pověst Lucemburků*. ČČH 98, 2000, s. 693–736. [bš]

membranofony viz hudební nástroje

memorát, vyprávění osobního zážitku, zpravidla s nadpřirozeným nebo mimořádným jevem. Výraz zavedl jako protějšek k pojmu *fabulát* folklorista C. W. v. Sydow. Lze sem zařadit jednak drobné demonologické pověsti pojeté jako osobní prožitek, jednak vyprávění osobních zkušeností a zážitků, pro něž byl v české folkloristice zaveden výraz vyprávění ze života (J. Jech a D. Rychnová-Klímová) nebo vzpomínkové vyprávění (O. Sirovátka); německý folklorista F. Ranke zavedl 1912 pojem *Erlebnissage*.

Lit.: C. W. v. Sydow: *Kategorien der Volksdichtung*. In: Selected Papers on Folklore. Copenhagen 1948, s. 261; J. Jech – D. Rychnová: *Předvýzkum lidové prózy ve východní polovině Čech*. Čl 42, 1955, s. 161–169; H. Bausinger: *Formen der „Volksprosa“*. Berlin 1968, s. 174. [dk]

menstruace [lat.], menses, měsíčky, čmýra, květ ženský – pravidelné měsíční ženské krvácení. Ve stč. se nazývala *čmajra*, *flus*, *přirozená nemoc* nebo *věc*. Lidové lékařství věnovalo tomuto fyziologickému stavu velkou pozornost a snažilo se léčit všechny menstruační nepravidelnosti různými druhy léčebných úkonů, především dietou. Podle tzv. salernské školy přísluší ženám vůbec sušší potrava. Poruchy m. podle M. Dačického (*Zahrádka růžová žen plodných*, 1576) pocházejí prý od pokrmů nedobře rozdělených. K léčbě doporučuje byliny a pokrmy tzv. horkého přirození, dále teplé koupele přírodní, obsahující síru (Teplice či Karlovy Vary) a podle potřeby popíjet odvar z rojovníku bahenního (*Ledum palustre*), máty polajky (*Mentha pulegium*), rozmarýnu (*Rosmarinus officinalis*), všedobru (*Chenopodium hybridum*) a pelyňku černobýlu (*Artemisia*

vulgaris) v červeném víně. Suché pokrmy podle něho jsou plody mišpule domácí (*Mespilus germanica*), mirrha (ztuhlá šťáva z balzamovníku, *Balsamodendron gileadense*), růžový květ a granátové jablko (plod marhanovníku, *Punica granatum*), z koření kmín (*Cavum carvi*), pepř (*Piper*) a zázvor (*Zingiber officinale*). Tzv. zastuzenou matku má zahřát prý i pomazování zevnitř petrolejem. Při krvotocích, kdy je matka hrubě horké a suché způsoblosti, doporučuje mírnost v přijímání pokrmů a užívat jen léky k dosažení tzv. studenosti a vlhkosti: lociku (salát *Lactuca sativa*), sléz (*Malva alcea*), máslo a tzv. svinské ořechy (hlízy brambořku, *Cyclamen europeum*). – Podobných prostředků bylo užíváno v domácím léčení i v dalších stoletích: na bolesti při m. se užívají teplé nápoje jako odvar z lipového květu (*Tilia*), čaj s rumem, pивní či vinné polévky, horké červené víno. Při krvotoku naopak tělesný a duševní klid, studené nápoje a obklady na lůno, silné polévky, chladné či vlažné sedací lázně apod. – V době m. jsou ženy u všech etnik považovány za

nečistě, avšak udržování tělesné hygieny se liší. – Menstruační krev byla používána i jako léčivo a magický prostředek: vnitřně požitá pomáhá prý od žloutenky, zamezuje početí a slouží i jako přísada do nápojů lásky, zevně se jí potírají bradavice a různé kožní neduhy. V. t. hygiena, krev.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Čižmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946. [jjn]

mentýk, mentlík – soukenný kabát podšitý kožešinou. Vychází ze stejného stříhového základu jako *župica* a *šuba* a náleží ke skupině kabátů příbuzného stříhu (polské *sukmany*, *župany*, *kontuše*, ruské a běloruské *svity* a *siraky*). Je znám ze slovenského (*mentieka*, *menta*, *mentík*), maďarského (*mente*), ukrajinského (*menti*) a bulharského (*mentija*) prostředí. Na moravském Valašsku patřil ke svátečnímu, často městskému oděvu mužů a vymizel v polovině 19. stol. Mnohem více byl rozšířen na Slovácku: jako mužský i ženský oděv je mnohokrát doložen v pozůstalostních spisech ze 17. stol. Charakteristické pro m. bylo modré i světle

modré sukno (méně červenofialové a černé) a lemování černou beráncí kožešinou. Střih rozšířené sukňovité části se krajově nazýval *do kulínca*, ale nahrazoval se také všitím bočních klínů. Jako slavnostní oděv nosily mentýky svatební páry, ženy k úvodu a muži nesoucí o Božím těle baldachýny. Dál postupuje výskyt modrých mentýků na záp. a severozáp. Slovensko. Střih i vnější vybavení těchto kabátů má souvislost s oděvem vyšších vrstev.

Lit.: J. Koutný: *Mentýky a fakule na moravském Slovensku*. ČMMZ 7, 1907, s. 290–294; J. Klvaňa: *Lidové kroje na Moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; J. Dostál: *Šuby a mentýky na Podluží*. MSt 3, 1949, s. 73–75. [aj]

menuet viz minet

merenda 1. maškarní taneční zábava (např. masopustní, silvestrovská) s výstupy, písničkami a deklamováním; pův. žertovná báseň nebo píseň podobná kupletu městského kabaretu. Provázela svatební rituály, stínání krále, kohouta apod. Do tradičního obsahu byly vkomponovány aktuální časové i místní motivy s anekdotickým či satirickým vyzněním a adresnými odkazy na přítomné i nepřítomné osoby ve formě jednoduchého rýmování na známé melodie. V lidové kultuře byla m. vlastně formou vesnického kabaretu, který vstřebal lidové scénky, vystoupení, veršování z některých obřadů, zvyků, jarmarků a lidového divadla. M. se ujala od 60. let 19. stol. jako typická veselice období národního obrození. Dříve se ztotožňoval výraz m. s legrací, švandou, vyražením; 2. rozvařená povídka; 3. jídlo na cestu.

Lit.: ESJČS, s. 293.

[jst]

město, typ sídelního útvaru, který je charakteristický velkou hustotou a počtem obyvatel na jednotku plochy a jejich specifickou sociální a profesní strukturou, v níž hrají významnou roli osoby zabývající se řemeslem (resp. průmyslovou výrobou), obchodem, správou, kulturou, výchovou, vzděláváním, zdravotní péčí a intelektuální činností. Jednotlivé sídelní útvary jsou nazývány m. na základě právního statutu sídla nebo na základě znaků, které jsou m. konvencí připisovány. M. je zpravidla tvořeno rozsáhlými plochami celoročně užívané kompaktní zástavby, umožňující intenzivní a multidimenzionální sociální interakci velkého počtu osob na malém prostoru. Dochází při ní k rychlé a operativní výměně zboží, peněz, idejí a dalších hodnot, včetně statutů a rolí jednotlivých osob na interakci participujících. M. je místem akulturace

a různorodých sociálních vztahů. Tomuto účelu je přizpůsobena komunikační síť m., ubytovací a shromažďovací prostory, vzdělávací instituce atd. M. zakládají jednotlivé kultury teprve ve chvíli, kdy jim jejich způsob obživy umožňuje dlouhodobější setrvalost na jednom místě a kdy se část členů společenství specializuje na takový druh činnosti, pro který je městská zástavba nejvhodnější. M. je polyfunkční organismus. Na základě převládajících funkcí jednotlivých měst jsou vytvářeny klasifikace m. Hovoří se o městech obchodních, průmyslových, zemědělských, řemeslnických, hornických a dopravních, o správních a politických centrech, o městech vojenských, univerzitních, poutních, náboženských, lázeňských, památkových, sportovních, rekreačních, turistických apod. Vedle klasifikování m. na základě převládajících funkcí lze města členit podle velikosti na malá, střední a velká (velkoměsta, megalopolis). M. lze dále členit podle správních pravomocí, podle geografické polohy (např. přímořské m., vysokohorské středisko) atd. Sídla, která jsou přechodovými typy mezi m. a vesnicí, byla označována jako městyse, městečko, malé m., maloměsto nebo venkovské město. M. není soběstačnou hospodářsko-kulturní jednotkou, neboť nemůže existovat bez venkovského zázemí. M. poskytuje hodnoty a služby širšímu mimoměstskému území i dalším městům a odtud dostává protihodnotu vše, co není v daném m. vytvářeno. Venkovské zázemí poskytuje m. zejm. potravinovou základnu, pracovní sílu a často i suroviny a energie. Takto vzniká úzce provázaná síť vztahů mezi m. a venkovem a mezi jednotlivými městy navzájem. V závislosti na zalidněnosti, mocenských vztazích, výrobní produkci, technologické vyspělosti, surovinové základně, rozvoji dopravních systémů i v závislosti na řadě dalších okolností se tak na daném území vytváří městská síť jako důležitý faktor pro další utváření civilizačních, kulturních a interakčních aspektů lidské existence. – Tento proces byl zahájen mezi 8–6 tisíci lety př. n. l., kdy byla vybudována první sídla mající charakter m. ve vých. Středomoří, v Přední Asii a ve Střední Asii (později též v Číně). V Čechách a na Moravě budovali první sídla přibližující se svým charakterem m. Keltové přibližně 200 let př. n. l. Mezi největší z nich patřila oppida na Závisti u Zbraslavi a v katastrech současných obcí Stradonice (Berounsko), Hrazany a Nevězice (Písecko), Třísov (Českokrumlovsko), Staré Hradisko (Prostějovsko), Hostýn (Přerovsko). Jednalo se většinou o opevněné sídelní útvary na vyvýšených místech, které

v Čechách dosahovaly rozlohy až 157 ha (Závist). Bezpečnost obyvatel uvnitř sídla zajišťovaly kamenné valy, hradby z dřevěných kůlů a brány na místech vstupu do oppida. Při stavbě oppid se také proti vniknutí protivníka kalkulovalo s vodními překážkami jako součástmi obranného systému a uvnitř oppid byly vytvářeny vyvýšené útvary, akropole, které sloužily jako centrum společenského a náboženského dění, sídlo světských a duchovních hodnostářů i jako další obranný prvek. V oppidech se bydlelo, pěstovala se zde řemesla a směňovalo zboží; jednalo se současně o vzdělávací a náboženská střediska. Po jejich zániku těsně před počátkem nebo na počátku n. l. (některá oppida byla zřejmě obývána ještě v době převrstvování keltské kultury germánskou) se předpoklady pro vznik center urbánní kultury začaly tvořit až od 9. stol. n. l. v rámci sítě opevněných hradíšť na j. a střední Moravě. Charakter m. začínala nabývat raně středověká sídla v Mikulčicích na Hodonínsku a ve Starém Městě (Uherskohradištsko). Dalšími rozsáhlejšími sídelními komplexy té doby bylo sídliště v blízkosti dnešního Břeclavi (Pohansko), Staré Zámky u Líšně, Zelená Hora u Znojma, Olomouc. Vedle obranných a sakrálních staveb byly v těchto lokalitách zjištěny polozemnice i nadzemní obydlí zemědělců, řemeslníků a obchodníků a složitější stavby určené panovnickým vrstvám, členům jejich družin a duchovním. Obyvatelé těchto sídel však neměli specifický status obyvatel m. Mnohdy se spíše než o uzavřené městské celky jednalo o síť těsně sousedících a úzce propojených osad, částečně nebo zcela sdílejících jednotný fortifikační systém. Proto se v souvislosti s těmito sídly hovoří spíše o předurbánních útvarech nebo o protoměstech (obdobně označení bývá užíváno i pro keltská oppida). Význam těchto sídel upadl na počátku 10. stol. se zánikem Velkomoravské říše. – V Čechách je opětovný vznik předpokladů pro rozvoj městské sítě spojen s rozvojem přemyslovského státu, jehož počátky se kladou do 9. stol. Tehdy vznikala rozsáhlejší střediska v blízkosti panovnických sídel a na křižovatkách obchodních cest. O středověkých městech však lze v Čechách hovořit teprve od přelomu 12. a 13. stol. Od této doby je m. právnícky pojem a je spojováno nejen s představou uzavřeného stavebního celku obehnaného hradbami, ale především sídla, kterému panovník poskytl určitou samosprávu a soubor práv (privilegií) a povinností, vytvářejících z plnoprávných obyvatel m., měšťanů (vedle šlechty a duchovenstva), zvláštní společenskou vrstvu

(třetí stav). Mezi tato privilegia patřilo právo obchodovat a pořádat trhy, pěstovat řemesla, vařit pivo, v omezené míře vykonávat na svém území soudní pravomoc apod. Měšťané byli často osvobozeni od poddanství (byli svobodní). Měli však vůči panovníkovi povinnosti odvodů zboží a peněz a v době válečných konfliktů také povinnosti branné. Středověká města tedy nemohla v Čechách vznikat živelně, ale byla výsledkem plánovitého zakladatelského úsilí panovníka, šlechty nebo duchovních korporací, stvrzeného příslušným právním aktem. Osoba způsobilá založit m. se buď přímo na této činnosti podílela, nebo dávala k založení m. souhlas a postupovala zakladatelské právo jiné osobě, tzv. lokátorovi. Tento specializovaný podnikatel byl dobře obeznámen s tím, jak je utvářen urbánní prostor v Německu, Itálii a v dalších zemích na vyšším stupni urbanizace, dovedl ze sousedních zemí přivést řemeslníky a obchodníky, základ městského patriciátu, a aplikovat své i jejich zkušenosti na české podmínky. Z českých panovníků byli v zakládání měst zvláště aktivní Václav I., Přemysl Otakar II. a po několikaletem období destabilizace Václav II. a Václav III. V polovině 13. stol. již existuje síť měst, která mají toto označení právně kodifikováno. Vedle Prahy mezi první města v Čechách, na Moravě a ve Slezsku patřil Cheb, Bruntál, Uničov, Opava, Hradec Králové, Znojmo, Kynšperk, Jemnice, Mikulčice, Hodonín, Litoměřice, Nové Brno, Stříbro, Ústí n. Labem, Jevíčko, Jihlava, Krnov, Žatec, Kladruby ad. Městotvorná činnost se v průběhu 13. stol. stala součástí státní a církevní politiky i součástí feudálních a měšťanských podnikatelských aktivit. Vedle měst, jež se kontinuálně vyvíjela z hradských osad, trhových vsí, osad při klášteřích, z hornických osad a obdobných předurbánních sídel, postupně povyšovaných na města, začala být zakládána města i tzv. na zeleném drnu, jako důsledek promyšlené kolonizační, obchodní, obranné i expanzivní politiky státu, krále a světských nebo církevních vrchností. Na konci 13. stol. bylo v č. zemích přes 50 královských měst a kolem 60 měst poddanských. Mezi českými středověkými městy převládala malá a střední města o ploše pod 50 ha. Pouze Praha již na počátku 13. stol. přesahovala 100 ha a několik měst brzy dosáhlo plochy nad 50 ha (50–150 obyvatel na 1 ha). – Nejvíce měst vznikalo v již hustě zalidněných oblastech s rozvinutým zemědělstvím a obchodem, na důležitých obchodních křižovatkách, při nalezištích drahých kovů a v blízkosti zemské hranice. Měla šachovnicový, paprskovitý nebo ne-

pravidelný půdorys tvořený systémem ulic ústících do (jednoho nebo několika) náměstí (rynk), které většinou současně sloužilo jako tržiště a shromaždiště městských obyvatel. Na náměstí se nacházely nejdůležitější objekty veřejné povahy a domy předních měšťanů. Dominanty m. tvořily kostely, kláštery, někdy sídlo panovníka (vrchnosti), věže, brány, rychta, radnice, kašny. Jednotlivé objekty m. byly zároveň součástí městského obranného systému, jemuž byla přizpůsobena také šíře a uspořádání městských komunikací. M. chránily městské hradby (často s baštami), které obepínaly půdorys m. a dlouhodobě tak fixovaly jeho tvar, velikost a vnější vzhled. Na hradby navazoval parkán, příkop a val. Vstup do m. umožňovaly brány, někdy chráněné padacím mostem, popř. barbakánem. Městské brány se na noc zavíraly a příchozí do m. byli kontrolováni. Účinnost obranných staveb zvyšovaly vodní plochy, bažiny, mokřiny, strategicky volená poloha m. V době míru zajišťovali ochranu m. k tomu účelu najímaní profesionálové (ponocní, strážní, hlásní, branní, pověžní), v době války nebo zvýšeného nebezpečí zároveň městská hotovost, tj. ozbrojené sbory měšťanů, vedené hejtmánem a organizované podle městských vojenských řádů (první vojenské řády jsou dochovány z 2. poloviny 14. stol.). Vedle funkce obranné a bezpečnostní (zabránění průniku nežádoucích osob do m.) plnil obranný systém funkci ekonomickou (umožňoval vybírat poplatky od osob se zbožím při vstupu do m.) a zdravotní (izoloval m. v případě vzniku epidemií za jeho branami). – Města podléhala panovníkovi (královská města) nebo vrchnostem: šlechtě či církvi (poddanská města). Královská města měla zpravidla nejvíce práv a byla podřízena úřadu královského podkomořího. Některá významná města byla však již ve 14. stol. ze závislosti na tomto úřadu vyjmuta a stala se královskými městy privilegovanými (nejprve Staré Město pražské, pak Kutná Hora, Cheb a Brno). Míra práv a povinností poddanských měst závisela na benevolenci toho, komu konkrétní m. patřilo, a na politice m., kterou vedlo vůči vrchnostem. Některá poddanská města získala rozsáhlejší samosprávné kompetence i soudní pravomoci a začala být později označována jako města municipální, jiná nevykonávala soudní pravomoc a podléhala vrchnostenskému soudu. Městské právo a zřízení se v jednotlivých městech odvozovalo od jihoněmeckého (norimberského) nebo severoněmeckého (magdeburského) práva, méně již od babenberského práva. Z domácích právních kodexů si vysokou autoritu zachovávalo brněnské právo (se-

stavené v polovině 14. stol.) a jihlavské právo (z přelomu 14. a 15. stol.). Jednotný právní řád se v městském prostředí v Čechách začal prosazovat v 1. polovině 17. stol. a jeho základem se stalo pražské, tzv. Koldínovo právo (1579). Od svého vzniku se města neustále pokoušela rozšířit rozsah udělených privilegií a svoji samosprávu. Zpočátku (13.–14. stol.) byl nejvyšší vnitřní správní autoritou rychtář (fojt, šoltys), zástupce vrchnosti s administrativní a soudní pravomocí. Sídlem městské správy byla tehdy rychta (fojtství), která většinou zároveň sloužila jako byt rychtáře. Rychtář rozhodoval za přispění radních pánů (konšelů), popř. kmetů (přisedlíc při soudním jednání), svůj úřad vedl s pomocí písaře (pův. duchovní), posla a biřice. Základním písemným dokladem o správě m. byly městské knihy. S postupným vzestupem autority městské rady (konšelů), pův. jmenovaného a později voleného městského zastupitelstva, byly zejm. ve 14.–15. stol. vytvářeny nové objekty městské samosprávy: radnice. Na radnici byla umístěna městská kancelář a zasedala zde městská rada v čele s purkmistrem (Staré Město pražské mělo svůj radní dům již na konci 13. stol.). – Složitě sociální vztahy lidí uvnitř městského organismu však bylo třeba usměrňovat ještě dalšími institucemi. Především se jednalo o regulaci vztahů spojených s výrobou a prodejem. Na přelomu 13.–14. stol. se důležitým komponentem sociální struktury m. staly řemeslnické cechy, které na základě společenského úzu a kodifikovaných pravidel (cechovní řády, statuty, artikule) upravovaly vztahy mezi řemeslníky jednotlivých odvětví. Cechy byly profesně homogenní a vytvářely jednotný postoj k těm, jejichž zboží přicházelo do m. odjinud. Cechy měly vliv na pohyb cen a mezd, dbaly o jakost výrobků a kvalitu i školení odborníků daného odvětví (úpravy vztahů tovaryšů a mistrů) a současně plnily charitativní i kulturní úlohu (slavnostní přijímání do cechu, slavení svátků patronů cechu, pořádání herberků, reprezentování odvětví před městskou veřejností, podpora starých nebo nemocných mistrů, organizace pohřbů pro členy cechu atd.). Jejich prostřednictvím se m. dařilo účinně odbourávat konkurenci mimoměstských řemeslníků (vedle uplatňování tzv. mílového nebo půlmílového práva, podle něhož se v okruhu jedné míle, tj. ca 9 km od m., zapovídalo bez zvláštního povolení provozovat řemesla nebo živnosti) a vytvářet relativně stabilizované prostředí, umožňující postupné zvyšování technické i umělecké kvality výrobků a současně přínášející ře-

meslníkům určitou sociální jistotu. Obdobná společenstva si vytvářeli též obchodníci (obchodní bratrstva). Cechy i obchodní bratrstva měly vlastní symboly, vyjadřující jejich starobylost, moc a majetek. Patřily k nim znaky, praporce, pečeti, poháry (holby) a zejm. zdobené pokladny. Příslušníci cechů se scházeli v cechovních místnostech. V nejbohatších městech si obchodníci stavěli i samostatné kupecké domy. Výroční kalendář řemeslníků a obchodníků podstatně ovlivňoval výroční kalendář ostatních obyvatel m. a jejich každodennost i sváteční chvíle. Svátky vycházely z křesťanského kalendáře, ale důraz byl kladen na svátky patronů ve m. rozšířených řemesel (v hornických městech byly např. významnými dny svátky sv. Prokopa, sv. Barbory a na Rosicko-Oslavansku sv. Jana Křtitele). Cechovními slavnostmi se často účastnili všichni obyvatelé m. a okolí. V Praze byl velmi populární *Slavník*, krejčovská slavnost pořádaná v úterý po Velikonocích v Bubenči, nebo *Fidlovačka*, slavnost ševců ve středu po Velikonocích v Nuslích. Ve m. stejně jako na venkově se slavil masopust (*bakus*), posvícení (hody), chození tří králů, vynášení smrti ad., v zemědělských městech dožínky, dočasná a jiné svátky a slavnosti. Pro městskou kulturu byly charakteristické i další formy her a zábav. Velmi rozšířená zde byla již ve středověku hra v kostky, karty, střelba ku ptáku (kuší na cíl), šermířské soutěže, zápas pěstmi, běhání o závod, přetahování, vzpírání břemen i míčové hry. Potřeba sdružování ve volném čase dala vzniknout bratrstvům literátským, šermířským, pijáckým, střeleckým ad. Vedle nich existovala bratrstva pohřební nebo náboženská. Měšťané se i v době míru scházeli podle svého zařazení v městské hotovosti (granátníci, ostrostřelci). – Města v Čechách a na Moravě měla již od 13. stol. multietnický charakter. Vedle českého a německého obyvatelstva zde žili také obyvatelé židovské konfese. Ti byli do konce 18. stol. nuceni bydlet v oddělených částech m. (ghettech) s vlastními správními orgány a legislativou. V Praze byli též usazeni osadníci hovořící románskými jazyky, zejm. Vlachové a Vlámové. Hmotná kultura koexistujících etnik se rychle přizpůsobovala prostředí konkrétního m. Jazyk, konfese a výroční kalendář však jednotlivé skupiny obyvatel dlouhodobě diferencovaly. Jazyková rozdílnost stála v pozadí zejm. česko-německých tenzí, které vzrůstaly s nacionálními ideologiemi od 1. třetiny 19. stol. Konfesionální diferenciaci se projevovala netolerancí křesťanů v soužití s židovským obyvatelstvem a neshodami mezi protestanty nebo českými bratry a katolí-

ky. Organizace společenského života, tak jak se vytvářela od období středověku, se v městském prostředí začíná radikálně měnit v době tereziánské, kdy jsou města zařazována do krajského správního systému, a v době josefínské, kdy byla řada oblastí městské správy odejmuta z rukou měšťanů a převedena na profesionální státní (magistrátní) úředníky (opatření přinesla též vlna germanizace, trvající do poloviny 19. stol.). Privilegované postavení m. ve srovnání s venkovem ukončil rok 1848 se svými právními reformami a zrušením poddanství. Na základě tzv. obecního zřízení (1862) jsou vyčleněna města s vlastním statutem, jejichž magistráty měly působnost okresních úřadů, a ostatní města podřízena okresním hejtmánstvím. S industrializací č. zemí v průběhu 19. stol. nastala silná živelná migrace, snižující počet obyvatel na venkově a přinášející do m. prvky venkovské kultury. S rozvojem tovární výroby začal klesat význam řemesel, rozpadla se cechovní organizace. Kvalifikovaní dělníci, mistři, technici, hospodářští pracovníci, nekvalifikovaní dělníci ad. vytvářeli vlastní oddělené sociální instituce uvnitř jednoho výrobního odvětví a v sociálním životě začaly hrát podstatnou úlohu odborové a později politické organizace. Tovární dělnictvo zakládalo vzdělávací spolky, tělovýchovná a kulturní sdružení a stalo se významnou společenskou složkou. Některé společenské a politické organizace si obyvatelstvo m. začalo vytvářet tak, aby byly přístupny pouze jedné jazykové skupině (podle národnostního, resp. etnického klíče). Jednou z nejvýznamnějších českých celonárodních organizací se ve 2. polovině 19. stol. stala *Obec sokolská*. – Z hlediska prostorového uspořádání m. roste význam předměstí, kam se přesouvá průmyslová výroba a kde vznikají dělnické čtvrti. Současně roste potřeba užší komunikace centra s předměstím. V mnohých českých městech to vedlo k odstraňování městských bran, hradeb, k rozšiřování a napřimování ulic nebo i k asanaci celých čtvrtí. V některých sídlech se přesunuje obchodní a kulturní centrum m. z původních středověkých náměstí do čtvrtí, v nichž byly větší prostorové možnosti. Začíná být běžná dojížďka (docházka) za prací z venkova do m.: stává se jedním z faktorů vzrůstajícího tempa urbanizace vesnice. Městské obyvatelstvo naopak začíná využívat venkovského prostoru pro rekreační aktivity, jejichž spektrum se koncem 19. stol. podstatně rozšiřuje. Na konci 19. a v průběhu 1. třetiny 20. stol. i v č. zemích začíná přibývat přívrženců kritického pohledu na živelný a neplánovitý růst měst a na sociál-

ní, zdravotní, morální a estetické důsledky z toho plynoucí. Vedle levicových politických názorových uskupení, žádajících změnu sociálního uspořádání, se objevují zájmové skupiny intelektuálů vytvářejících projekty a vzorová řešení pro nahrazení nouzových kolonií důstojným bydlením, oživení řemesel, usnadnění práce v domácnosti přenesením některých funkcí na komunální instituce, vytváření nových typů společenského sdružování apod. Řada těchto projektů zanikla, část z nich však spolu s běžnou komercí začala vytvářet klima a podmínky pro životní styl předpokládající zaměstnanost všech dospělých členů rodiny a přesun některých aktivit mimo prostor bytu. Teprve hospodářská krize ve 30. letech 20. stol. zpomalila prudké tempo urbanizace a spolu s válečnými léty připomněla přednosti života na venkově a jeho jistoty. Po r. 1948 přichází další vlna industrializace a restrukturyzace sociálního uspořádání m. Masový pohyb po vertikální ose sociální stratifikace (dělníci se stávají mistry a politiky, část inteligence a živnostníci jsou nuceni pracovat v dělnických profesích) vedl k rozpadu tradiční dělnické kultury vytvořené předchozími generacemi, stejně jako k rozpadu životního stylu a kultury dalších profesních a vzdělanostních vrstev (včetně tzv. měšťanské kultury). Nucená homogenizace v oblasti kultury, majetku a sociálního postavení nevedla však ke společenské integraci, ale naopak k dezintegraci společenského života, které se vyhnuly pouze některé zájmové a sportovní organizace. Současně výrazně stoupla úloha masmédií v kulturním vyžití obyvatel m. Po likvidaci židovských spoluobčanů za války, vysídlení německého obyvatelstva po r. 1945 a prvních vlnách emigrace po r. 1948 se města zároveň výrazně homogenizovala etnicky. V oblasti architektury a urbanismu zvítězila politika hromadného bydlení. Bytová výměra začala být regulována a důsledkem bylo dělení bytů majetných vrstev a nucené stěhování *třídních nepřátel*. Současně probíhala výstavba rozsáhlých komplexů cihlových a později panelových mnohaposlaňných domů na sídlištích. Města se stala celky složenými z chátrajících historických jader, obklopených obytnou zástavbou a průmyslovými podniky z období před 2. světovou válkou, a z vnějšího obehnutými prstencem sídlišť obydlých občanů stejného věku a sociálního postavení, kteří byli často také zaměstnání ve stejném průmyslovém podniku. Města definitivně ztratila původní půdorysy a stala se opticky neohrazenými celky, do jejichž katastrů spadala i řada přilehlých, pův. samostat-

ných obcí. Obzvláště u velkých měst díky rozšiřování jejich katastrů podstatně klesla hustota obyvatel na jednotku plochy. Po r. 1989 byla hromadná výstavba rozsáhlých obytných komplexů panelových domů zastavena a pozornost institucí se opět soustředila na městská centra a výstavbu rodinných domů v satelitních obcích velkých měst. Příměstským oblastem velkých měst začala dominovat nákupní centra a průmyslové zóny.

Lit.: Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku I-II*. Praha 1890–92; I. A. Bláha: *Město. Sociologická studie*. Praha 1914; V. Vojtíšek: *O českých městech*. Praha 1940; J. Hrzůza: *Teorie města*. Praha 1965; J. Musil: *Sociologie soudobého města*. Praha 1967; I. A. Bláha: *Sociologie města*. In: *Sociologie*. Praha 1968, s. 116–132; K. Honzík: *Tvorba životního slohu*. Praha 1976; G. Čechovský – V. Špindler: *Města jako systémy*. Praha 1983; J. Musil a kol.: *Lidé a sídliště*. Praha 1985; V. Scheufler: *Nástin klasifikace českých měst*. In: *Venkovské město I. Uherské Hradiště 1986*, s. 11–18; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992; O. Sirovátko a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993; K. Kuča: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha od 1996; J. Kejř: *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha 1998.

[zu]

městská privilegia, panovnícké listiny, zpravidla pergamenové, sepsané v určitých formách, ověřené královskou pečeti a vydávané přibližně od 14. stol., které potvrzovaly nebo rozšiřovaly práva měst královských i poddanských. Mezi nejdůležitější m. p. patřilo právo na výstavbu hradeb, městského opevnění a na vlastní vojenskou hotovost. Velký počet m. p. směřoval do hospodářské oblasti, např. právo mlové, várečné, výročních trhů, postavení cechů, právo skladu a další oprávnění týkající se obchodu (clo, mýtné apod.) a výhod ve fiskální oblasti. Prostřednictvím m. p. panovník nařizoval usazení Židů ve městě a rozsah jejich činnosti nebo schvaloval jejich zapuzení. Velmi rozmanitá m. p. zasahovala oblast právní a správní, např. *právo zakupu rycht*. Panovník stanovil, jakým právem se má město řídit, upravoval městské soudnictví i správu, vymezoval dědické právo, zejm. *odúmrtí*, povoloval a upravoval městské pečeti, znaky, prapory apod. Během tří staletí nabyla města dalších pravomocí, což vedlo postupně k prohlubujícím se sociálním, hospodářským a ekonomickým rozdílům mezi městem a venkovem.

Lit.: F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992. [mh]

městská samospráva, nejstarší podoba správy města. M. s. zahrnovala dva prvky, královský a samosprávný. Panovník jako pán města (stejně jako později vrchnost ve městech poddanských) měl v každém jednotlivém městě svého zástupce, jímž byl rychtář (*advocatus, lantfojt, solta*). V nově zakládaných městech jím býval lokátor, u ostatních měst osoba, jež v nich měla podobnou právně-organizační funkci. Úřad rychtáře obsazoval panovník pronájmem rychty (časově určeným, doživotním nebo dědičným); v tomto smyslu jmenoval král rychtáře měst až do husitství. Jako královský zástupce ručil rychtář především za mír a pořádek ve městě, včetně dodržování právního řádu. Konkrétně mu podléhalo soudnictví, odkud odváděl pánu města pokuty, z nichž si nechával podíl. Již během 14. stol. byla však omezována rychtářova široká pravomoc, takže jako městský rychtář se stával pouze výkonným orgánem m. s. Vlastním samosprávným orgánem města byla městská rada, jejíž kompetence se zřetelně vyhranila během 1. poloviny 14. stol. Byl to orgán správy politické, finanční a hospodářské v širokém slova smyslu, k čemuž přistupovala též kompetence soudní (omezování pravomoci rychtáře). Rada měla právo vydávat pro tyto oblasti nařízení trvalé platnosti, zv. statuta. Jejím právem bylo nařizovat výběr městské sbírky, volit výběřčí a stanovit výši poplatků a dávek. Zastupovala obec, opatrovala a používala městskou pečeť, plnila rozhodnutí, spravovala jmění a předkládala o tom zprávy. Jestliže měla patronát nad kostelem, dozírala rada na špitální jmění a schvalovala kostelní účty.

Ustavovala městského písaře, další úředníky a zřizence, volila nebo potvrzovala řemeslům cechmistry, městským vším rychtáře a konšely a dozírala na jejich správu. Přijímala nové měšťany i obyvatele a jiné propouštěla z městského svazku. Starala se o sirotky, odkazy a dobročinnou péči, nebo na ni alespoň dozírala. V čele městské rady stál zprvu rychtář. Brzy však byl z této sféry vytlačován tím, že se konšelé začali scházet bez něho a střídali se v předsednictví po čtyřech týdnech jako purkmistři. Purkmistr byl nejdříve pouze předsedou ranních schůzek, později pak i dalších jednání rady. Často jednal z jejího pověření a postupně nabýval samostatné pravomoci. Měl v úschově městskou pečeť a klíče od městských bran. Na početnosti rady (4–12 konšelů podle velikosti města) závisela délka funkčního období purkmistra. Během 14. stol. se také ustálil formální postup při výměně konšelů, která se prováděla zpravidla jednou za rok. Konšelé nebyli voleni obcí, nýbrž většinou navrhování dosavadní městskou radou. Potvrzoval je však zástupce vrchnosti, v královských městech zemský podkomoří, v poddanských buď přímo vrchnost, nebo její úředník, hejtman, purkrabí, lantfojt. Vlastní obřad se nazýval *obnovou rady* či *sázením konšelů*, které probíhalo při výročních soudech. Obnova rady se společně oslavovala. Volba za konšela byla zásadně vázána na plné městské právo, které měl pouze ten z obyvatel, který ve městě trvale bydlel, vlastnil v něm nemovitost a platil městský census. Konšely se zprvu stávali jen nejbohatší patricijové a kupci. Výběr se postupně rozšiřoval na další okruh lidí, ale v městských dějinách se v tomto ohledu projevovala určitá omezení sociální, majetková, národnostní i další. Po r. 1750 byla m. s. královských a poddanských měst podřízena krajským úřadům. Po r. 1784 došlo k úplnému odstranění m. s. a k nahrazení samosprávných orgánů zbyrokratizovanými magistráty.

Lit.: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992. [mh]

městské právo, za feudalismu soubor právních předpisů platných pro obvody v jednotlivých městech. Základy m. p. vznikaly mimo české území a jako obyčejové normy sem byly přeneseny nejdříve cizími kupci, kteří se jimi řídili jako svými osobním právem, např. Soběslavova práva pražských Němců z l. 1174–1178. Pův. osobní právní odlišnost kupců (kupecké právo) se v č. zemích v 1. polovině 13. stol. změnila v právní odlišení majetkově určených, původem cizích, zdomácnělých event. i domácích obyvatel vymezeného městského prostoru, které spojovalo

trhové právo a kteří začali tvořit měšťanstvo. Podíl cizí kolonizace při vzniku právních měst pak na tomto stupni domácího vývoje znamenal vyhranění skutečného m. p., založeného na panovnickém uznání zvláštního majetkového práva patriciátu. V č. zemích se tak hned v počátcích vyvíjely dvě hlavní právní oblasti, ovlivněné právem severoněmeckým (magdeburským) a jihoněmeckým (norimberským). Magdeburská norma vycházela ze saského práva, sepsaného Eikem z Reggowa v 1. třetině 13. stol. v *Saském zrcadle*. Magdeburským právem se v počátcích rozuměl soubor nejzákladnějších, především trestněprávních ustanovení a teprve postupně byly přejímány úplnější právní texty, tzv. kniha *míšeňská* neboli *distinkční* a kniha *vikpildní*, v českém překladu známá pod jménem *Donát*. Norimberské právo je soubor zvyklostí odvozených od jihoněmeckého práva, tvořícího od 13. stol. právní základnu v německých zemích. Obecně se dá říci, že norimberské právo bylo pokročilejší, zejm. vlivem rychlejší recepce římského práva. Územně k magdeburskému právu v č. zemích náležela města ležící na sever od čáry tvořené Chomutovem, Louny, Slaným, Malou Stranou, Poličkou a Olomoucí, k norimberskému pak města na jih odtud. Volnější vztah mezi městy rozsáhlejší jihoněmecké oblasti v č. zemích způsobil kolem poloviny 14. stol. její rozpad na čtyři menší domácí okruhy práv: pražský, brněnský, jihlavský a znojenský okruh. Města při svém založení dostávala určenu nejen základní právní příslušnost, ale i vzorová města, k nimž se měla v nejasných případech obracet pro poučení. Pro č. země to byla nejdříve města v zahraničí, Norimberk, Magdeburk, Vídeň a Vratislav, ale již od poloviny 14. stol. byly žádosti o poučení v cizině panovníkem zakazovány. Vrchními stolicemi se tehdy závazně staly pro města v severoněmeckém okruhu Litoměřice pro Čechy a Olomouc pro Moravu, v jihoněmeckém okruhu Staré Město pražské a Brno. Každé město tak tvořilo samostatnou jednotku, která si zachovávala své zvláštnosti, a pouze vlastní vymezení města a základní shodné vývojové tendence podměnily jejich obdobnou vnitřní strukturu, týkající se sociálních i správních vazeb a institucí. Od 2. čtvrtiny 16. stol. byly sjednocování m. p. a jeho kodifikace podporovány i panovníkem. Pod vlivem Ferdinanda I. vydal soukromý svod m. p. Brikcí z Licka (*Knihy práv městských*, 1536). Základem této kompilace byla práva brněnská a jihlavská, navzdory panovníkově podpoře však nebyla nikdy přijata. Po polovině 16. stol. pracovala na obecně přijatelném návrhu m. p. zvláštní komise, která jako konečný návrh předložila práci staroměstského kancléře Pavla Kristiána

z Koldína (*Práva městská Království českého*, 1579), schválenou Rudolfem II. Zpracovávala systematicky právo brněnsko-jihlavského okruhu s prolutím se zvyklostmi pražské oblasti, doplněné římsko-kanonickými elementy. Města jihoněmeckého okruhu přijala *Práva* r. 1580, 1610 je český sněm prohlásil za závazná pro všechna města království českého, včetně severoněmeckého okruhu. Na Moravě byla zavedena jako jediná až 1697. Ani užívání jednotných Koldínových *Práv* do 18. stol. neodstranilo roztržitést českých a moravských měst, která vesměs žárlivě střežila svoji odlišnost, zaručenou původní správní samostatností, umožňující i nadále trvajících samosprávnou formu. Do dosavadních forem zcela radikálně a účinně zasáhly teprve reformy Josefa II.

Lit.: Z. Hledíková – J. Janák: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992. [mh]

městys, přechodový sídelní typ, který právním statutem, počtem obyvatel a jejich způsobem života stojí na pomezí mezi městem a vesnicí. Ekvivalentem pro pojem m. je městečko, popř. ve starších latinsky psaných dokumentech označení *oppidum*, *oppidum privilegiato* nebo *villa libera*. V právních dokumentech se označení m. vyskytuje od 16. stol. paralelně s pojmem městečko. V době platnosti *Prozatímního obecního zákona* ze 17. 3. 1849 byl m. jediným povoleným označením pro sídla své kategorie (tehdy existoval statut města, m. a vesnice). M. (městečko) jako oficiální administrativní kategorie zanikl 1948. M. byl zpravidla menší než město. Ve středověku mu byl udělován jen omezený počet privilegií. Požíval výsady řemeslné výroby, byly v něm pořádány trhy, často se v něm vařilo pivo, ale většinou nesměl svoje území obehnat hradbami, oproti městu měl omezené samosprávné instituce, menší daňové zatížení a velmi limitované nebo žádné soudní pravomoci. Pro svou spádovou oblast byl však centrem vzdělání a církevního života. M. často díky tržnímu privilegii zprostředkovával kontakt okolních vsí navzájem, stával se místem oslav svátků a slavností i pro spádovou oblast a stmeloval tím lokální kulturu. Jeho prostřednictvím také do okolních obcí přicházely inovační impulzy. Na rozdíl od měst zde převládala přímá interakce (všichni se navzájem znali), tužší společenská kontrola, větší tradicionalismus. Řemeslo a obchod se zde prolínaly se zemědělstvím a všechny tyto prvky podstatně přispívaly nejen k charakteru každodennosti, ale i oslav výročních svátků a udržování kalendářních obyčejů. Cílem mnoha významných velkých vesnic bylo povýšení na městys.

Lit.: V. Frolec – V. Šepláková (ed.): *Venkovské město I-II*. Uherské Hradiště 1986–87; V. Frolec (ed.): *Město: prostor – lidé – slavnosti*. Uherské Hradiště 1990; K. Kuča: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha od 1996.

[zu]

metalurgie viz hutnictví

Metoděj viz Cyril a Metoděj

metody terénního výzkumu v národopisných disciplínách, vědecké postupy umožňující získávání poznatků přímo na místě výskytu zkoumaného společensko-kulturního jevu. Terénní výzkum v určité lokalitě, oblasti nebo na území určitého etnika provádí jednotlivec nebo skupina výzkumníků, kteří získávají fakta (etnografická data) vlastním pozorováním, zúčastněným pozorováním a v rozhovorech s obyvatelstvem. Data pocházející z písemných pramenů (archivní materiály, dotazníky, cestopisná literatura aj.) představují jen doplňkový zdroj informací a slouží ke kontrole terénních dat nebo k přípravě výzkumu, popř. ke studiu historických jevů. – Předpokladem úspěšného terénního výzkumu je splnění badatele se zkoumaným prostředím, tj. dlouhodobý anebo opakovaný pobyt a znalost jazyka hostitelů. Základem výzkumu jsou techniky zúčastněného pozorování a rozhovorů (řízených i neformálních), doplňkově jsou používány dotazníky. Významnou roli hraje úroveň techniky záznamu a příslušných přístrojů a pomůcek (fotografování, filmování, video- či audiozáznam), zvl. etnografický film se vyvinul ve specifickou disciplínu s vlastní metodologií a teorií, pracovními setkáními, kongresy, publikacemi a prezentací. Využívání jsou i místní spolupracovníci badatele, provádějící doplňková šetření a dodávající mu vlastní výzkumné zprávy. Specifikem české etnografické obce je existence sítě tzv. dopisovatelů, dobrovolných pracovníků, kteří na požádání zasílají zprávy a vyplňují dotazníky k výzkumným tématům. Síť založila a zorganizovala poprvé ve 30. letech 20. stol. D. Stránská, obnovena byla v 50. l.; od r. 1957 pracují dopisovatelé nepřetržitě do počátku 21. stol. Data jsou využívána jako opora předběžných (počínajících) výzkumů, k formulaci výzkumných projektů i pro potřeby tvorby etnografického atlasu. – Techniky výzkumu se postupně vyvíjely v průběhu 2. poloviny 19. stol. z výzkumných cest sběratelů tzv. starožitností (tj. jak folklorních skladeb, tak dokladů hmotné kultury) a jejich podoba se stabilizovala na přelomu 19. a 20. stol. Představiteli specifických škol byli ve Velké Británii W. H. R. Ri-

vers (1864–1922) a ve Spojených státech F. Boas (1856–1942). Zakladatelem terénního výzkumu a metody zúčastněného pozorování (*participant observation*) se stal B. Malinowski (1884–1942). V č. zemích položila základy a trvalou podobu metodice etnografického výzkumu práce D. Stránské *Příručka lidopisného pracovníka* (1936). Oproti britskému a americkému výzkumu byl ve střední Evropě kladen důraz na zkoumání uplynulých údobí, bez ohledu na možnost zkreslování dat. Teprve od 50. let 20. stol. se přistoupilo k výzkumu vždy stávajícího stavu kultury a společnosti, i nadále však převažoval přístup zachycující obraz minulosti v podání informátorů, kteří nebyli pamětníky. – V 70. a 80. letech 20. stol. probíhala diskuse o metodách výzkumu v záp. Evropě a v Sev. Americe, která vedla k přehodnocení do té doby užívaných přístupů a pohledů. Byl konstatován význam role subjektu v procesu výzkumu i při zpracování dat, byla zkoumána míra nepřesnosti daná tlumočením jevů a byl zdůrazněn význam úrovně informátorů pro zajištění objektivnosti dat výzkumu. Hodnověrnost ústně tradovaných informací byla zpochybněna, neboť tato data bývají upravována podle potřeb skupiny, která je traduje. – Důležitou součástí výzkumných metod je etika výzkumu. Badatel musí zajistit ochranu informátorů proti zneužití dat, která mu poskytli. Např. *Americká antropologická společnost* stanovila v tom smyslu základní etická pravidla, jimiž by se měl každý antropolog řídit.

Lit.: D. Stránská: *Příručka lidopisného pracovníka*. Praha 1936; F. Roubík: *Příručka vlastivědné práce*. Praha 1941; A. L. Epstein (ed.): *The Craft of Social Anthropology*. London 1967; P. Rabinow: *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkeley 1977; M. Böhl: *Entwicklung des ethnographischen Films*. Göttingen 1985; I. Vansina: *Oral Tradition as History*. Madison 1985; B. Hauser-Schäublinová (ed.): *Ethnologische Frauenforschung. Ansätze, Methoden, Resultate*. Berlin 1991; M. Stanek: *Metóda v etnologii*. ČL 82, 1995, s. 89–98; J. Bazin: *Interpretovat, nebo popsat. Kritické poznámky k antropologickému poznání*. ČL 83, 1996, s. 197–210; Z. Salzmann: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha 1997 (ČL 83, 1996, suplement), s. 13–16; L. Pospíšil: *Tyrolští rolníci z Oberbergu a otázka dlouhodobého výzkumu*. ČL 84, 1997, s. 15–28; J. J. Schensul – M. D. Le Compte (eds.): *Ethnographer's Toolkit I-VII*. Walnut Creek – London 1999. [jkt]

mez, námezník, pomezí, rozmezí – pruh neobdělané půdy oddělující pozemky (katastrální parcely), zvl. pozemky různých vlastníků. Původ slova je z indoevropského

melhjo, řec. *médos* a všeslovanského *met-ra*. Přesný průběh hranice mezi pozemky sousedních vlastníků vytyčuje mezník. Všichni uživatelé pozemků na místech bez mezníků (zvl. na loukách) udržovali v paměti průběh hranice parcely podle neznačených přírodních objektů (např. linie mezi určitými stromy, počet kroků od určitého keře apod.), šířku parcel před sečením měřili kosou (mezi patou kosiska a špicí kosy), pouze při řešení sporu mírou (sáhem: 177,42 nebo 189,6 cm). Bývalo zvykem, že při začátku prací na pozemcích různých vlastníků neoddělených m. byli přítomni příslušní sousedé, aby správnost vymezení pomyslné hranice potvrdili. Před zavedením přesných katastrálních map ve 20. a 30. letech 19. stol. se hranice a m. vytyčovaly slavnostním způsobem za přítomnosti sousedů a svědků, podobně též při uvedení do držby. Pro zapamatování průběhu m. se používaly metody *dávání na pamětnou*. Vybraní chlapci z obou hraničících stran na příslušném místě dostali výprask (*pardus*), obvykle lopatkou, aby si místo dobře zapamatovali a v čas potřeby dosvědčili, kde byl mezník zakopán. Výprask na pamětnou byl pravidelně obnovován o Velikonocích a letnicích, kdy po bohoslužbách staří s mladými vycházeli do polí, aby mladším ukazovali, jak daleko od gruntů a s kým se meze stýkají. Rány, jichž se dostalo mladým na meznících, se nazývaly *kopy*. – M. se pův. vytyčovala mezi pozemky jednotlivých usedlostí, které tvořily celek nedílně obhospodařovaný. Podle tradičního práva byla šířka m. udržována v délce 5 stop (147,8 nebo 158 cm). Mezi přibývalo dědičným dělením původních lánů a rozpadem vlastnictví velkých kompaktních celků půdy, zaváděním střídavého hospodaření a fixací polohy parcel. Na ploše m. mezi pozemky jednotlivých usedlostí byly často vedeny polní cesty. Meze se hospodářsky využívaly na pasení jednotlivých kusů (např. koz) a na získávání trávy pro krmení obvykle mimo období senoseče. Pro malou plochu neměly velký hospodářský význam, a proto se neudržovaly a zarůstaly křovinami a dřevinami. Někdy na ně hospodář záměrně vysazoval ovocné stromky. Ve svažitých terénech, kde vznikala terasovitá políčka, bránily erozivnímu splavování půdy a v oblastech s méně úrodnou, kamenitou půdou se stávaly odkladistěm kamenitě pravidelně vybíraného z pole. V horských oblastech (např. Českomoravská vrchovina, Valašsko, Jeseníky, Krkonoše) z tohoto kamenitá m. vznikaly hromady (*hromadiska*), nebo souvislé pečlivě ukládané pomezí hradby (*hrázky*), anebo podezdění strmých

terénních teras. Na m. vznikaly i dočasné stavby ohnišť v upraveném terénu pro vaření povidel, pro uzení masa nebo stálé stavby sušení ovoce, lnu apod., z požárních důvodů stavěných mimo intravilán. Na přičestních mezích na okrajích obcí se někdy stavěly pastoušky, domky chalupníků bez půdy, romských osadníků apod. – Meze se stávaly předmětem soudních sporů častých zvl. od konce 19. stol. (po osvobození dělitelnosti půdy 1867). *Soud mezní*, způsobem projednávání odlišný od jiných majetkoprávních sporů, se konával na místě m. jako soud výjezdní. Bylo možno žalovat rozšíření m. větší než 5 stop a nepřihlíželo se k právu vydržení. Velkou váhu mívala svědeckví o meznících a průběhu hranic pozemků. – Meze se staly základním prvkem v členění krajiny, naznačovaly stupeň její kultivace a zvl. svými přírodními porosty přispívaly k ekologické rovnováze (jejich biotopy jsou životním prostředím mnoha živočichů apod.). V kopcovitém území (dvě třetiny povrchu č. zemí) mají meze s vhodným porostem, tj. zatravněné nebo porostlé a zpevněné dřevinami, zvl. křovinami, významné funkce meliorační: brání splachování jemných půdních částic, vyplavování živin, rychlému odtoku srážkových vod a snižování mocnosti vrstvy ornice. Nevhodně umístěné m. soustřeďují povrchový odtok vod a mohou způsobit rýhovou, výmolovou i stržovou

erozi (ničení cest aj.). Celkový vzhled mezí se stal výrazným komponentem jednotlivých typů krajiny, v níž posiloval všechny funkce přírody včetně rekreační. – V průběhu dějin se měnila poloha mezí, např. při přechodu ke střídavému hospodaření nebo při komasacích, a v určitých etapách se zvyšoval jejich počet, a tedy jejich hustota v krajině, zvl. od konce 19. stol. Po r. 1949 jednotná zemědělská družstva podle státního programu socializace zemědělství scelovala parcely a meze rozorávala, a to i proti vůli jejich vlastníků. Slavnostní rozorávání mezí za doprovodu dechovky bylo prezentováno jako vstup do nové éry života vesnice. K dalším stupňům scelování pozemků docházelo od konce 60. l. – Odstraněním mezí se změnil jak ekosystém, tak i podoba krajiny. Současně v rámci ochrany přírody zvl. na území chráněných krajinných oblastí se od konce 60. l. stávaly meze postupně předmětem zájmu ekologů a státní ochrany. V. t. mezník.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 116–118, 278. [jlg + jv]

Mezinárodní den dětí, svátek dětí (1. 6.) slavený od r. 1950. Oslovy M. d. d. byly v prostředí československého státu oficiálně podporovány do konce 80. l. jako výraz proklamovaného úsilí tehdejšího socialistického zřízení zlepšit postavení dětí na celém světě a zajistit jejich zdravý a nerušený vývoj v mírových podmínkách. K hlavním organizátorům oslav M. d. d., prováděných sportovními soutěžemi, dětskými zábavami, nadílkami, besídkami a kulturními vystoupeními, patřily především školy, kulturní i společenské organizace (pionýrské, mládežnické, odborové), orgány státní správy (zejm. místní národní výbory) a organizace zaměstnávající rodiče dětí. K nejasovějším akcím patřily pražské oslavy v tehdejšímu Parku kultury a oddechu Julia Fučíka. – V tradičním vesnickém prostředí se v rámci M. d. d. uplatňovaly i některé z prvků tradičních zábav a zvyků (např. pálení ohňů či tzv. dětské máje na j. Moravě). Spolu s dalšími organizovanými a oficiálními slavnostmi (1. máj, lampionový průvod k výročí Velké říjnové socialistické revoluce) se M. d. d. stal novodobým doplňkem vykoslových jevů v životě dětí. V modifikované, skromnější podobě probíhají oslavy M. d. d. i na přelomu 20. a 21. stol., jsou organizovány např. obecními úřady či Sokolem, příležitostně se spojují se slavnostním ukončením školního roku.

Lit.: J. Pospíšilová: *Současné zvykoslovné tradice v životě dětí*. In: *Dítě a tradice lidové kultury*. Brno 1980, s. 106–109. [lk]

Mezinárodní den žen, MDŽ – den mezinárodní solidarity pracujících žen všech zemí v boji za mír, demokracii a rovnoprávnost (8. 3.). Byl ustanoven na 2. mezinárodní konferenci žen-socialistek v Kodani 1910 na popud K. Zetkinové (1857–1933). České ženy zastupovala na konferenci K. Máchová (1853–1920), která byla 1901–1914 redaktorkou *Ženského listu*, vydávaného výborem *Sociálně demokratické strany* v Brně a Praze v l. 1892–1914. M. d. ž. se poprvé slavil 1911 v Německu, Rakousko-Uhersku, Švýcarsku a Dánsku; v Rusku byl slaven poprvé 1913 a zejm. 1917, kdy se manifestace dělnic v Petrohradě stala počátkem revolučních událostí. M. d. ž. byl slaven již 1913 např. v Plzni, později i v Nýřanech, Domažlicích atd. Oslava probíhala formou veřejných schůzí, někde s kulturním programem, na nichž ženy demonstrovaly za své politické zrovnoprávnění a emancipaci. Kolektivní oslava M. d. ž. na pracovištích se po únoru 1948 obecně vžila a během tří desetiletí získala ustálené tradiční formy. Organizovaly ji kulturní či jiné komise ROH. Z peněžních fondů odborové organizace byl připraven program, zakoupeny dárky a zajištěno pohostění nejen pro ženy, ale i pro muže. Na oslavu byly zvány i bývalé pracovnice. Velké podniky pořádaly zpravidla akce s kulturním programem v závodním klubu nebo v restauracích. Po r. 1989 se vesměs přestaly oslavy M. d. ž. pořádat a jeho místo znovu zaujal *Svátek matek*, který lépe vyjadřuje vztah a úctu k ženě-matce. Slaví se druhou květnovou nedělí v rodinném kruhu.

Lit.: *Siebzig Jahre internationaler Frauentag*. Leipzig 1980. [vli]

mezník, námezník, meta, kopec, hraničník – objekt vytyčující průběh meze, hranice mezi sousedními pozemky, panstvími, zeměmi, kraji a jinými správními celky. Výraz je z indoevropského *melhjo*, řec. *médos* a všeslovanského *mežda*. – M. se vyskytoval v podobně přírodního kamene či opracovaného kamenného sloupu (někdy se značkou, erbem, textem, vročením), stromu (často osamoceného nebo jinak výjimečného) s vyřezaným křížem či jinou značkou do kůry, hromady kamení někdy s kulem uprostřed (kopce, mety), dřevěného sloupu s tabulí, na níž je nápis apod. Jednalo-li se o přírodní kámen, dával se pod něj předmět, který se v tamějším prostředí nevyskytoval, aby s m. nemohlo být manipulováno (např. oblázek z řeky nebo kovářské okuje, úlomky železa, cihlová drť, zbarvující půdu). Nejznámější jsou mezníky panství zasazené na místech, kde se hraniční linie rozděluje (trojstranné) nebo lomí, anebo číslované mezníky umístěné

v pravidelných vzdálenostech podél celé hraniční linie. Mnohé mezníky rozhraničující panství mají kromě označení názvem a vročením i reliéfní symbol příslušného typu koruny nebo celého erbu, popř. i dekoru a někdy je kámen ozdobně tvarován. Ze 16. až 18. stol. se zachovalo více hraničních kamenů označujících hranice panství. Ve sbírce *Národního zemědělského muzea* je např. renesanční m. rožmberský či m. třeboňského panství z 2. poloviny 17. stol.; z 18. stol. jsou v terénu mezníky řádu německých rytířů v Jeseníkách apod. Některé mezníky nesou slohové znaky jako výtvarná díla. V 18. a 19. stol. napodobovali toto značení hranic pozemků i někteří poddaní sedláci. – Osazování m. se dělo za přítomnosti sousedů a svědků. Pro zapamatování místa m. se používaly metody *dávání na pamětnou* (vybraný chlapec na příslušném místě dostal výprask, aby si je zapamatoval a mohl o něm svědčit i v pozdním věku) a *přísaha v hrobě* (chlapec v košili vstoupil do vykopaného hrobu vedle m. a přísahal, že místo vždy dosvědčí ve víře postihu smrti). Mezní spory a soudy řešil spis Jakuba Menšíka z Menšejna *O mezích, hranicích a rozepři mezní i příslušenství jich v království českém*, vydáný 1600. – Významnější mezníky v krajině se staly pevnými body geodetického vyměřování od tvorby prvního přesného mapování. Od poloviny 20. stol. jsou předmětem sběratelského zájmu. Nejrozsáhlejší registraci jejich původního umístění na území České republiky vede *Vlastivědné muzeum* v Aši. V. t. mez.

Lit.: J. Vaněk: *Hraniční kameny ve východních Čechách*. MVP 31, 1993, s. 99–105. [jlg + zt]

mezzomajolika, jemná keramika hrnčířského střepu (pravděpodobně přezahovaného), variabilně barevného, v některých případech krytého bílým nástřepím a potahovaného transparentní modrou glazurou s rytým dekorem do glazury. Podle semikvantitativní spektrální analýzy se v glazuře vyskytuje dolomit, který se nachází jen v okolí Jindřichova Hradce. Barvicí složkou glazury je kobalt, vyrobený z arzenové rudy, specifické modré zabarvení dává české m. nikl. Jako dekor se vyskytují bohaté květinové a křesťanské motivy. Z produkce se dochovaly jen mělké talíře se širokým okrajem. Mezzomajoliky se vyráběly zřejmě v Jindřichově Hradci v hrnčířské rodině Mattanelliů (italského původu) v l. 1660–1740. V této době byly luxusnějším zbožím. Vznikly v Itálii asi v 15. stol. a v Evropě se vyráběly ještě v Sedmihradsku v l. 1780–1870.

Lit.: V. Scheufler – V. Štajnochr – M. Turnský: *České mezzomajoliky*. ČNM H 143, 1974, s. 171–185. [vsch]

migrace [z lat.] 1. přemístění, přesídlení; 2. přemísťování osob přes různé hranice (obvykle administrativní), zpravidla spojené se změnou bydliště (stěhování) na kratší či delší dobu nebo natrvalo. Z hlediska státu je rozlišována m. vnitřní (uvnitř státu) a m. vnější (za hranice státu). V č. zemích bylo významným pohybem uvnitř státu stěhování obyvatelstva z venkova do měst jako součást procesu urbanizace a osídlování pohraničí po 2. světové válce. V Československu byla vnitřní m. statisticky sledována v obcích, okresech, krajích a mezirepublikově, tj. mezi č. zeměmi a Slovenskem. Vnější m. se dělí na *přistěhovalectví* (imigraci) a *vystěhovalectví* (emigraci). V Československu byla statisticky spojována se změnou trvalého pobytu. Od 1. 1. 1993 je dřívější mezirepubliková vnitřní m. klasifikována jako m. vnější. Motivací m. jsou hospodářské důvody, politické, ekologické, náboženské, válečné události, individuální aspirace aj. M. bývá dobrovolná nebo nucená. M. obvykle mění sociální strukturu určitého prostoru, někdy také etnickou, náboženskou apod., proto je snaha m. regulovat, stimulovat v případech potřeby pracovních sil, zalidňování atd., nebo omezovat v případech negativních projevů, jako je vysoká nezaměstnanost, kriminalita aj. Při m. dochází také k přenašení a prolínání regionálních a etnických prvků kultur. V č. zemích k tomu došlo zejm. v pohraničí v důsledku rozsáhlé vnitřní a vnější m. po 2. světové válce. V. t. cizinec, přistěhovalectví, reemigrace, repatriace, vystěhovalectví.

Lit.: J. Auerhan – R. Turčín: *Češi a Slováci za hranicemi*. In: ČSV-S, s. 497–512; J. Pohl: *Vylidňování venkova v Čechách v období 1850–1930*. Praha 1932; I. Heroldová: *Reemigrace po druhé světové válce*. Češi v cizině 6. Praha 1992, s. 43–47. [nv]

migrační teorie, ve společenských vědách směr vycházející z představy, že kulturní a společenský pohyb je umožněn pouze přejímáním kulturních jevů, které se pohybují (stěhují, migrují) od jedné skupiny ke druhé. – Teorie byla vybudována na základě rozboru folklorních textů, především srovnáváním orientálních a evropských pohádek. Formuloval ji 1859 německý orientalista T. Benfey (1809–1881) v předmluvě ke sbírce staroindických pohádek, bajek a příběhů *Pañčatantra (Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen)*. Proto bývá tento směr někdy označován jako škola orientalistická. – M. t. podnítila rozsáhlé srovnávací výzkumy, zejm. ve folkloristice v oblasti pohádkových syžetů. Základní poznávací metodou se stala komparace a systém vyústil v historicko-geografickou metodu, kombi-

nující přesné údaje o podmínkách vzniku látky s údaji o jejím rozptylu. Výsledkem byly slovníky (systematika) syžetů světových pohádek, zejm. index pohádkových typů *Verzeichnis der Märchentypen* (1910), který sestavil A. A. Aarne (1867–1925). Představitelem tohoto směru v č. zemích a na Slovensku byl J. Polívka. V t. difuzionismus, etnokartografie, finská škola, katalogy lidové prózy, komparatistika, kulturně historická metoda, škola kulturních okruhů.

Lit.: J. Polívka: *Pohádkoslovné studie*. Praha 1904; K. Horálek: *Pohádkoslovné studie*. Praha 1964; K. Horálek: *Orientální prvky v slovanských lidových pohádkách*. ČL 55, 1968, s. 92–101; *Paňčatantram*. Praha 1968; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; K. Dvořák: *Soupis staročeských exempel*. Praha 1978; K. Horálek: *Folklór a světová literatura*. Praha 1979; O. Sirovátková: *Srovnávací studie o české lidové slovesnosti*. Brno 1996. [jkt]

Michal, též Michael, Michail, jeden ze sedmi archandělů, světec (29. 9.). M. vystupuje jako vůdce nebeského vojska proti padlým andělům, vítěz nad sedmihlavým drakem, přemožitel ďábla, ochránce proti mocnostem zla; v liturgických textech je průvodcem blažených do ráje a váží duše při posledním soudu. Jeho starozákonní jméno (*Kdo je jako Bůh?*) jako drakobijce znamená substituci Boha, světce, který oděn jako rytíř se štítem zabíjí ohnivým mečem draka, tj. ďábla či satana. Zobrazován bývá samostatně nebo ve výjevech posledního soudu, kde vede duše do ráje, popř. po pravici Boží jako přímůvce a prostředník lidských modliteb. Je patron vojáků, lékárníků, krejčích, sklářů, malířů, kupců, ale také hřbitovů, ochránce umírajících a proti blesku a nečasu. Kult M. se šířil od 4. stol. z Východu. Známa pasáž v Apokalypse (Zj 12, 7–9) vedla k tomu, že byl na Západě uctíván jako vůdce nebeského rytířstva a ochránce křesťanů obecně a vojáků zvláště. Na Východě na něho pohlíželi jako na patrona nemocných. Uctíván byl i židy. Na obrazech se nejčastěji objevuje jako okřídlený rytíř ve zbroji s kopím nebo mečem (nezřídka ohnivým) a štítem, přemáhající ďábla v podobě draka. Někdy mívá také váhy, zejm. v obrazech posledního soudu, a to jako průvodce duší do ráje. V lidové kultuře patří svátek sv. M. k významným kalendářním dnům, podle kterých se orientovala práce, rodinné a společenské události. Na M. se konaly trhy a jarmarky, začínalo domácí předání. Ke dni sv. M. byly vázány početné pranostiky o nastávajícím chladném počasí, např.: *Je-li o Michalu jasná noc, zvěstuje to zimy moc, je-li mlhavá a vlhká, nebudou chladna velká*. Jméno M. patřilo k běžně užívaným, v posledních

desíletích 20. stol. patří k nejoblíbenějším. V české lidové výtvarnosti se jeho zobrazení vyskytuje poměrně zřídka, a to v malbě na skle a volné plastice, čtenější jsou doklady ze Slovenska, Polska, Litvy a zejm. z pravoslavného prostředí vých. Evropy.

Lit.: O. Rojdestvenski: *Le culte de St. Michel et le moyen age*. Paris 1923; A. Novotný: *Biblický slovník I*. Praha 1956, s. 423–424; M. Zender: *Volkstümliche Heiligenverehrung*. Atlas der deutschen Volkskunde NF, Erläuterungen 1. Marburg 1959–64, s. 205–206; SNSVU, s. 271–272; V. Remešová: *Ikonografie a atributy svatých*. Praha 1991, s. 45; D. Attwater: *Slovník svatých*. Praha 1993, s. 276; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 505; ELKS II, s. 356. [rj + mh]

Mikuláš, biskup, světec (6. 12.). Působil ve 4. stol. v maloasijské Myře. Patří v celé Evropě k nejuctívanějším a nejoslavovanějším křesťanským světcům. Jeho neobyčejně široký patronát vznikl ve středověku na základě početných legend. Je ochráncem námořníků, rybářů, mlynářů, obchodníků, směnárníků, rolníků, pastýřů a hl. dětí a školní mládeže, ale též chudých a opuštěných, pronásledovaných a nevině odsouzených, zajatců, veřejné správy a rodiny. Je považován za strážce manželského štěstí a požehnání. V průběhu 13. a 14. stol. v souvislosti s německou kolonizací zapustil kult M. hluboké kořeny také v č. zemích. Nejstarší dosud historicky doloženou obyčejovou formou mikulášského kultu v č. zemích byla chlapecká biskupská kolední hra *ludus episcopi puerorum*, provozovaná

při pražském břevnovském klášteře, ve Svatovítském chrámu a olomoucké katedrále už ve 13. stol. Jan Hus popsal podobnou žákovskou slavnost, jíž se osobně zúčastnil v poslední čtvrtině 14. stol. Žáci při ní v kožešinových kuklách na hlavě přivezli na oslici v obráceném posazení, tj. tváří k ocasu, jednoho ze spolužáků jako tzv. biskupa do kostela na mši, kde pak prováděli značné nepřístojnosti: s pochodněmi v ruce vodili oslici s *biskupem*, konzumujícím přitom polévku a pivo, kolem oltářů, které on lascivním způsobem *kadil*, tancovali a lomožili. I když tyto hry, spadající do kategorie středověkých svátků bláznů (*festum stultorum*), konávali v té době studenti a nižší klerikové zpravidla na sv. Štěpána (26. 12.), Jana Evangelistu (27. 12.), na den Neviňátek (28. 12.), na Nový rok (1. 1.) a na Zjevení Páně (6. 1.), ústřední postava biskupa v tomto obyčejí řadí slavnost do kultového okruhu mikulášského. Můžeme tak soudit i na základě dalšího obyčejového jevu, *rytířstva sv. Mikuláše*, které podle historických dokladů v 15. stol. představovali učitelé a žáci tehdejších škol, zřizovaných v minulosti ponejvíce při chrámech sv. M. O jeho svátku jezdili tito rytíři v drahocenném oděni se šperky a nákladnými ozdobami po městě na koních s biskupem. Okázalost a velká hlučnost obřadní jízdy vedla představenstva měst pražských k tomu, že 1447 zakázala při této slavnosti jízdu na koních a nádherný oděv. V souvislosti s rozšiřováním, prohlubováním a zlidověním mikulášského kultu se rytířské objížďky s biskupem transformovaly v obchůzky biskupových družin po domech a rodinách s dětmi. Obdarování dětí iniciovala zřejmě mikulášská legenda o nočním zlatém daru, tajně zhozeném do okna domu zchudlého šlechtice na záchranu nevinnosti jeho tří panenkových dcer. Nejstarší zprávy o tzv. nepřímé (tj. noční) mikulášské nadílce v č. zemích pocházejí ze 16. stol. V obchůzkové formě se pak mikulášská slavnost rozšiřovala z měst do vesnického prostředí. Kůň ani po zákazech ze slavností nevymizel. Jako atribut vládců vod již z dob starořeckého Poseidona býval v č. zemích ve formě maskary koníka pravidelným účastníkem mikulášských obchůzek. Např. ve Slezsku na *koni* dokonce M. jezdíval. Na Hustopečsku sedával obkročmo na trdlici mezi dvěma muži, přes něž byla přehozena plachta; přední z nich držel v ruce hůl s koňskou hlavou, zformovanou ze slaměného došku, zatímco zadní napodoboval metlou koňský ohon. V některých českých krajích jezdili při obchůzce i dva biskupové zároveň, jeden na koni a druhý na koze. Z ostatních zoomorfních

maškar se v M. družině objevoval medvěd, ale i čáp a vrána. Z úředních zakazů hrubého až nebezpečného strašení dětí při obchůzkách vyplývá, že se jich vedle dobrotivého biskupa účastnily i maškary, které zjevem a divokými akcemi vyvolávaly u dětí neúměrné zděšení. K strašidelným maškaram odedávna patří především čert, chápaný středověkým křesťanstvím jako symbol překonávaného pohanství. Oblečen byl nejčastěji v obráceném ovčím kožichu, někde i ve slámě, přepásán slaměným řetězem nebo povíslím, na tváři s příšernou, rohy opatřenou černou škraboškou, též kožešinovou nebo zhotovenou ze starobylého vegetačního a zdraví upevňujícího prvku ježoviny, tj. z ježčí kůže (např. na Valašsku), kterou píchala děvčata do tváří, s vypláznutým rudým jazykem, s dlouhým ocasem a v ruce s železným řetězem nebo i s tzv. mírumilovnými vidlemi (např. u Čechů v pruském Slezsku). Ve Žlutavě u Napajedel, kde se zachovala mikulášská obchůzka v pozoruhodně tradiční formě, bývá předákem čertů, za které se tu převlékají výhradně budoucí vojáci (rekruti), tzv. ďábel. Je oblečen rovněž do obráceného kožichu, avšak na ramenou má posazený proutěný košík posítý králíčími kožešinami s otvory pro oči a ústa. Čerti strašili tím, že nehodné děti i dospělé odnesou s sebou do pekla, což museli naznačovat praktickými pokusy, neboť jako převážná většina maškar

při obchůzce vůbec nemluvili. Pekelným představitelům démonického principu pomáhala při obchůzce vzbuzovat strach a hrůzu další ze skupiny tzv. černých nebo též zlých maškar, totiž mouřenín (z lat. *Maurus* či něm. *Mohr*, pův. *Maur*, později *černoč*). Žlutavští *muříní* (bývá jich v družině až deset) zesílují plnění své obřadní funkce nejen nápisy jako MOR či novodobější ATOM a kresbami lidských lebek na prsou lesklého černého oděni, ale též asi jeden metr dlouhými, sazemi začerněnými tyčemi, *štychary*, jejichž jeden konec bývá vyřezán do tvaru zle vyhlížející hadí hlavy, kterou při svém rychlém a trhavém pohybu za nesrozumitelných výkřiků *tr, tr, tr* šťouchají do přítomných. Neustálý rychlý pohyb, klus, vřava, výkřiky, hluk, lomoz, řinčení řetězů, hlasité práskání zvláštním způsobem upravených pastýřských bičů (*tatarů*), vydávání podivných zvuků místo normální mluvy (např. *úúúú* tvořené vysokým tónem nebo naopak mručení co nejhlubším hlasem) a snaha o vyvolání úleku a strachu fyzickým napadáním, útočením proti přítomným osobám, to bývaly a někde i na počátku 21. stol. jsou charakteristické prvky chování a jednání nejen mikulášských, ale obyčejových maškar v tomto ročním období vůbec. Optimisticky nepůsobí při mikulášské obchůzce ani maškara smrti; oblečena v bílém s černě vyznačenými žebry poklepává kladívkem

na kosu, kterou drží v ruce. Smrt spolu s koněm (koníkem, brúnou, perchtou, klibnou, kobyloou, kobylicí), tj. starobylou maškarou (už v kultuře doby halštatské byl kůň kultovním zvířetem v souvislosti s kultem předků), dále s biskupem (se světcem, s M.) a s čertem tvořili základní sestavu mikulášské družiny v dobách jednoznačné převahy obřadního církevního kultovního aspektu mikulášské oslavy. Teprve později, v podmínkách postupného oslabování Mikulášova kultu, se rozšiřoval soubor mikulášských maškar o další postavy, zčásti i zábavního charakteru. Byl to např. pestře až strakatě oděný lauf s vysokou kuželovitou čepicí na hlavě, který práskáním tarem dával aktivním i pasivním účastníkům obchůzky různá znamení (např. o příchodu družiny k domu nebo o povolení jejího vstupu dovnitř), turek v červeném šatě se šaví v ruce, stále něco prodávající žid s rancem přes rameno, v němž např. na Valašsku nosíval též dárky, tzv. kněz či panáček neustále pobíhající s hrkající pokladničkou, ale i bělostný, na zvonek zvonící anděl, spolupracující s biskupem při nadílce. Tu v některých valašských, lašských a slezských oblastech vykonávaly též tzv. mikolášky nebo matičky. S narůstající převahou zábavní funkce mikulášských obchůzek se v družinách stále častěji objevovaly maškary jednak různých profesních skupin (myslivec, doktor, kovář, pohodný, hadrník, dráteník, kominík, mastičkář, brusič, hodinář, četník, řezník), jednak do nich též přecházela celá řada maškar z jiných obyčejových slavností, např. z masopustu: pán s paní, sedlák se selkou, táta s mámou, markytán, šašek, dragoun, husar aj. V novější době provádí obchůzku na většině českého území obvykle pouze trojice M., anděl a čert, někde pouze M. s čertem nebo jen s andělem, kteří obcházejí zpravidla jen děti v rodinách příbuzných a nejbližších známých. V důsledku tohoto novodobého vývojového procesu se zároveň snižuje věk aktivních účastníků obchůzky, kterou na místě někdejší chasy, odvedenců, tzv. staré vojny a vůbec střední mužské generace provádějí i školáci. Tím vším se pochopitelně minimalizuje význam, který v minulosti obchůzka měla pro upevňování vědomí sounáležitosti k příslušné obecní pospolitosti, a to nejen vlastním provedením obchůzky, ale i její společnou přípravou. Např. na Žlutavě se scházejí členové mikulášské družiny denně po celý předcházející týden v tzv. nebi, pronajaté místnosti, v níž se večer co večer po několik hodin věnují nejen přípravě masek, ale i kolektivní zábavě, vyprávění, zpěvu apod. Novodobá

forma provádění obchůzky však stále umožňuje plnit také její tradiční výchovnou funkci tím, že dárky dostanou od M. pouze ty děti, které si to (na základě jeho dotazů na chování, učení, modlení a poslušnost) zaslouží. Příkladem, jak s absencí obřadní kultovní úlohy neomezeně vzrůstá zábavní funkce maškarních obchůzek mikulášského období, jsou i *mikouáše*, kteří v hornáckém Javorníku obcházel v době od 30. 11. do 13. 12. hl. chalupy, kde se předlo nebo dralo peří. Obchůzku konala každý den pouze určitá jednotlivá maškara nebo určitá skupina maškar v přesně stanoveném pořadí. Navzdory hromadnému názvu těchto více než dvaceti javornických maškar však M. ani anděl mezi nimi nebyli; v této výhradně evangelické obci ze zásadních náboženských důvodů ani být nemohli. Název mikouáše stejně jako 188 kostelů zasvěcených v ČR sv. M. svědčí o jeho všeobecné popularitě. Mikulášská obchůzka patří k živým výročním obyčejům a její tradici nenarušily ani snahy totalitní moci nahradit M. cizí tradicí dědy Mráze a Sněhuročky.

Lit.: J. Michal-Dvorecký: *O sv. Mikuláši v legendě a lidových pověrách i zvycích*. Praha 1901; Z. Mišurec – S. Šulc: *Žlutavští mikuláši*. Dokumentární film, ÚEF ČSAV. Praha 1970; L. Buzek: *Kulturně historické pozadí mikulášských obchůzek na moravském Valašsku*. In: Moravsko-slovenské

vztahy v lidové kultuře. Ostrava 1974; V. Frolec: *Obřadní obchůzky „svatých nocí“*. K jejich genezi a významu. In: Obřadní obchůzky. Uherské Hradiště 1988; Z. Marhoulová: *Mikulášské obchůzky v Horní Lidči*. In: Slavnostní průvody. Uherské Hradiště 1994. [zm]

mimoumělečná estetika, nonartificiální estetika – vyabstrahovaná kategorie norem a projevů, mj. výtvarných, které provázejí tisíciletý vývoj kultury i umění a stávají se také předmětem estetického hodnocení. Jde tedy o objekty nebo výtvořiny působící podle dobově platných měřítek estetiky, vyznačující se trvalými i proměnlivými estetickými hodnotami, aniž by to do nich bylo intencionálně vkládáno jejich strůjci či tvůrci. Přítomnost m. e. je v lidové výtvarné kultuře mimovolní, je vnímána ryze subjektivně, přesto však hraje významnou roli v jejím celkovém obrazu i charakteru a také v jejím posuzování z estetických pozic. Dostávala se ke slovu např. při výběru stavebního místa, situování obytných i hospodářských a kultovních objektů v krajině, v jejich proporcionality, ve volbě vhodného a pohledově působivého materiálu apod. Zvl. v oblasti estetiky životního prostředí, bydlení a všedního života, při zhotovování předmětů každodenní potřeby (pracovních nástrojů), obřadních a obyčejových artefaktů (pečiva) byla bezděčná m. e. jedním z hlavních zdrojů výtvarného nazírání a vyjadřování, právě tak jako v pravěkém umění či ve výtvarných projevech etnik na nižším stupni společenského a kulturního vývoje. Vnímání a posuzování estetické hodnoty je historicky proměnlivé a individuálně odlišné, takže je nelze vměstnat do obecněji platných norem. V souvislosti se společenskými změnami a atakem civilizačního procesu došlo v novější době k oslabení či naprosté

ztrátě tradičního estetického cítění, což se obecně projevuje ve formování rodinného i komunálního prostředí.

Lit.: K. Lubeckí: *Estetyka ludowa*. In: Szkiecy filozoficzne. Kraków 1910, s. 121–128; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; D. Šindelář: *Tržiště estetiky. Studie o takzvaných okrajových estetických a uměleckých jevech a vztahu estetická nenormovaného k normovanému ve výtvarné oblasti*. Praha 1969; D. Šindelář: *Estetika situací*. Praha 1976; D. Šindelář: *Estetika užité tvorby*. Praha 1978; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; D. Šindelář: *Kráska v nás a kolem nás*. Praha 1981, s. 54–65; R. Trojan – B. Mráz: *Malý slovník výtvarného umění*. Praha 1990, s. 57. [rj]

minet, menuet, couravá, loudavá – tanec třídobého metra, který poprvé tančil 1653 ve Versailles Ludvík XIV. (1638–1715) na hudbu G. B. Lullyho (1633–1687). Postupně zlidověl a rozšířil se v mnoha zemích Evropy v městském i venkovském prostředí. Přestože jako m. býval v Čechách již v 18. stol. označován zdomácněný francouzský menuet, byl to zřejmě souhrnný název pro mnohé tance pův. lidové proveniencí stylu francouzského menuetu blízké, vyskytující se v lidovém prostředí také pod jinými názvy (nabíhaná, zpáteční polonéza). V písemných pramenech je tanec dále nazýván jako sedlskej m., staročeský m., francouzské minue apod. V některých dalších názvech se projevovala snaha po vystižení charakteru tance: válený m. vyjadřuje blízkost s tanečním stylem valčíku, couravá nebo loudavá vystihuje pomalý spád tance. – Velké množství zápisů m. v Čechách pochází z 1. čtvrtiny 19. stol., z období guberniální sběratelské akce. Tyto záznamy jsou dokladem obliby m., začínající na českém venkově už od 2. poloviny 18. stol. S menuetem či m. se v č. zemích lze setkat kontinuálně v zápisech 19. a počátku 20. stol., přestože z dobových pramenů vyplývá, že byl v 19. stol. vytlačován z městských tanečních pořádků módnější skotskou (*écossaise*). Také literát a znalec venkovského prostředí J. J. Langer konstatuje kolem r. 1834 jeho pozvolné mizení z českého venkova. Nicméně se m. po celé 19. stol. udržel jak v repertoáru městských, tak i vesnických tanečních zábav a své místo si ve 40. letech 19. stol. udržel i jako protiva k rychlým módním tancům; na venkově si své místo udržel v rámci slavnostních příležitostí, zejm. ve vazbě na svatební obyčej nebo jako pozvolný zahajovací tanec tanečních zábav. Pro jeho mírné tempo a poklidný charakter jej

s oblibou tancovala zvl. starší generace. – První taneční popisy m. pocházejí sice až z počátku 20. stol., avšak lze předpokládat, že i přes dlouhodobý variační proces byly uchovány jeho příznačné taneční prvky. Býval tancován většinou krokem sousedské nebo valčíku, časté bylo držení za ruce proti sobě, přičemž páry postupovaly bez otáčení dovnitř kruhu a zpět nebo po jiných půdorysných drahách, kdy ustupovala pozadu jen tanečnice a tanečník postupoval za ní. Tanec býval často provázen poklonami a projevy dvoření. Takto jej také charakterizovali současníci, kteří půvab tance spatřovali právě v tomto výrazu. M. měl i volnější formu s jedním typizovaným krokem tančným do kola bez

Tanec minet. Městec Králové, Suchý 1955, s. 171

dalších proměn. Tyto novější formy často splývaly s tanečním charakterem ländleru, sousedské či valčíku. Metrum tance se ustálilo v průběhu celé jeho existence na 3/4 taktu, pouze výjimečně se v některých mladších zápisech objevuje 3/8 takt. – M. se vyskytoval v různých oblastech Čech i Moravy. Guberniální prameny jej zachycují převážně v oblastech záp. a jihozáp. Čech, pozdější sbírky naproti tomu zejm. v oblastech středního Polabí, tj. na Královéměstecku, Nymbursku, Boleslavsku, dále na Chrudimsku a Berounsku, méně ve vých. Čechách, na jihu a jihozápadě území.

Lit.: J. J. Langer: *České prstonárodní obyčej a písně*. In: Spisy J. Langra II/2. Praha – Vídeň 1861; K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 365, 367, 369, 394, 424, 449, 491, 643, 700 ad.; Č. Zíbrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895, 2. vyd. 1960; F. Bartoš – L. Janáček: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Praha 1901; Č. Holas: *České národní písně a tance I-VI*. Praha 1908–1910, IV, č. 219, 246, V, č. 192–195, VI, č. 24–30; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 71; F. Suchý: *Lidové písně a tance z Polabí na Královéměstecku*. Praha 1955, s. 170–71; J. Michal a kol.: *Písně a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 111; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987; K. Vetterl – O. Hrabalová: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*. Strážnice 1994, s. 126, 128, 241; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 6–24. [ds]

minnesang [něm.], dvorní milostný zpěv jako součást rytířské kultury vrcholného středověku. Vznikl jako módní jev v polovině 12. stol. v německých zemích a Rakousku. Inspiračním zdrojem m. byla mj. kurtoazní poezie akvitánských a provenzálských trubadúrů v domácím jazyce, okcitanštině, působící přímo i zprostředkovaně (přes Itálii a sev. Francii), ale také mariánský kult, s jehož projevy m. prolul. Po hudební stránce vyšel m. z gregoriánského chorálu, eliminoval však jeho melismatiku, která byla na úkor sdělnosti německého textu, a dospěl k úplné sylabičnosti melodie. – Rané období m. (2. polovina 12. stol.) reprezentují např. Dietmar v. Eist nebo Rakušan v. Kurenberg. Vrcholnou etapu m. zahájil 1207 proslulý zápas pěvců (*Sängerkrieg*) na Wartburku, jehož se zúčastnili také klasikové m. Walther v. der Vogelweide (asi 1170–1230) a Wolfram v. Eschenbach (asi 1170–1220). Počítá se k nim i Neidhart v. Reuenthal (kolem 1180 – kolem 1250), tvůrce tzv. dvorské vesnické poezie (*höfische Dorfpoesie*); Neidhartovy zpěvy a skladby jeho epigonů (ústící v tzv. obžerné písně, *Fresslieder*) měly značnou životnost (negativně se o nich zmiňuje ještě M. J. Hus). Třetí údobí představují tři generační skupiny minnesängřů: první působila kolem r. 1250 (Reinmar v. Zweter, Tannhäuser, Ulrich v. Lichtenstein), druhá ve 2. polovině 13. stol. (Konrad v. Würzburg, Friedrich v. Sunburg, Alexander), třetí na přelomu 13. a 14. stol. (Herman Damen, Heinrich v. Meissen zv. Frauenlob). 14. stol. sice již patří meistergesangu, m. však ještě doznívá v dílech Mülicha v. Prag, salcburského mnicha Hermana, Hugona v. Monfort (1357–1423), Oswalda v. Wolkenstein (1377–1445) a některých dalších. Minnesängři nechyběli na královském dvoře posledních Přemyslovců: pobýval zde R. v. Zweter, F. v. Sunburg, Frauenlob ad. a sám král Václav II. (vládl 1278 resp. 1283–1305) proslul nejenom jako mecenáš umělců, ale také jako minnesänger (známé jsou jeho tři milostné písně). – Podstatou m. je glorifikace lásky (hornoněm. *Minne*, vzpomínka) a vrcholná úcta k ženě v duchu mystického platonismu. Minnesänger projevuje bezmeznou oddanost a podstupuje milostnou službu dámě svého srdce v intencích feudálního vztahu poddaného k pánovi (včetně proseb o milost), trápí se pro nepřítomnost milované bytosti a nenaplnitelnost citu (objektem jeho touhy bývá žena provdaná za jiného), obává se pomluv a trpělivě si libuje ve fyzických projevech milostného utrpení. Trubadúrské žánry jako píseň (prolulí milostných

a přírodních motivů), albu (ranní loučení milenců, s motivem strážce a pomlouvače), pastorelu (flirt rytíře s pastýřkou), básnický list či lyrickoepickou romanci rozšířil m. o mariánskou píseň, humornou píseň, zastaveníčko, oslavný zpěv (právě v písňové oslavě svých pánů pěvci nejčastěji soutěžili), básnickou průpověď, žalozpěv, politickou a křížáckou píseň ad. – Minnesängri, lidé urození, byli zpravidla původci, autory či zadavateli, méně interprety svých skladeb. K tomu se najímali jokulátoři (žakéři), tj. zpěváci, přednašeči, hudebníci a baviči nejrůznější úrovně a postavení, jejichž prostřednictvím repertoár m. pronikl postupně i mezi měšťany, žáky a církevní honoraci a podstoupil nejrůznější proměny. – Přímý vliv m. na lidovou píseň (a naopak) je fikce; lidové pastorály a svítáníčka (tj. alby; termín V. Hanky z něm. *Tagelied*) přinášejí motivy obsažené v milostné poezii obecně. Zato nevelký soubor české středověké umělé milostné lyriky vznikl pod vlivem doznívajícího německého m.; zprvu jen jako nápodoba jeho útvarů (*Ach, toť těžkou žalost mám*), posléze po sblížení s žakovskou lyrikou (*Detrimentum pacior*) jako ironická či nadlehčená parafráze kurtoazního básnění (*Dřěvo sě listem odievá*) a konečně vyústil do svébytné aktualizace kurtoazních tradic (*Slůvce M, Závíšova píseň*). – K neznámějším zdrojům m. patří *Velký heidelbergský písňový sborník* z počátku 14. stol., zv. po svých podporovatelích též *Manneský rukopis*, který obsahuje skladby 139 minnesängrů, včetně jejich portrétních miniatur opatřených erby. Na čelném místě je vyobrazen Václav II. jako minnesänger obklopený jokulátory a jsou uvedeny jeho skladby. Pro hudební stránku m. je významný *Jenský písňový rukopis* z l. 1324–1349; zachoval 91 melodií. Staročeskou milostnou lyriku zahrnují zejm. sborníky Oldřicha Kříže z Telče ze 2. poloviny 15. stol. (*Třeboňský rukopis*).

Lit.: E. Stilgebauer: *Geschichte des Minnesanges*. Weimar 1898; J. Vilikovský: *Staročeská lyrika*. Praha 1940; M. Lang – J. Müller-Blattau: *Zwischen Minnesang und Volkslied*. Berlin 1941; *Ve službě paní*. Přel. a vyd. A. Hartl. Praha 1941; T. Frings: *Minnesinger und Troubadours*. Berlin 1949; V. Černý: *Staročeská milostná lyrika*. Praha 1948; Z. Nejedlý: *Dějiny husitského zpěvu I. Zpěv předhusitský*. Praha 1954, 2. vyd.; J. Vanický: *Minnesang. Středověký rytířský zpěv 12.–15. století*. Praha 1958; *Zbav mě mé tesknosti. Výbor z české a latinské světské tvorby epochy středověku a renesance*. Vyd. M. Kopecký. Brno 1983; J. Lehár: *Česká středověká lyrika*. Praha 1990; J. Le Goff: *Kultura středověké Evropy*. Praha 1991, s. 186, 187, 298, 450, 479.

[jt]

minuce viz kalendář

míra, mírka – 1. obvykle dřevěná válcovitá nebo soudkovitá nádoba na obilí zpevněná železnými obručemi, dohodnutého či stanoveného a často značeného objemu. Míry zhotovovali z dřevěných duh bednáři. Na střední nebo horní obruči bývala dvě železná ucha k uchopení m. Některé míry měly železnou měрку výšky nádoby, umožňující přesné srovnání sypaného zrna jednoduchou *sháněčkou*, *shánkou*. Na vnější stěně pozdějších měř byl obvykle vyražen (vypálen) cejch (úřední pečeť, rok) a často byly označeny zlomkem korce (1/4) a iniciálami majitele. – Staré mírky, používané k měření zrna od středověku, nebyly jednotné. Lišily se podle oblastí, měst (pražská, rakovnická, jičínská apod.), zemí a státních útvarů. 1764 byla v č. zemích zavedena soustava dolnorakouských měř. 1876 ji nahradila soustava desetinná, jejímž základem se stal 1 litr. – Míry používané v obchodování byly od zavedení desetinné soustavy povinně cejchovány správnými orgány. Obiloviny, popř. další zrniny se měřily na míry vrchovaté nebo sháněné, tj. s objemem srovnaným shánkou. Základní jednotkou staré m. v Čechách byl korec (strych), který měl čtyři věrtle (*Viertel*). Měřice odpovídala 2/3 korce. Věrtel byl dále dělen na čtyři čtvrtce (1 korec vrchovatý = 107,600 l, sháněný = 93,857 l; věrtel vrchovatý = 26,900 l, sháněný 23,400 l; čtvrtce vrchovatá = 6,720 l, sháněná = 5,850 l; měřice = 61,487 l). Dřevěné míry se k měření množství obilí udržely i po zavedení prodeje a měření obilí (zrnin) podle hmotnosti; postupně zanikly v 1. polovině 20. stol. Podobně jako obilí se měřily další sypané produkty (brambory, ovoce, chmel). Nejdéle se dřevěné míry používaly k měření chmele, kde byly posléze nahrazeny nádobami plechovými; 2. plošná m., měřice, 0,1918 ha (1 ha přibližně 5 1/4 míry).

Lit.: A. Sedláček: *Paměti a doklady o staročeských mírách a vahách*. Praha 1923; F. Čvančara: *Zemědělská výroba v číslech*. Praha 1948. [zt]

mirlitony viz hřeben, hudební nástroje

míry, váhy a počty, metrologické veličiny; univerzální jev spjatý se společenským a kulturním vývojem, prostředky popisu okolního prostředí, určení jeho kvality a kvantity. Pojmy *míry* a *váhy* se v minulosti označovaly vlastní jednotky příslušné veličiny a zároveň jejich praktická realizace (tzv. *etalony*), tj. kontrolní míry a závaží. Vývoj měrných jednotek na evropském

kontinentu byl značně disparátní, místně a historicky podmíněný, č. země nejsou výjimkou. Metrologické systémy se lišily podle místní tradice a zvyklostí v jednotlivých tržních okruzích, v extrémních, ale nikoliv výjimečných případech byly různé dokonce v jednotlivých městech či panstvích, což bylo na překážku obchodu. Zvláštní měrné soustavy užívala jednotlivá řemesla a živnosti, opět podle tradice a hospodářských či přírodních poměrů, mnohdy se každý druh zboží počítal, vážil a měřil jinak, i když jednotky se nazývaly stejně. To je třeba mít na zřeteli při převodech a studiu starých měř a vah. Měrné jednotky (hmotnost, míry délkové a duté) jsou v č. zemích písemně doloženy v 11. stol., nepochybně se jich užívalo již dříve. Nejednotnost měř a vah vedla ke snahám o jejich sjednocení: prvním významnějším pokusem bylo nařízení Přemysla Otakara II. z r. 1268, později probíhala unifikace přirozeným sjednocováním měř a vah s jednotkami významných tržních a správních středisek (Praha, Cheb, Brno, Olomouc, Vratislav). Další sjednocovací pokusy, které však podstatnou nápravu nezjednal, probíhaly v Čechách až v 16. a 17. stol. (nařízení z l. 1549, 1607, 1649). Poměrně ucelený přehled o užívaných mírách a vahách v Čechách podal kronikář Václav Hájek z Libočan (stav před počátkem 16. stol.), po počátku 17. stol. byly nejužívanější metrologickou soustavou *české zemské míry*, vycházející z pražské měrné soustavy, zachycené spisem Šimona Podolského z Podolí. Trvale odlišná byla situace na Chebsku a ve Slezsku. Na Moravě platil od r. 1600 olomoucký měrný systém, který měl blízko k vídeňské metrologické soustavě. K zásadní unifikaci měř a vah došlo v č. zemích v 18. stol. zavedením tzv. dolnorakouské (vídeňské) soustavy (Slezsko 1750, Morava 1758, Čechy 1765), ještě hluboko do 19. stol. však byly (zejm. na venkově) užívány i míry a váhy jiné, hl. staré české zemské míry. Vnitřní nehomogenost a nepřesnost vídeňského systému i potíže s jeho zaváděním přispěly k rychlé recepci metrické soustavy, která byla v Rakousko-Uhersku zavedena zákonem z 23. 7. 1871, s platností od 1. 1. 1876. V lidové kultuře č. zemí se však některé prvky starých měrných systémů udržovaly po dlouhou dobu a zůstávají zachyceny ve folkloru. Běžné potřebě často postačovalo hrubé měření a vážení (či spíše odhadování) pomocí košů, nůší, opálek, džbánů, hrnců, sudů, věder, puten atd., jejichž rozměry byly optimalizovány pro produkty, které se v nich přenášely, uchovávaly

či konzervovaly. Pro účely placení daní a dávek v naturáliích nebo při prodeji výrobků a výpěstků však bylo nezbytné co možno nejpřesnější měření a vážení. – *Míry délkové* vycházely v Čechách, na Moravě a ve Slezsku z tzv. přirozených měř (odvozovaných od průměrných rozměrů lidského těla), přežívání antických (římských) měř je obtížně prokazatelné, i když *staročeský loket* (0,5914 m) přesně odpovídá dvěma římským stopám. Základem středověkých délkových měř v Čechách byl zmíněný loket, který se dělil na tři *píďe* (cca 0,197 m) po deseti *prstech* (0,0197 m). Čtyři prsty byla *dlaň* (0,0788 m) a sedm a půl dlaně *loket*. Na počátku 14. stol. přibyla další základní míra, *provazec*, o 52 loktech (30,753 m). Pro lidovou kulturu č. zemí měly ale největší význam délkové míry užívané v 17.–19. stol., tedy české zemské míry a metrologický systém olomoucký resp. vídeňský. Z českých délkových měř to byly: *čárka* (0,002 m), *palec* (0,025 m), *stopa* (0,296 m), *loket* (24 palců, 0,5914 m), *sáh* (3 lokty, 1,774 m), *látro* (4 lokty, 2,366 m), *prut* (2 látro, 4,731 m), *provazec* (52 loktů, 30,753 m) a *míle* (365 provazců, 11 224,772 m). Vídeňská soustava měla *stopu* (0,316 m) o 12 palcích, *loket* (0,777 m), *sáh* o 6 stopách (1,896 m), *dolnorakouská míle* měřila 4000 sáhů, tj. 7586 m. Vedle těchto základních jednotek ovšem existovaly desítky a stovky různě pojmenovaných měř dalších. Užívalo se i pouhých odhadů a měř určených výkonem či pohybem (krok, dvojkrok, hod kamenem, dolet šípu z luku, kuše, vrh oštěpem atd.). Měření měřidly bylo spíše záležitostí městských trhů a obchodníků, ve městech se místně obvyklé přesné míry (etalony: např. lokty, měřice) zveřejňovaly vně nebo uvnitř veřejných budov, zejm. radnic a kostelů. Míru lokte lze někdy nalézt vyznačenou zářezem na hraně selských stolů. Míry truhel a skříní se od 18. stol. v pozůstatostech udávají právě v loktech. Krojovní krejčí brali běžně míru na provázek, který uzlovali na objem hrudi, pasu, boků, délku

paže, nohou apod. Ševci měřili řemínkem, švadleny stužkou nebo tkanicí, ale záložky se udávaly např. i na tři prsty či dlaň. Kováři brali míru na obruč kola slámkou, lýkem nebo dlouhým stéblem trávy, stejně tak i bednáři na kování sudů. Brzy však ovládli počet s Ludolfovy čísel, které bývalo poznamenáno v dílnách na stěně. Krejčí, kováři, bednáři, tesaři, hrnčiči, džbánkaři, truhláři i zedníci měli míru v oku a měřidly jen odhad více méně kontrolovali. Ku prospěchu zákazníků přidávali prodejci určité procento délky (*příměrek* neboli *naděl Bůh*). Přesné měření a celá řada

specifických délkových a dalších měř se vyskytovaly v hornictví, hutnictví, sklářství a lesním hospodářství. – *Míry plošné* byly významně ovlivněny přírodními podmínkami, úrodností půdy, úrovní agrotechniky a výnosovosti, neboť až hluboko do novověku se velikosti ploch neudávaly ve čtverečných veličinách měř délkových, nýbrž v jednotkách odvozených z velikosti polností (*plužina, osada*) nebo z množství setého obilí. Ve středověku užívané termíny *pole,*

dědina, popluží (aratrum), země (terra, lán), hon, níva jsou na metrické jednotky nepřevoditelné a jejich velikost mnohdy nelze určit ani přibližně. Relativně soustavná struktura plošných měř vzniká v průběhu 13. stol., nicméně až do 18. stol. byly plošné míry jednotkami nejvíce diferencovanými, vázanými na místní tradice (obvyklá velikost pozemků v závislosti na úrodnosti zemědělské půdy, velikost výsevků atd.). Základní veličinou středověké soustavy českých zemských měř bylo *jitro* (2836,9 m²), odvozené z délky 52loketského měřičského provazce. V jitrech se později konkrétně vyměřovaly lány, které byly abstraktními jednotkami držby půdy, nikoliv míry ve vlastním slova smyslu. Podle místních podmínek se velikost lánů pohybovala přibližně v rozmezí 30–84 jiter, nejčastěji kolem 60–70 jiter, tj. 17–20 ha. Konkrétní výměru lánu je proto možné určit jen při znalosti počtu jiter, nebo pomocí druhého hlavního systému plošných měř, údajů o *výsevku (násevku)*. K hrubým odhadům lze i pro mladší dobu užít převodu 1 lán = 180 000 m² (18 ha). V průměrných podmínkách zemědělského hospodaření se ve středověku vyvinul poměr výsevku a plochy 1:1, kdy se na jedno jitro sel přibližně jeden *strych* neboli *korec* obilí. Odtud vedla cesta ke ztotožnění míry duté (strych) a míry plošné a ke vzniku *výsevkového korce* jako jednotky velikosti polností (užíván v nejstarších katastrech). Agrotechnické poměry (zejm. hustota setby podle kvality půdy) způsobovaly i zde značnou nejednotnost.

Lán míval 60–96 strychů, nejčastěji opět kolem 60–70 výsevkových korců. Potřeba přesnějšího měření pozemků vedla ke snaze užívané míry zpřesnit a sjednotit, nejdříve hlavně pro potřeby katastrální, resp. daňové. České zemské míry se po počátku 17. stol. stabilizovaly na této soustavě: *zemský lán* (181 335 m²) o 64 jitrech (jitra = 2833,4 m²), *jitra* mělo 3 *čtvereční provazce* (944,46 m²), každý o 2704 *čtverečních loktech*. K těmto mírám ještě přistupoval *čtvereční sáh* o 9 čtverečních loktech. Relativní sjednocení pro celé území Čech, Moravy a Slezska znamenalo

zavedení dolnorakouských měř s následujícími jednotkami: *čtvereční sáh* (3,597 m²) o 36 čtverečních stopách (0,1 m²), jedna *čtvereční stopa* měla 144 *čtverečních palců* (0,07 m²); bez vztahu k nim, jen druho- vě určeny byly jednotky další, tedy *čtvereční loket* (0,604 m²), *jitra* (5754,6 m², asi 1600 čtverečních sáhů) a *čtvereční míle* (5,7546 km², tedy 10 000 jiter). Zřetelným reliktem starých způsobů měření plochy byl *plošný korec* (2877,3 m²). Ještě v 18. stol. se výměra polností někde uváděla v *záhonech* (lán měl v průměru 10 kop záhonů, záhony byly 7 až 15bráz-

dové s rozhořem nebo bez, tedy opět velmi rozdílných velikostí, v průměru a velmi přibližně 300 m²). Jasně veličinové vztahy a skutečně přesný systém jednotek však zde přinesla až soustava metrická. – *Míry kubické* se již ve středověku diferencovaly na soustavu měř věcí sypkých neboli sutých (obilí, mouka, krupice, luštěniny, chmel) a na míry tekutin (věcí mokrých či řídkých). Oba systémy se prostupovaly. Užívalo se množství zvláštních oborových dutých měř (v hornictví pro vytěženou rudu, duté míry na dřevěné uhlí). Měření obilí bylo komplikováno tím, že se minimálně do 18. stol. přes všechna nařízení měřilo na míru *sháněnou* (rovnou, tj. okraj měřící nádoby byl zarovnan prkénkem), *vršenou* (navršenou, tj. nad okrajem nádoby se ponechal co největší vrch) a *polovršenou* (nádoba se zarovnávala rukou a byl ponechán tzv. *návdavek*, obdoba *příměrku* u měření délky). Z technologických, daňových (nápojová daň) a obchodních důvodů se nejpřesněji určovala míra pivních a vinných sudů, ostatní míry byly časově a místně specifické. Spojující roli ve středověké české metrologické soustavě kubických měř měl *věrtel* (23,25 l), kterým se měřily věci sypké i tekuté. Věrtel se dělil na 12 *pint* (1,94 l) a 48 *žejdlíků* (0,484 l), 2 věrtel bylo *vědro* (jen míra tekutin), 4 věrtel (něm. *Viertel*, tedy čtvrtina) byl *korec* čili *strych*, též *šefl* (asi 93 l, základní míra obilí a věcí sypkých). Při měření obilí byla též hojně užívána *měřice* (70 l). Jednoduché měření a přibližné odhady vycházely i později z měř přirozených: *hrst*, *přehršel* (= 2 hrsti, 1,453 l, míra sypká), *kvarta* (= množství vína v dlani, 0,121 l, míra tekutá). České zemské míry po počátku 17. stol. vycházely z *korce* (93 l) o 4 *věrtelích* (23,25 l), 16 *měřičkách* (5,81 l), 48 *pintách* (1,94 l) a 192 *žejdlíčích* (0,484 l). K praktickému měření tekutin se vedle pinty a žejdlíku užívala ještě *číška* (3 žejdlíky, 1,453 l) a *vědro* (24 pinty, 46,5 l, často i jinak určené: 61,12 l v Čechách či 56,6 l na Moravě). Dolnorakouská soustava (téměř totožná s objemovými měrami užívanými na Moravě od 17. stol.) zavedla po polovině 18. stol. zvláštní objemové míry důlní, duté míry odvozené z měř délkových (*kvadratický sáh*, *kvadratická stopa*), ale základem zůstaly suté a mokré míry několika kubatur. Z objemových měř tekutin to byly: *vědro* (56,59 l), přibližně o 40 mázech (1,415 l); *máz* měl 2 holby (0,7 l), *holba* 2 *žejdlíky* (0,354 l). Jednotkou obilních (sypkých) kvadratických měř byl nadále *korec* (93,59 l) a vedle něj *měřice* (61,49 l) o 8 *čtvrtcích* (7,686 l), 16 *mlynářských mázlicích* a 64 *osminkách*.

Mimo tuto soustavu stál *věrtel* (15,372 l) neboli *čtvrtina měřice*. – *Váhy*, tedy měrné jednotky hmotnosti, opět vycházely z přírodních podmínek a praktických potřeb. Základem českých zemských měř byla *libra* (513,75 g) o 32 *lotech* (16,055 g, pův. snad hmotnost hrsti pepře). *Lot* měl ještě 4 *kventlíky*, 16 *lotů* (půl libry) byla *hřivna*. Největší hmotnostní jednotkou byl *centněř* (*centýř*, 120 liber, 61650 g). V soustavě dolnorakouské měl *centýř* (56 006 g) 100 liber, tudíž šlo o jednotku na decimálním základě. Ovšem *libra* se již dělila na 32 *lotů* (17,5 g) po 4 *kventlicích* (4,375 g). V 19. stol. se ještě mnohde vážilo na *kameny*, tj. jednotky hmotnosti kolem 10 kg. – *Počtení (matematické) jednotky*, tradičně označované jako *počty*, jsou výsledkem v minulosti obvyklého kvantování (počítání) jednotlivých kusů na vyšší početní jednotky. Pohybovaly se jak v soustavě decimální (desítkové), tak v soustavách se zdánlivým základem 3, 12, 60, ve skutečnosti nepravidelných. Jistou roli zde hrála tzv. magická čísla 3, 5, 7, 9, 12, 15, 30, 60. V některých případech přerostlo počítání ve skutečné, zejm. objemové míry (*lahvice, sud, vůz*). Zboží se počítalo na *páry, tucty* (12), *veletucty* (144), *kopy* (60), *mandele* (čtvrtina kopy, 15), *vrhy* (dvacetina kopy, 3). I početní jednotky se mohly lišit podle místních zvyklostí nebo podle oborů (kopa snopů = 50 ks, kopa rybí násady do kaprového rybníka = cca 0,37 ha rybníční plochy, tedy vlastně míra plošná). Vzácné údaje o počtech a mírách se nacházejí v pracovních záznamech lidových řemeslníků, ševců, mlynářů a zejm. tkalců barevných látek. Ti si zapisovali v objednávce nejen množství zboží či počet jako hrnčiči, ale v kanafasech číslu vyjádřili barevný raport a charakter vzoru, který vznikl počtem barevných nití v napjaté osnově. Číslem označovali i sílu nitě. Daleko přesnější počty se vyskytovaly při sprádkání nití a přípravě osnovy i útku na tkaní nebo při vyšívání na počítané nitě. Počet ovcí, koz, krav svěřených pastýři nebo bačovi se někdy zaznamenával vrubořezem na zdvojené hole, které se k sobě přiložily a do nich se řezem provedl identický záznam v různých smluvených znacích. Jednu polovinu této *vrubovky* či *rabuše* (něm. *Kerbbholz*) držel pastýř, druhou sedlák. Zaznamenával se počet, březost, povinnost dávek, odměn apod. Vrubovky se užívaly i k záznamům o dodaném a odebraném zboží, pracovních povinnostech apod. Byla to jednoduchá a spolehlivá počítadla, fungující i jako smlouvy a dluhopisy. Už ve středověku byly běžnou součástí právního ujednání.

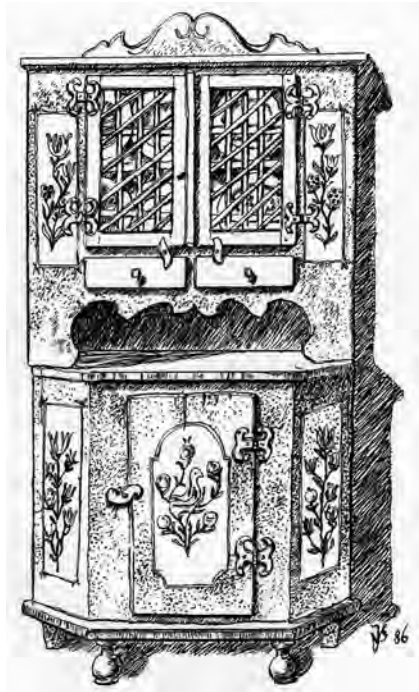
Lit.: Z. Winter: *Staročeský doklad o znamenání na vrubě*. ČL 5, 1896, s. 157; A. Sedláček: *Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách*. Praha 1923; A. L. Krejčík: *Rejstřík jmenový a věcný k dílu Augusta Sedláčka, Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách*. Praha 1933; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 279 (*Staré míry a váhy*); W. Kula: *Miary i ludzie*. Warszawa 1970; M. Bělohávek: *Staré míry, váhy a peníze. Stručný přehled*. Plzeň 1984; G. Hofmann: *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*. Plzeň – Sušice 1984. [jw + lb]

mísa, plochá nádoba sloužící ke společnému jídlu, nošení pokrmů na stůl nebo ke specifickým účelům. Hliněná m. představuje základní keramický tvar. V lidovém hrnčičství pokračuje vývoj středověkých forem ve specializované tvary, které tvořily základní stolní inventář venkovské domácnosti. V panských a měšťanských domácnostech slouží výrobky z obecných a drahých kovů. Koncem 16. stol. se objevují výrobky fajánsové, od 18. stol. bělinové (kameninové), ve 20. stol. převažuje porcelán. Jen v horských oblastech se užívají jednoduché dřevěné mísy. Keramickým výrobkům od konce 19. stol. konkurují plechové smaltované nádobí, ve 20. stol. plasty. – M. má úzký, většinou zvednutý okraj různých forem nebo je bez okraje, s válcovitým nebo mírně kónickým podokrajím a se stěnami buď kónickými, nebo lomenými. Mohla být opatřena uchy, někdy i výlevkou. Mísy ke stolování byly zastoupeny v sedmi velikostech s průměrem od 18 do 51 cm. Malé *misky* sloužily jako individuální jídelní nádoby. Prolamované *misky (šály)*, vyráběné jihomoravskými novokřtenci kolem r. 1600, byly určeny jako luxusní zboží vyšším společenským vrstvám. – Mísy ke speciálním účelům vznikly z jídelních mis úpravou tvarů. Podle hloubky a tvaru okraje, podokrají a stěn vytvářejí šest základních variant. Jako podtyp se vyděluje *zadělávačka*, m. větších rozměrů sloužící k zadělávání a hnětení těsta. *Pernice* byla m. válcovitého nebo kónického tvaru se silnými stěnami sloužící ke tření máku a jiných viktualií nebo tabáku. Vnitřní stěny a dno měla zdrsňené. V řadě hrnčičských cechovních artikulů jsou *pernice* požadovány jako mistrovský kus. – Koncem 19. stol. lze předpokládat ve střední zemědělské usedlosti dvě až čtyři velké jídelní mísy, dvě *zadělávačky*, dvě *pernice* a deset až dvanáct malých *misek*. – Vedle džbánů byly mísy nejčastěji datovaným a zdobeným nádobím. Význačně dekorované kusy se užívaly jen při slavnostních příležitostech (svatba,

posvícení, hody), jinak byly vystaveny na polici (*lištvě*) či v misníku. Modré mísy s rytým dekorem vyráběla italská hrnčičská rodina Mattanelliů v Jindřichově Hradci ve 2. polovině 17. a 1. polovině 18. stol. Nejstarší datovaná m. z produkce kolovečských hrnčičů pochází z r. 1764. Nese jednoduchý květinový dekor zarámovaný do čar a vlnic. V 19. stol. se v Kolovči a sousedních Domažlicích objevuje na m. charakteristický zoomorfní motiv ptáčka (nejstarší doklad 1828). Výrobky hrnčičů v Lokti napodobovaly míšeňské vzory. Figurální a architektonické motivy se vyskytují na mísách z Chebska. Vrchol ryze hrnčičských dekorů lze najít na peckovských mísách (Jičínsko). Obsáhlejší texty jsou charakteristické pro německé etnikum. Jde o průpovídky a rčení světského i náboženského obsahu, umístěné na okraji m. – Fajánsové mísy ve tvaru kardinálského klobouku z doby kolem r. 1700 (střední Morava) zachovávají střízlivý habánský dekor a ukazují na vazby se záp. Slovenskem, odkud jejich výrobci přišli. Pozdější produkce moravských džbánkařů z 18. a 1. poloviny 19. stol. je dekoračně variabilnější. Vedle geometrické a florální výzdoby se objevují náměty figurální (náboženské i profánní), zoomorfní (jelen), architektura. V Čechách se vedle moravských importů užívaly žitavské fajánsové mísy s charakteristickou světlezelenou glazurou (žitavská zeleň). – Bělnina z tovární produkce (Stará Role, Olomučany) nese vesměs šablonovitou květinovou výzdobu. Rukodělná bělnina a kamenina je většinou nezdobená (Kunštát).

Lit.: T. Nováková: *O rozličném nádobí a nářadí na Litomyšlsku*. ČL 2, 1893, s. 391–402; K. Černohorský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; V. Scheufler: *Lidové hrnčičství v českých zemích*. Praha 1972, s. 40–41; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 37–38. [mv]

misník, almárka, chlebník – druh odkládacího nábytku na vystavení a úschovu nádobí, zvl. mis (od nichž je odvozen jeho název), ale i potravin. Vychází z renesančních přiborníků, vzhledem a způsobem použití souvisí s polici. V lidovém interiéru se vyskytuje koncem 18. a v 19. stol.; náf. se nazývá *jarmara, olmarija, suden*. První konstrukční typ m. sestává ze dvou samostatných částí: na spodní skříňku (almárku) je postavena mělčí otevřená police (zv. též m.) nebo skříňka na vysokých nohách. Pro druhý typ m. jsou charakteristické průběžné boční prkenné stěny, které u starších misníků tvoří současně nohy; v dolní části

Misník ze středních Čech. Přerov n. Labem, 1. polovina 19. stol.

je vestavěna jednodvěřová skříňka, v horní police nebo rovněž skříňka. Prostor mezi oběma částmi, jehož plochu tvoří strop dolní skříňky, byl využíván jako pracovní a odkládací pult. Příhrádky v polici byly po hraně opatřeny lištami, o něž se opíraly vystavené talíře a mísy. Do spodní, uzavřené skříňky se ukládalo nádobí na běžné vaření, popř. potraviny, proto byla dvířka někdy opatřena větracími otvory, překrytými děrovanými plechovými kryty. Některé misníky měly dvířka horní skříňky po starém způsobu vyplněna dřevěnou mřížkou. Jednoduché misníky, někdy výrobky samouků a tesařů, stály v kuchyni či v síni k použití při přípravě jídel. Někdy měly podobu vysoké otevřené police na prodloužených bočnicích s vykrytými zády. Misníky, které plnily hl. dekorativní funkci, stály ve světnici obvykle vedle dveří. V konstrukci a výzdobě m. (malbou, řezbou, profilováním, soustružením, intarzií) se odrážejí prvky slohového nábytkářství, zvl. baroka a klasicismu. Bohaté misníky mají členitý šestiúhelníkový půdorys se zkosenými boky, ozdobné vyřezávané a soustružené články (římasy obloukově vyklenuté, volutové, rovné s trojúhelníkovým štítkem, sloupky na skříňkách), jsou pokryty malbou (květinový, figurální a jiný dekor) a intarzií (v bohatých stacích, mlýnech, na farách). Takové kusy vyráběly truhlářské dílny, obvykle na objednávku. Misníky byly dříve umísťovány

na lavicích (Chodsko, Valašsko), což je jeden ze starých způsobů přijímání nových prvků zařízení v době, kdy se lavice táhly podél stěn světnice. Zvl. v některých českých krajích se stal z m. nákladný dekorativní kus nábytku, sloužící více reprezentaci majitele než praktické potřebě. Počátkem 20. stol. vstupovala do vesnických kuchyní po městském vzoru vzhledově podobná kredenc, jednobarevně natřená (modrozelená, hnědá, bílá), s prosklenou horní skříňkou, pocházející z produkce městských i venkovských truhlářských dílen.

Lit.: F. Krejčová: *Sudny a sudýnky na Zbirožsku*. VNSČ 1962, č. 1, s. 12; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 22–25; M. Togner: *Historický nábytek*. Brno 1993; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ev]

místní škádlivka, folklorní útvar zachycující vztahy lidí k lokálnímu prostoru. Upozorňuje, že člověk je chápán kromě své profese nebo náboženství především místně (lokálně). Jedinci svázaní s určitým místem mají pocit, že se tím od ostatních odlišují. Místní škádlivky přispívají i ke kolektivní sebeidentifikaci. Obsahuje posměšné názvy a přezdívky začleněné do příslušného žánrově vyhraněného slovesného doprovodu (např. humorky, historky, průpovědi, rčení, přísloví, hádanky, veršované popěvky). Lze hovořit také o topografických anekdotách (např. podání o obyvatelích vymyšlené lokality). V m. š. byly zaznamenávány zvláštnosti místního způsobu života a kultury: ve stavitelství, zaměstnání, oděvu, stravě, zvyklostech, návycích, svátcích, slavnostech, hodnotovém systému apod. Odchylkou od normy byly zvláštnosti v mluvě. Kulturní rozdíly se komicky deformovaly. O některých lokalitách vznikaly celé cykly vymyšlených anekdotických příběhů. M. š. je vhodným pramenem pro postižení interlokálních, interregionálních i interetnických vztahů a současně je také dokladem lidového humoru.

Lit.: B. Šalanda: *Ústní podání a dějiny*. Praha 1989; P. Sobotka: *Kratochvilná historie měst a míst zemí Koruny české*. Praha 1994, 3. vydání. [bš]

mistr, člověk vyučený v příslušné živnostenské profesi, jenž složil předepsané mistrovské zkoušky, byl zapsán do cechu (po r. 1860 do živnostenského společenstva) a měl právo samostatně provozovat živnost. Členství v cechu bylo od r. 1739

povinné, právě tak jako v živnostenském společenstvu. Práva a povinnosti m. byly stanoveny dobovými zákony a předpisy. – M. se mohl stát tovaryš po dosažení plnoletosti, když se stal v místě měšťanem. V souladu s křesťanskou morálkou považoval každý m. za svou povinnost oženit se. Jako reprezentant dílny zastupoval rodinu také na veřejnosti. Mnoho mistrů působilo v městských radách, politických organizacích (zejm. v živnostenské straně), kulturních, osvětových a jiných korporacích, bylo poslanci či senátory. Mimořádně schopní mistři učili po složení příslušných zkoušek na živnostenských a odborných školách. Zasloužili mistři dostávali za 1. republiky titul komerčního rady.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; W. Krebs: *Alte Handwerksbräuche*. Basel 1933; V. Scheufler: *Rukodělná výroba*. In: *Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách II*. Praha 1980. [vsch]

mistři pěvci viz meistersingři

Mládátka betlémská, Neviňátka, svatá Mládátka – děti mladší dvou let zavražděné v Betlémě podle bible na příkaz krále Heroda po narození Ježíše Krista, pokládané za první křesťanské mučedníky. Den M. b. (28. 12.), jehož oslavy jsou poprvé zmíněny k r. 505, je součástí vánočního oktávu. Byl to jeden ze středověkých *svátků bláznů*, provázený ještě v 15. stol. maskovanými průvody. – V lidovém prostředí pokládali M. b. za nešťastný, osudový den s charakterem novoročí. Jeho význam dokládá i řada pranostik spojujících nepřízeň počasí v průběhu dne s úmrtím různých věkových vrstev obyvateleva (*jestliže je ráno zataženo, budou umírat děti a mládež, pokud odpoledne či večer, tak starší lidé*). Den byl považován za nepříznivý především pro děti, jimž hrozilo utonutí (Karlovarsko). Dítě narozené na M. b. mělo být nešťastné (Karlovarsko). Svátek provázely i zákazy práce, zejm. určitých pracovních činností, jako je šití a praní prádla. Vycházely pravděpodobně z kultu zemřelých a jejich dodržování bylo motivováno obavami z neštěstí v příštím roce (Chebsko, Hlinecko), z kulhání dobytka či z toho, že by pradena a dušičky chodily *ucourané* (Hlinecko). M. b. byla rovněž posledním dnem, na který se vztahoval zákaz předení (*dnes je Mládátek, zítra bude Prádátek*). Rodiče ráno budili děti šlehaním nebo otázkou, kolik bylo M. b., na niž mělo dítě odpovědět přesným počtem, např. číslicí 4444. Obyčej byl nejspíše jednou z forem obřadního

bití v údobí zimního a jarního novoročí. Nasvědčuje tomu i varianta zvyku, kdy chlapi časně zrána šlehali mladé dívky (Chebsko). – Na Šumavě slavili M. b. jako svůj svátek dřevaři, kteří se ve svátečním obleku účastnili ranních bohoslužeb a v průběhu dne vykonávali pouze nejnnutnější domácí práce.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; S. Burachovič: *Výroční obyčej na Karlovarsku*. Karlovy Vary 1986; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988; L. Schreiner: *Eger und das Egerland*. München – Wien 1988. [lk]

mládenec, družba – svatební funkcionář, svobodný vrstevník ženicha, vybraný mezi ohláškami z řad kamarádů a příbuzných. Ve starší době byli mládenci často i polo-profesionály, členy svatebních společenstev (Netolice). Významnou roli měl zvl. přední (starší) m., který býval v pořadí důležitosti druhým (i prvním) mužským svatebním hodnostářem. V minulosti se řídil počet mládců velikostí svatby, která se určovala počtem stolů obsluhovaných během hostiny. M. s družičkou tvořili pár; obvykle byly páry dva, při nákladných svatbách i třicet párů. Ještě v polovině 18. stol. měli mládenci podle tzv. starobylého obyčejů na hlavách věnce a fábory, za kloboukem mládeneckou ozdobu (kosárek s kytkou, péro), na rukávě a na klopě kabátka připnutou rozmarýnovou větev pův. s červenými, později s bílými fábory. Vedle *služby u stolu* patřilo mezi povinnosti m. zvát na svatbu, starat se o výzdobu místností, upravovat stoly, půjčovat nádobí a přibory, přinášet *umývadlo*, připíjet *družičkám na věnec*, vybírat na kuchařky a muzikanty, vyprovázet hosty apod. Podle artikulí svatebního společenstva v Netolicích (1742) nesměli mládenci bez svolení ženicha tančit, při tanci museli střídát tanečnice, nesměli hrát karty či kostky a oplzle zpívat. – V 19. stol. přibývalo nákladných selských svateb a zvětšoval se počet párů mládců a družiček, které dávaly lesk svatebnímu průvodu při cestě do kostela, na hostinu a při převážení výbavy. Zvláště oblíbenými se staly tzv. jízdní svatby, při nichž se mládenci za neustálého střídání z bambitek předjížděli na koních. – Při netradičních městských svatbách ve 20. stol. tvořily páry mládců a družiček jen doprovod snoubenců a stafáž při fotografování. V průvodech vynikaly zejm. dětské páry mládců a družiček, nesoucí nevěstin závoj. Až na výjimky, jako bylo *ohazování svatebčanů* nebo *krádež nevěsty* (což mohli provádět i nesvatebčané), neměli mládenci při těchto svatbách už žádné povinnosti. Ozdoby mládců se nijak nelišily od ostatních svatebčanů (myrta s bílou stužkou v klopě saka).

– Vedle účasti na svatbách bývá na venkově zvykem, že páry svatebních mládců a družiček doprovázejí pohřby svobodných, a tím podle tradice symbolizují jejich svatbu. V. t. družba, svatba.

Lit.: K. Fojtík: *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. stol.* ČL 52, 1965, s. 332–343; J. Komorovský: *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava 1976. [ih]

mladoboleslavský kroj, regionální typ lidového oděvu tvůrčím způsobem reagující na vliv městské módy. V oblasti středních Čech byl nejvýraznější kroj v okolí Mladé Boleslavi. Ovlivňoval formování lidového oděvu v širokém okolí, originálním způsobem se vyrovnal s přílivem cenově dostupných továrních látek a příprav, které v jiných oblastech znamenaly zánik kroje. Jeho vliv zasahoval do středního Polabí na Nymbursko a Poděbradsko, kde se nosil kroj velmi podobného typu, ovlivnil i kroj na Mělnicku a částečně charakter berounských výšivek. Evidentní jsou vazby s krojem turnovským a středočeskými kroji vůbec. – Starší typ ženského kroje, který se udržel do 30. let 19. stol., zachovával v obřadní i sváteční formě odlišnou úpravu hlavy vdaných a svobodných žen. Ve 20. letech 19. stol. nosily dívky k obřadním příležitostem vínky, *pentlíky*. Mladoboleslavský víněk si podržel v konečném stadiu rokokovou formu s obloučky na uších a špičkou nad čelem (analogie u turnovského a plaského kroje). Okraj kolem obličeje, lemovaný krajkou, zcela zakrýval vlasy stažené vzadu do pleťenců a přidržované ozdobnými kovovými jehlicemi, *třaslicemi*. Nevěsta měla na vínku vysoký umělý věnec. Ve sváteční dívčí úpravě se přes víněk převazoval bílý barevně (většinou karmazínem) vyšitý šátek vázaný

v týle. Vdané ženy nosily v 1. polovině 19. stol. velké půlkové čepce vyšité uzlíčky, formované většinou kolem obličeje stejně jako víněk. Čepce se postupně zmenšovaly (objevily se i dýnkové) a naopak narůstala variabilita výzdoby (různé potahové materiály). *Čepce střiknuté* měly bílou a dračounovou výšivku. *Holubinky* byly plátěné, vyšité nebo z hedvábných stuh, vyztužené, zdobené skládkami z mašliček (*margonky*). Přes čepce se brávala velká vyšitá plena *zabálka*. V dalším vývojovém stadiu vínky, čepce i pleny nahradily kupované šátky, hl. hedvábné a damaškové, v tlumených pastelových barvách. Vázaly se pod bradu. Staré živůtky s podložkou (*puntem*) byly ve 20. letech 19. stol. nahrazeny vyztuženou šněrovačkou středočeského typu. Sukně z tradičních tmavších materiálů, počátkem 19. stol. krátké do půli lýtek, lemované výraznou stuhou, se prodloužily a vzrostl jejich počet. Ke svátečnímu kroji se ve 40. letech 19. stol. nosilo osm až dvanáct spodniček. Lemovací pentle se posunula z okraje do poloviny délky sukně (analogie u blatského kroje) a byly k ní přidány krajky, třásně a další aplikace. Na sváteční sukně se běžně používaly hedvábné tkaniny, většinou vzorované jen textilní vzhledem. Kontrastní barevné vzory v oblíbené nebyly. K těmto sukňím se nosily obvykle špenzry, které vytlačily starší typ kabátka s úzkými rukávy a přednicemi. Bylo běžné pořizovat si komplet sukně a špenzru ze stejné látky, tzv. šaty. Šátek ve výstřihu se objevil už počátkem 19. stol., stejně jako bílé punčochy. Existují doklady o starších punčochách červených i o barevně vyšitých klíncích na kotníčích bílých punčoch. Starší široké zástěry vyšíváné drobnými karmazínovými rostlinnými motivy byly vytlačeny užšími, zdobenými bílou výšivkou s prolamovanými vzory. Nejmladší vrstvu zástěr z 30.–40. let 19. stol. představují *fěrtochy* vyšité na tylu. Spolu s nimi byly (hl. u dívek) oblíbené i úzké hedvábné fěrtochy se zaoblenými rohy, vázané na bílou vyšívávanou sukni (analogie: středočeské kroje, tábořský kroj). Sváteční košílka měla batistové, bílé vyšité balonové rukávy (*dudy*). Kroj bohaté oblasti si líboval ve špercích. Vedle jehlic do vlasů (dívka jich měla v účesu i pět), zdobených jemnými závěskami, sklíčky a granátky, se nosily náhrdelníčky s korálky, křížky a mincemi, kontrastující se světlým šátkem ve výstřihu. Nevěsta mívala granátky svázané dlouhou hedvábnou pentlí, která jí splývala hluboko po zádech (*svatební fabor*). Mladší typ ženského kroje zanikl kolem poloviny 19. stol. – Kroj mužský podlehl tlaku městské módy dříve. Starší generace nosila ještě počátkem 30. let 19. stol. světlé koženky, šedavě

kabáty (*namlouváky*) a vysoké beranice; zároveň však mladí chlapci zaváděli dlouhé kalhoty (*pantalony*), otevřené dvouřadové vesty a městské kabáty a klobouky. Přesto se ještě objevovaly krojové součástky šité ze sukna zeleného, modrého i hřebíčkového (hnědočerveného). Sváteční košile byly vyšívány dracounem. Zachovaly se i zdobené kožichy. Ve 40. letech 19. stol. tento typ mužského oděvu zaniká.

Lit.: B. Hoblová: *O úpravě ženské hlavy na Mladoboleslavsku*. ČL 6, 1897, s. 58–68; B. Hoblová: *Čepce na Mladoboleslavsku*. ČL 12, 1903, s. 199–202; B. Hoblová: *Lidový kroj*. In: Poděbradsko. Obraz minulosti a přítomnosti. Poděbrady 1903, s. 292–319; B. Hoblová: *Pojizeří*. In: J. Otto: Čechy 12. Praha 1904, s. 387–395; J. Janula: *O bývalé hmotné kultuře, zejména o kroji obyvatel Boleslavsko*. Vlastivědný sborník Boleslavsko, 1947, s. 380–388; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 230–244; B. Šotková: *Naše lidové kroje 3. Kroj mladoboleslavský*. Praha 1951. [iš]

mlékařství, zemědělský obor zabývající se získáváním, složením, ošetřováním, zpracováním a využitím mléka. Kromě mlékaření (výroba a úprava mléka pro přímou spotřebu) zahrnuje také máslařství (výroba másla a smetany) a sýrařství (výroba tvarohu a sýrů). Pův. se veškerá mlékařská činnost vykonávala v zemědělském závodě. Postupně se vyčlenila příprava sýrů (sýrárny, brynzárny) a po vzniku mlékáren samostatná výroba másla. Do konce 70. let 19. stol. se mléko v č. zemích ošetřovalo a zpracovávalo na tvaroh, sýry a máslo podomácku. Ještě v polovině 19. stol. se čerstvé syrové vychlazené mléko dopravovalo do větších středisek spotřeby (města) v dobře uzavřených dřevěných nádobách (putny, soudky), popř. v hrncích a džbáněch. Mléko se na trh nosilo nebo vozilo brzy ráno druhý den po nadojení. Doprava a prodej syrového mléka byly možné pouze na kratší vzdálenosti. Obtížná doprava mléka vedla k budování výdojných hospodářství a statků zaměřených na produkci mléka v blízkosti měst a větších koncentrací nezemědělského obyvatelstva. – Mléko a užitek z něho patřily v č. zemích tradičně do povinností a práv hospodyně. Mléko na trh nosily nebo vozily ženy. Teprve později se z této činnosti vytvořila profese mlékařek a mlékařů. Ti v určitém okruhu mléko vykupovali, svázeli a prodávali. V drobném je prodávali ještě koncem 30. let 20. stol. 1929–1940 byla zaváděna jednotná povinná úprava konzumního mléka pasterací. Podle V. Vilikovského se s donáškou mléka mohlo počítat jen v místě, pomocí ručních vozíků nebo vozíků tažených psy do vzdálenosti asi 5 km, při

dopravě koňským povozem asi do 10 km. Na větší vzdálenost, počínaje 2. polovinou 19. stol., se syrové mléko dopravovalo též po železnici a později automobily. – Prodej mléka se od 2. poloviny 19. stol. stal důležitou a pravidelnou složkou příjmu hotových peněz v zemědělských závodech. Začátkem 70. let 19. stol. byly na císařských statcích u Prahy zavedeny pocínované plechové konve. Původně kónické konve byly zdokonaleny a od 80. let obecněji rozšířeny v souvislosti se svozem mléka do vznikajících mlékáren. Pro svoz byly budovány sběrné (v malých obcích hospodářské konve stavěly v centru vsi u kaple, zvonice apod.) a organizovala se společná doprava od jednotlivých zemědělců z vesnice i z celé sběrné oblasti. – Od 80. let 19. stol. došlo k rozvoji m. v návaznosti na odbyt mléka a intenzifikaci zemědělství, vzrůst počtu nezemědělského obyvatelstva, rozvoj dopravy, nové biochemické poznatky, technologie a vynálezy (odstředivky, pasterační přístroje, filtry, chladiče, máselnice). První mlékárny vznikaly na velkostatech a u měst. K rozvoji m., vybudování sítí svozu syrového mléka a zapojení rozptýlených výrobců významně přispěla od 90. let 19. stol. mlékařská družstva a družstevní mlékárny. Do r. 1914 vzniklo v č. zemích na 700 mlékáren a sběren mléka, v následujících válečných letech došlo k poklesu jejich počtu, po válce k rozvoji velkých mlékáren hl. ve městech. Po 2. světové válce bylo asi 75 % mlékáren družstevních. K další koncentraci a modernizaci mlékáren došlo na začátku 2. poloviny 20. stol. 1937 zpracovávaly mlékárny jen asi 15 % nadojeného mléka.

– Drobný prodej mléka byl realizován na trhu, ve stálých prodejnách nebo se mléko přímo rozvázelo spotřebitelům. Prodej do vlastních nádob zanikl až začátkem 2. poloviny 20. stol. – Pro nabírání a odměřování mléka se pův. používaly běžné naběračky a nádoby, později jednotné odměrky. Veškeré nádoby byly pečlivě umývány a sušeny na kamnech nebo na slunci. Prodej mléka v lahvích (baleného) se ujímal pozvolna; 1953 byl podíl lahvového mléka pouze 7,7 %. 1935 byl obsah tuku v konzumním mléce stanoven na 3,6 %, 1940 byla zavedena výroba egalizovaného mléka s 2,5 % tuku (za války bylo dodáváno dospělým mléko odstředěné) a 1947 po katastrofálním suchu se snížena tučností na 2 %. Od 50. l. upravovaly mlékárny konzumní mléko ve dvou modifikacích, s 3,5 % nebo s 2 % tuku. Lit.: A. Rosam: *Pověry, pověsti a pořekadla vztahující se k mlékařství*. Plzeň 1907; V. Vilikovský: *Mlékařství*. In: Dějiny zemědělského průmyslu. Praha 1936, s. 791–868; L. Loudil: *Vývoj mlékařství*. Praha 1970; Z. Kuttelvašer: *Nástin vývoje potravinářského průmyslu*. Prameny a studie 30, 1989, s. 5–86; L. Petráňová: *Od tradičního k modernímu zpracování mléka*. ČL 83, 1996, s. 289–311; L. Petráňová: *From Traditional to Industrial Milk Processing*. In: M. Schärer – A. Fenton (eds.): *Food and Material Culture*. Proceedings of the Fourth Symposium of the International Commission for Research into European Food History. Vevey 1998, s. 268–286; *Historie mlékárenství v Čechách a na Moravě I-II*. Praha 1998–2001. [zt]

mléko, tekutina obsahující v různém poměru vodu, tuk, cukr, bílkoviny a minerální látky; je vylučována mléčnými žlázami sa-

mic savců na výživu mládat a ve všech svých podobách je různě akcentovanou součástí lidské výživy. Čerstvé m. je bílé až nažloutlé barvy, nasládlé, obvykle příjemné chuti a typické vůně. Zuzítkování m. chovaných domácích býložravců (skotu, ovcí a koz) ve střední Evropě bylo rozšířeno od pravěku. M. se získává dojením. – V Čechách a na Moravě se obdobně jako v ostatních evropských zemích konzumovalo v první řadě m. kravské. V menší míře se od 18. stol. využívalo také m. kozí a v některých regionech i m. ovčí (Valašsko). – Díky své mnohostranné využitelnosti se m. stalo jedním z pilířů každodenního jídelníčku českého obyvatelstva. Pilo se především jako nápoj, a to jak čerstvě nadojené, tak kyselé (na Moravě označované jako kyška) nebo v podobě podmáslí či syrovátky. Bylo výchozí surovinou pro výrobu sýrů, tvarohu a másla. Hojně se ve všech podobách používalo také při vaření různých pokrmů. Bylo neodmyslitelnou ingrediencí pro přípravu kaší, polévek a omáček, užívalo se jako zálivka apod. – Trvanlivost syrového m. byla i v chladném prostředí značně omezená, a proto se v domácnostech m. svařovalo. – M. *sbírané* vzniká ustátím (smetaněním) v nádobách během jednoho a půl až dvou dnů (v krajáci, látce) a sebráním smetany sběračkou nebo odlitím smetany do smetaníku či máselnice. Sbírané m. bylo sladké nebo kyselé. Od konce 19. stol. odsmetaněním m. v ručních odstředivkách vzniklo m. *odstředěné*. V 1. polovině 20. stol. byly ruční odstředivky m. velmi rozšířeným strojem v zemědělských závodech. – *Smetana* vzniká samovolným ustátím syrového m. v jeho nejhořejší vrstvě jako koncentrovaná emulze mléčného tuku v mléčné plazmě. Vyznačuje se vyšším obsahem tuku. Obvykle se rozlišuje smetana sladká, kyselá a smetana na šlehání (šlehačka). Smetana se sbírala jako meziprodukt ke stloukání másla nebo pro přímou potřebu. Při zpracování m. v mlékárnách se začaly vyrábět různé druhy smetany se standardním obsahem tuku: sladká a kyselá 12%, na šlehání 33%, dále smetana kondenzovaná, sušená, do kávy aj. – M. *kyselé*, *kyška* vzniká působením bakterií mléčného kvašení rozkládajících mléčný cukr na kyselinu mléčnou, která m. sráží (na mléčnou bílkovinu). Kyselé m. bylo meziproduktem při výrobě tvarohu a sýru. Používalo se k přímému konzumu i ke krmení. Při nadbytku m. na podzim se zbytky slévaly do velkých dřevěných nádob, m. samovolně zkysalo a syrovátka u dna se vypouštěla. Zkyslý a uleželý tvaroh (heřmelík, heřmel) se v zimní době používal k přípravě pokrmů. – *Syrovátka* (mléčné sérum) je žlutozelená tekutina vzniklá jako vedlejší produkt při

dělání tvarohu, sýru a kazeinu. Může být sladká nebo kyselá, podle obsahu cukru a kyseliny mléčné. V novější době se pro biologickou hodnotu používá v potravinářském průmyslu, jako krmivo a sušená do krmných směsí, zvl. pro výkrm nebo odchov telat. Syrovátka se pro svůj vysoký obsah vitaminů (hl. skupiny B) a minerálních látek využívala i v medicíně a v lidovém lékařství. Zahřátím sladké *ovčí syrovátky* asi na 90 °C se vysráží zbývající mléčná bílkovina, která strhne i mléčný tuk. Sraženina důkladně rozmíchaná s malým množstvím syrovátky dává sladkou žinčici, která se pije horká nebo vychlazená a mírně osolená. Kyselá žinčice se získává samovolným zkysáním sladké žinčice v dřevěném sudu, ze kterého se odebírá zespuďu kohoutkem bez promíchávání a sud se opatrně doplňuje žinčicí sladkou. – *Podmáslí* je tekutina, která zbývá z m. nebo smetany po tlučení másla. Obsahuje asi 8,4 % sušiny (přibližně 3,4 % bílkovin, 0,2 % tuku, 4,1 % mléčného cukru a 0,7 % solí). Podle způsobu výroby másla je buď sladké, nebo kyselé. Podmáslí je zvl. cenné pro vysoký obsah lecitinu a vitaminů. Dosud se používá k výrobě tvarohu, sýrů a též ke krmení. – S průmyslovým zpracováním m. v mlékárnách se začalo vyrábět m. zahuštěné, sušené a různé druhy m. kyselého (acidofilní, jogurty, smetany). – Jako m. *čarodějné* se označuje krátkodobě omezený výměšek nehotových základů mléčných žláz novorozeneč mládat savců podobný mlezivu. M. *panenské* je m. nebo jemu podobná tekutina vyměšovaná mléčnými žlázami neobřezlých samic, hl. skotu. M. *samčí*, vyskytující se nejčastěji u kozlů, je m. z abnormálně vyvinutých mléčných žláz některých samců (též m. *kozlí*). – M. *ovčí* obsahuje v geografických podmínkách č. zemí průměrně 18,91 % sušiny. Složení i množství nadojeného m. značně kolísá během laktace, podle plemen a způsobu chovu. M. *kozí* se používalo převážně k přímé spotřebě ve venkovských domácnostech včetně tlučení másla, dělání tvarohu a domácích měkkých sýrů. U chovatelů skotu se kozí m. většinou zkrmovalo. – Prodej syrového m. byl značně omezen jeho malou trvanlivostí a závisel na vzdálenosti center spotřeby. Při šetření ve Slezsku začátkem 30. let 20. stol. bylo zjištěno, že v zemědělských usedlostech do 20 ha se asi třetina m. zpracovávala na selské máslo a tvaroh, třetina až polovina m. se prodávala, asi čtvrtina byla spotřebována v domácnosti a 7–8 % m. bylo zkrmováno. Míra jeho spotřeby závisela na sociálním postavení konzumenta. Především na venkově, kde se soustřeďoval chov krav, bylo m. konzumováno v poměrně větším množství než v městských aglomeracích. Pro přímou

potřebu bylo v zemědělské usedlosti m. syrové: čerstvě nadojené, teplé, zchlazené, plnotučné, sbírané (sebrané), sladké, kyselé, smetana, m. svařené, po tlučení másla podmáslí a po vylisování tvarohu syrovátka; větší část m. se spotřebovávala v usedlosti. V domácnostech nižších sociálních vrstev, ať ve městech či na venkově, byla spotřeba m. menší; spíše se nechávalo dětem nebo prodávalo, méně se užívalo k vaření. – Až do doby zavedení pasterizace m. v mlékárnách (1935, 1940) byli obyvatelé měst závislí na pravidelném každodenním zásobování čerstvým m. Obchodníci s m. bývali jedněmi z prvních trhovců, kteří vcházeli časně ráno do městských bran. Převažoval pouliční prodej. M. a smetanu rozváželi nebo roznášeli mlékaři či mlékařky z předměstí nebo okolních vsí po ulicích a přímo na ulici je odměřovali zákazníkům do přinesených nádob. Tento způsob prodeje byl ve 2. polovině 19. stol. čtenější než prodej m. u hokynářů či ve vznikajících specializovaných obchodech (mlékárnách); ojediněle se udržel až do meziválečného období.

Lit.: O. Laxa: *Mlékaření*. Praha 1913; O. Laxa – J. Dvořák – A. Stýblova: *Mléko, tvaroh, bryndza*. Praha 1929; M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 97–103; M. Šimka: *O syrovátce s léčebného hlediska*. Výživa lidu 6, 1951, č. 1, s. 15–16; F. Šebel – V. Dušek – J. Pavel: *Mlékařství*. Praha 1964; L. Loudil: *Vývoj zpracování mléka podle hmotných dokladů ze sbírek Československého zemědělského muzea*. VPČZM 10, 1970, s. 209–227. [zt + ašk]

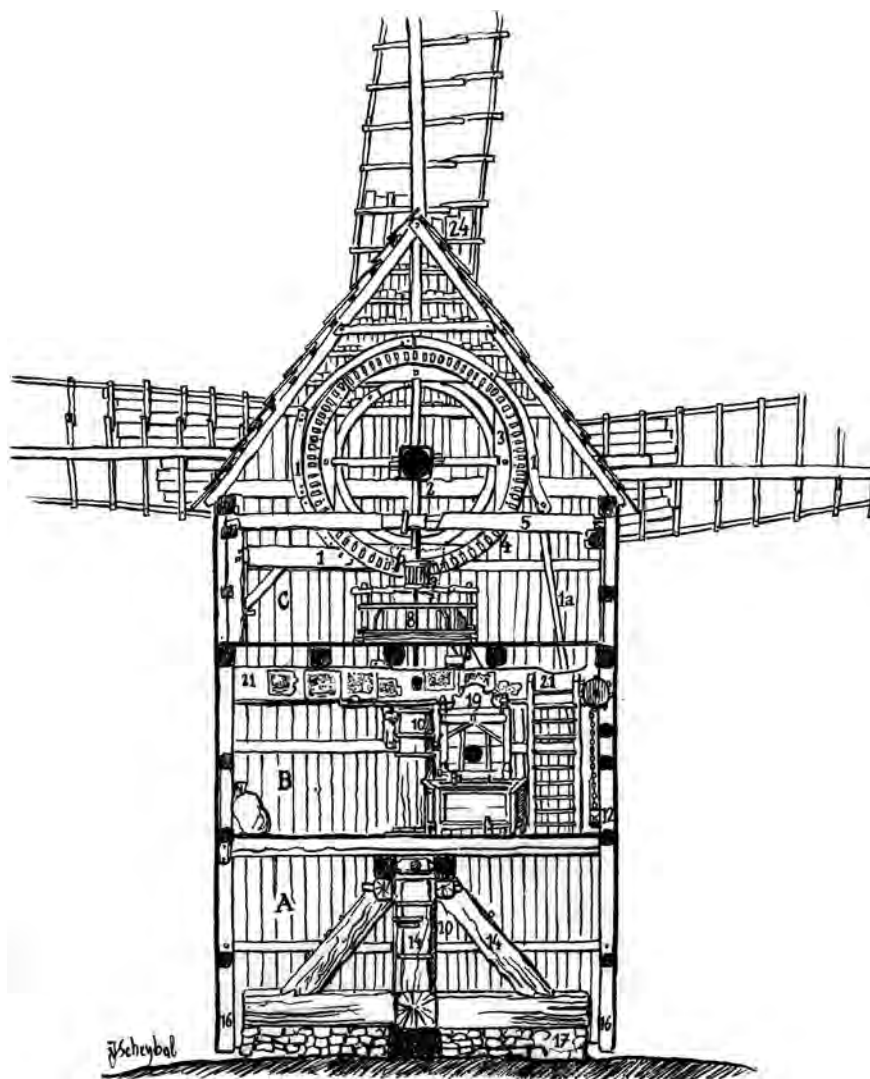
mlčnick viz haltýř

mlýn, zařízení i budova se zařízením k drčení surovin pomocí mlecích kamenů, zv. běhoun a ležák. Jednalo se o mletí obilí, koření, surovin pro keramickou výrobu a pro sklárny. V německých zemích se jako m. označovalo téměř každé zařízení poháněné vodou nebo větrem (*Sagemühle, Stampfmühle, Papiermühle* apod.). Podle způsobu pohonu se dělí mlýny na vodní, větrné, žentourové (volovské), parní a s elektrickým nebo výbušným motorem. – V č. zemích jsou nejstarší vodní obilní mlýny doloženy od 12. stol. při klášterních hospodářstvích (1100 klášter Hradiště n. Jizerou, 1140 Sázavský klášter). Častěji jsou mlýny uváděny od 13. stol., odkdy nesměly chybět při statcích a sídlech drobné šlechty. Podle tereziánského katastru (1752–1756) bylo např. na Kouřimsku kolem 250 mlýnů, z toho asi 200 o jednom a dvou vodních kolech, přes 20 o třech a více kolech, 5 s olejnou, 20 bez bližšího určení, 1 větrný m. a 2 olejny. Na Bydžovsku tento pramen uvádí přes 300 mlýnů, z toho 1 s olejnou, 1 *na lodkách*,

1 větrný a 9 olejen, na Loketsku necelých 300 mlýnů včetně jedné olejny. Mlýny o třech a více kolech se vyskytovaly spíše ve městech a městečkách, většinou na nestálé vodě. Podle polohy vodního m. vůči vodoteči se mlýny dělí takto: m. na vrchní vodu (na tocích s větším spádem, pod hrázemi rybníků), m. na spodní a střední vodu (na větších tocích s malým spádem, vždy opatřen náhonem, vantroky), m. nábrežní (na břehu vodoteče, bez náhonu), m. lodní (na upoutaném plavidle ve vodoteči). Do 16. stol. byla mechanizována pouze hlavní činnost, tj. drčení či mletí obilí. Ostatní práce (čištění, prosévání meliva a tlučení krup) byly prováděny ručně. Do té doby sestávalo zařízení všech m. z jedné nebo více dvojic mlecích kamenů. Dolní kámen (*ležák*) ležel na podlaze nesené hranicí, horní kámen (*běhoun*) byl zavěšen pomocí vodorovné *kyprice* na svislém *železí*, jehož

dolní konec se opíral o kovové lůžko na mohutném, téměř vodorovném trámu zv. *kobylice*. Ta působila jako jednostranná páka opřená o konstrukci hranice a s její pomocí bylo možné upravovat mezeru mezi mlecími kameny (použitím klínů, později závitů a s pomocí další páky podpírající volný konec *kobylice*). *Železí* se otáčelo nasazeným *pastorkem*, do něhož zapadaly palce palečního kola. U vodních mlýnů bylo paleční kolo v podkolí osazeno na hlavní hřídeli vodního kola, uloženého v *lednici*, oddělené od m. *návodní* zdí. Mlýnské kameny mlynáři postupně opatřovali *luby*, násypným košem s pohyblivým dnem (*korčákem*), zařízením na zvedání kamenů (*hever s kleštěmi*) a od 16. stol. i prosévacím zařízením. Melivo z lubů odváděla dřevěná trubka do moučného rukávce (*pytlíku*), který procházel dřevěnou skříní zv. *moučnice*. Otrášení pytlíku zajišťoval *hasáčert*,

uváděný do pohybu vačkou na *železí*. Jemné melivo (mouka) se skrze tkaninu pytlíku vytrásalo do moučnice, hrubší část padala z ústí pytlíku před moučnicí buď do nastavené násypky, nebo na *žejbro*. Pomocí *žejbra*, také otrášeného soustavou pák od vačky na *železí*, se z meliva oddělovaly slupky a otruby. Před moučnicí stála *moučná trubla*, do níž se z moučnice vyhrnovala mouka. Toto tzv. *obyčejné* nebo také *české* složení se rozkládalo na dvou podlahách: jedna byla na úrovni podlahy mlýnice, druhá na povrchu hranice. – Součástí m. je *šalanda*, prostor, kde měla své zázemí mlynářská chasa i čekající mleči, pokud nepomáhali při mletí. Tady našel útočiště i krajanek, pocestný mlynářský tovaryš, mládek, sekerník, přinášející do m. pomoc při potřebných opravách i zprávy a novinky posbírané na svém putování. Mlýníci a šalandu zaplňovalo množství předmětů: síta, *žejbra*, pytle, moučné rukávce o různé hustotě tkaniny, nářadí k jejich opravě a sešívání, nářadí na opracování kamenů (*špičák*, *oškrť*, *pemrlice*), k uvolňování ledu a k mazání čepů, dřevěné lopaty a lopatky, násypky a lucerny. K čištění obilí a krup nechyběl celodřevěný, rukou poháněný čistící mlýnek. Ve zvláštní dílně, v malých mlýnech přímo ve mlýnici nebo v šalandě, stála *hoblíce*, *obřeznice* a od 19. stol. *kozlík* na sešívání řemenů. Od 17. stol. jsou při mlýnech doloženy kromě obyčejných složení stoupy na *tlučení* (výrobu) krup z ječmene nebo pšenice. V 1. polovině 19. stol. byly tyto krupníky běžné téměř v každém m. Stoupa na kroupy, umístěná v podkolí, měla hřídel s *hejblaty* k nazvedávání 3–5 dřevěných stup, dopadajících špičatými konci do jamek v dubovém trámu zv. *štok*. Stoupy na kroupy a pozdější *holendry* byly uváděny do chodu přístrkováním. Čep jejich hřídele měl pohyblivé ložisko, které se společně s hřídelí a pastorkem přístrčilo sochořem k palečnímu kolu a zaklínovalo. První modernizace výroby krup nastala instalováním krupníků bubnové konstrukce, holendrů. Na vodorovné hřídeli se otáčel široký kámen křesaný po obvodu, krytý zdrsněným plechem přibitým na kruhových dřevěných bočnicích. Kryt se pomocí ráčny pomalu otáčel proti směru rychlého pohybu kamene. Ráčna dosedala na vačku hlavní hřídele krupníku, která ji při otáčení uváděla do pohybu. Na malých m. pracovaly holendry až do poloviny 20. stol., jinde je od konce 19. stol. nahrazovaly loupáčky tovární výroby. Dalším doplňujícím výrobním zařízením byly *jahelky* (na vých. Moravě *kašníky*). Nejstarší typy jahelek pracovaly na principu olupování *prosa* mezi lehkým kamenem *běhounem* a jílovým *spodkem*. Kámen s hladkou plochou se otáčel pomocí

Větrný mlýn beraního typu (studie). Litultovice-Choltice (Opavsko)

železí (podobně jako u obyčejného složení), oloupané proso padalo z lubu před větrák a větrem hrubě roztříděné na bedněnou plochu *válu*. Jáhly, zlomky a slupky (opišky, omelky) pak mlynář kosinkou nahnul do příslušných otvorů ve válu, odkud melivo padalo do nastavených násypků. Větší mlýny používaly od konce 19. stol. různé typy modernějších jahaček. – Ve m. se výjimečně zpracovávalo i jiné zrna, např. *rosička krvavá*. Ta se nejdříve musela omílat na jahače a pak se *otloukala* (podobně jako kroupy) ve stoupě. Výrazný zlom ve výrobě mouky nastal zaváděním *uměleckých* či *amerických* složení, vybavených výtahy, čistícími stroji, hranolovými vysévači a další mechanizací. Mezi první patřil americký m. v Žaclěři (před polovinou 19. stol.), později přestavěný na přádelnu lnu. Před zavedením mlecích válcových stolic se k mletí na uměleckých mlýnech používalo francouzských kamenů, vyráběných z tvrdého porézního sladkovodního křemence z Francie.

Vybavení uměleckých mlýnů se rozkládalo obvykle na čtyřech podlažích. Nejníže byly instalovány převody od vodního kola nebo turbíny, popř. od pomocného motoru. Na druhé podlaže byl násyp s vážením, mlecí kameny či později mlecí válcové stolice a loupačka, na třetí podlaže stál hranolový vysévač, popř. rovinné vysévače a moučná truhla, na čtvrté *sortýr*, větrák a koukolník. U malých mlýnů se mlynáři snažili vtěsnat všechny čtyři podlaže do stávajících mlýnic, event. provedli střešní nástavbu, jinde se m. pro instalaci uměleckých složení přestavoval. Do začátku 2. poloviny 19. stol. byl pohon zařízení zajišťován pomocí vislé hřídele s ozubenými koly procházející všemi podlažemi, teprve potom se používalo vodorovných transmisí s řemenicemi a řemeny. Nejmenší mlýny, kde byl nedostatek prostředků na shora popsané vybavení, byly někde alespoň modernizovány *polouměleckým* složením, tj. pořízením hranolového vysévače namísto moučnice s prosévacím rukávem. Od konce

19. stol. se rozšiřovalo mletí na zdokonalovaných válcových stolicích, což s další modernizací vedlo ke zvyšování a soustředování mlynářských kapacit a k postupnému zániku malých provozů. – Vedle technické stránky stavby starých mlýnů obsahují množství zdobných prvků, např. tvarování čelních sloupů hranic, vyřezávaná a polychromovaná čela moučnic nebo dřevěné sakrální plastiky: ochránci proti nadpřirozeným bytostem, neštěstí, ohni a utopení, ozdobná mlynářská desatera i obrázky lepené na násypných koších, na dřevěných strojích a stěnách. Mlýny zaujmou také výstavností, malebnou polohou s nezbytným vodním dílem i značením mlynářskými znaky, symboly a nápisy. M. měl v rámci obce významné místo ve společenském dění a historii, v řadě míst patří k nejstarším zachovaným datovaným výrobním stavbám: Bláhova Lhota (Příbramsko) 1507, Vysoké Mýto 1541, Žumberk (Chrudimsko) 1548, Luže (Chrudimsko) 1558, Val (Rychnovsko) 1586, Velvary 1573, Bradlečká Lhota (Semlisko) 1586, Slup (Znojemsko) 16. stol., Řestoky (Chrudimsko) 1604, Dobrkovice (Českokrumlovsko) 1614, Tachov 1645. M. byl obvykle spojen s rolnickým provozem, s pilou apod. a vodní mlynáři patřili spíše k zámožnější vrstvě. Některé mlýny byly osvobozeny od roboty a často byly zřizovány na samotě. K m. se pojí pověsti o vodnicích a řada lidových písní. – V krajích s nedostatkem vodních toků byly již od 13. stol. na mírných návrších a v rovinách s pravidelnými větry budovány větrné m. (nejstarší zpráva je z Prahy r. 1277 ze Strahovského kláštera). Sloužily ke šrotování a mletí obilí. Většinu *větráků* postavila vrchnost, obce i mlynáři, nejčastěji koncem 18. a v 19. stol., a to hl. v Moravské bráně, v opavském Slezsku, v Pomoraví a v severových. Čechách. Složení větrného m. je obdobné jako u vodního. Pohonom je vítr, který se opírá o čtyři mohutná křídla, zapuštěná do vodorovné hřídele. Z různých typů větrných m., dochovaných zejm. v sev. Evropě a ve Středomoří, je v č. zemích zastoupen 1. dřevěný dvoupodlažní větrný m. *beraní* (též *sloupový*, *kozlečtí*, *německý*), celý otočný proti větru; 2. zděný patrový m. *holandský* ve tvaru válce, výjimečně komolého kužele, s otáčivou střechou s křídly (na území ČR doložen až z 18. stol.); 3. malý otáčivý nebo neotáčivý větrný m. ze severových. Moravy, budovaný vesměs teprve počátkem 20. stol. Dřevěné větrné mlýny se z různých důvodů (špatné výdělky, nedostatek větru, sňatek) často přemísťovaly a majitel větrného m. byl nucen kvůli obživě současně i hospodařit na malé usedlosti. V č. zemích bylo k r. 1990 zjištěno celkem 886 větrných mlýnů, z toho

378 beraních, 117 holandských, 12 malých dřevěných a 379 neznámého typu; z tohoto počtu je 160 doloženo ve stabilním katastru (1827–1836, Hlučínsko 1861) a 87 před r. 1800. V Čechách bylo zjištěno 201 větrných mlýnů v 184 obcích (ve 27 obcích není větrný m. přesně doložen nebo lokalizován) a na Moravě a ve Slezsku 685 větrných mlýnů ve 483 obcích. V některých obcích tedy pracovalo několik větrných mlýnů. V poslední fázi svého vývoje větrné mlýny ponejvíce jen šrotovaly obilí, zděné mlýny se nakonec měnily v obydlí, rozhledny (za války často sloužily jako pozorovatelný) apod. K r. 1995 se v terénu a ve skanzenech dochovalo téměř 50 dřevěných a zděných větrných mlýnů z 18. a 19. stol. (většinou již bez složení), a to v Praze, dále ve středních (Berounsko, Kutnohorský, Mladoboleslavský, Příbramský), sev. (Děčínský, Jablonecký, Lounský) a vých. Čechách (Trutnovský) a na Moravě a ve Slezsku (Blanenský, Bruntálský, Frýdecko-Místecký, Hodonínský, Kroměřížský, Novojičínský, Opavský, Ostravský, Prostějovský, Přerovský, Třebíčský, Vyškovský, Zlínský, Znojemský). – K větrnému

Romfeldův větrný mlýn. Litultovice-Choltice (Opavsko)

mlynářství se pojí řada obyčejů a folklorních projevů. Nejznámější obyčej souvisí s postavením větrného m. a prvním mletím, které bylo spojeno se slavnostní hostinou a tancem; m. se k této příležitosti také ověncil. Zajímavé jsou i výroční a rodné obyčejy ve vztahu k větrnému m. (při úmrtí mlynáře se postaví křídla do kříže; Mikuláš k mlynářovým dětem sjíždí se svou družinou z nebe na křídla m.). Obecně je rozšířena pověst o koze, kterou někdo při prvním mletí (či jindy) přivázal ke křídlu (větrný m. se náhodou rozběhl a kozu vytáhl do výšky). Mlynáři rádi připisují tento příběh sousednímu m. Řada příběhů se váže k bouřím, které větrný m. ohrožovaly

(mnohé mlýny po úderu blesku vyhořely), k nočnímu mletí apod. K evropským látkám náleží vyprávění o starých ženách, které se přemletím ve větrném m. proměňují v mladé ženy. – Mlýny patří k nejčastěji evidovaným technickým památkám. Široké veřejnosti jsou známy vodní obilní mlýny v expozicích a památkových souborech lidového stavitelství jako ve *Valašském muzeu v přírodě* v Rožnově p. Radhoštěm (Mlýnská dolina), v *Souboru lidových staveb Vysočina* (Veselý Kopec, Svobodné Hamry), v *Muzeu lidové architektury Českého středohoří* v Zubnicích, v *Babiččině údolí* v Ratibořicích a v mlynářské expozici brněnského *Technického muzea* ve Slupi na Znojemsku a v Hamrech n. Sázavou. V Praze se zachovaly budovy Velkopřevorského m. na břehu Čertovky, Sovových mlýnů na Kampě a seskupení Staroměstských mlýnů. V Chřibské (Děčínsko) jsou pozůstatky vodního m. na koření.

Větrné mlýny lze spatřit v expozicích lidového stavitelství (beraní m. ve *Valašském muzeu v přírodě* a v *Souboru lidových staveb východní Hané* v Rymicích z r. 1795, přemístěným z nedalekých Bořenovic). Zpřístupněny jsou také beraní větrný m. ve Velkých Těšanech (Kroměřížsko) z r. 1827, holandský m. v Kuželově (Hodonínsko) z r. 1842, holandský m. s pilou v Kostelci-Štípe (Zlínsko) z r. 1860 a beraní m. ve Skaličce (Přerovsko). V západním předměstí Třebíče zv. Stařečka se dochoval holandský zděný větrný m. na výrobu třísla, s vročením 1836 na střešním praporku.

Lit.: V. Prasek: *Žrna – mlýny na Moravě od nejstarších dob až po rok 1340*. SA 2, 1903,

s. 20–29; F. Páris: *Názvoslovní starého mlýna českého*. ČL 15, 1906, s. 186–189, 225–232, 292–295, 420–423; J. Karas: *Historický vývoj mlynářství*. Praha 1919; J. Cedidla: *Vodní mlýny ve Vsacku*. Val. 3, 1954, s. 36–45; V. Burian: *Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc 1965; J. Vařeka: *Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku*. Uherské Hradiště 1967, 2. vyd. 1982; Z. Kuttelvašer: *Vývoj mletí a mlynářství v muzejní expozici Čs. zemědělského muzea na zámku Kačina u Kutné Hory*. In: *Vývoj mlynářství*. Praha 1971, s. 3–18; O. Pokorný: *Soupis a lokalizace větrných mlýnů v Čechách*. Studia geographica 18. Brno 1973; V. Burian – O. Pokorný: *Soupis a členění větrných mlýnů v Československu*. ČL 62, 1975, s. 11–18; J. Vařeka: *Výsledky etnokartografického studia větrných mlýnů v Československu*. ČL 62, 1975, s. 1–8; J. Langer: *Stroje v lidové kultuře 2 (vodní mlýny)*. MVP 16, 1978, s. 73–80; J. Jaroš: *Vodní mlýn ve Slupi*. Brno 1988; L. Štěpán: *Mlýn v Babiččině údolí*. ZPP 57, 1997, s. 195–200.

[lš + jv]

mlynářství, řemeslo zabývající se zpracováním obilí na mouku a další produkty ve mlýnech (vodních, větrných, žentourových, parních, motorových). M. (lid. *mínářství*) se jako řemeslo zformovalo ve starověku zavedením strojního mlýna, zvl. vodního. Podle nejstaršího záznamu z 1. stol. př. n. l. se nejprve používalo složení s přímým pohonem běhounu (horního kamene) na vertikální hřídeli s lopatkami pro vodní pohon (později rozšířené na Balkáně, v Irsku a Norsku). Více než tento typ málo výkonného stroje přispěl k rozvoji m. princip hnacího vodního kola na horizontální hřídeli, s převodem pomocí čelníku (palečného kola a cévníku) na vertikální vřeteno otáčející běhounem. Původ tohoto mlýna je přičítán římské antické civilizaci a byl poprvé popsán básníkem Strabónem v díle *O vodním mlýnu z Caberie* (65 př. n. l.), později Vitruviem a Lucretiem. Zpočátku byl používán na klášterních a královských statcích. Všeobecné rozšíření (v záp. Evropě ve 12. stol., ve střední Evropě až ve 14. stol.) způsobilo technickou a výrobní revoluci. Tehdy byly zřizovateli a provozovateli mlýnů i zeměpanské dvory, města a v rámci lokačních privilegií kolonizačního práva i zakladatelé a představitelé sídel (měst a vesnic) a fojti (fojstství). Nejstarší zprávy o vodních mlýnech v č. zemích jsou z 12. stol. – M. bylo závislé na energetickém zdroji, na území Čech, Moravy a Slezska na vodních podmínkách. Byla rozlišována stálá voda na silnějších tocích, umožňující stálý provoz mlýna, a nestálá voda na horních tocích řek a na potocích, jejichž hladina

v průběhu roku kolísala a umožňovala jen sezonní provoz. Nedostatečný průtok vody ovlivnil konstrukci hnacího kola (zvětšování jeho průměru) i stavbu zásobních nádrží (mlýnských rybníků). Mlýn tak přes den využíval v noci nashromážděnou vodu (často tomuto účelu postačil i malý potok). Nádrž mohla částečně nahradit také objemná mlýnská strouha od jezu nebo z rybníka ke stavidlům mlýna. – Využívání vody k výrobním účelům bylo jako tzv. vodní regál zdaňováno zeměpánem a upraveno *Všeobecným mlýnským řádem* (1814), zrušeno liberálním vodním zákonem (1870). Jeho

novelizace (1872) přikazovala vedení vodních knih s pravidelným měřením vodních parametrů (znovu novelizováno 1926). Ve středověku se mlynáři sdružovali do cechů, ale m. patřilo k několika málo řemeslům, jejichž provozování bylo zemskými zřízeními ze 16. stol. a generálními cechovními patenty (1731, 1739) povoleno i na vesnicích. – Koncentrace zemědělství od 16. stol. si vynutila další technické zdokonalování a výrobní zefektivnění m. Mlýny zámožnějších vlastníků tak byly soustřeďovány na místa se stálou vodou a rozšiřovány o další složení. Málo efektivní mlýny na nestálé vodě

zeměpanské dvory od konce 17. stol. a v 18. stol. opouštěly a prodávaly je měšťanům, obcím, dědičným rychtářům, svobodníkům a výjimečně i mlynářům vykoupným z poddanství. Zvl. na venkově se u mlýnů soustřeďovala i jiná zařízení na vodní pohon (pily, valchy), aby vlastník efektivněji využil nutnou stavbu jezu, strouhy a stavidel a jejich údržbu. Ve mlýnech zeměpanských či jiných zámožnějších vlastníků provozovali řemeslo mlynáři v rámci poddanského nebo námezdního vztahu, popř. (zvl. v 19. stol.) formou nájmu. Po polovině 19. stol. byla většina obilnářské produkce zpracovávána jen ve velkých mlýnech na stálé vodě s uplatněním průmyslové technologie. Mlýny na vodě nestálé jen šrotovaly obilí pro krmiva a jen výjimečně mlely mouku (pro nejbližší sousedy na vánoční pečivo apod.). – V povodí každé řeky došlo už v 18. stol. ke geografické diferenciaci m., což souviselo i s šířením technických a technologických inovací proti proudu vody z nížiny do hor. Proto se nejstarší formy m. dochovaly převážně v malých mlýnech na nestálé vodě. Také větrné m., ve středověku všeobecně rozšířené na okraji měst, se územně diferencovalo soustředěním do oblastí se stálým prouděním vzduchu, jako byla např. Moravská brána. – Technologie m. závisela na sortimentu suroviny a požadovaného produktu a sama působila na zdokonalování techniky: mechanismus nadlehčování běhounu, zavedení korčáku s pravidelným násypem do kamenů, pytlíky k prosívání různé kvality produktu (Bollerův vynález z r. 1502), moučnice s žibrovým prosíváním odpadu (vynález F. Verantia z r. 1595) a modernější úpravy z 19. stol. Základní technologie spočívala v procházení meliva složením kamenů, dokud se do moučnice nebo přihrádek mouční truhly neprosilo potřebné množství produktu v žádané kvalitě. Mlynář opakovaně vynášel šrot (popř. i hrubou mouku) z mouční truhly na koš, aby znovu procházela složením. Pšenici bylo nutno předem kropit, při prvním mletí více nadlehčit běhoun a při dalším přemílání ho snižovat. Mletí kašních obilnin (proso, pohanka, hrách, bob) více než čerstvě křesané kameny vyhovovaly omlété. Aby se zrno příliš netrhalo (zvl. při loupání krup), nanášela se na spodek vrstva jílu. Obilí ze suché a těžké půdy vyžadovalo kámen ostřejší než vzešlé z lehkých půd. Nejen prosté rozšíření výroby, ale i každá změna technologie vyžadovala úpravu složení, a to byl hlavní důvod pro rozšiřování mlýnů. – Před polovinou 19. stol. se v mlýnech kromě

obilnin mnohem více zpracovávalo proso, pohanka, bob, fazole, ale též brambory a dovážená kukuřice; v dobách neúrody také řepa, pýr, stromová kůra a dřevo. Proto se vedle složení obilního stavělo složení krupní a kašní. Původně se obě lišila jen způsobem křesání kamenů a moučnici nahradilo dvojité žebro s delší truhlou, někdy i s fukarem, pokud se čištění neprovádělo ručně sítem. Krupník měl na rozdíl od kašníku kameny křesané na ostro, ale s nadlehčeným běhounem. Zrno (ječmen, pšenice, oves) se v něm trhalo na lámanku nebo krupici, ječmen se špicoval na kroupy (*lohazy, šváby, pološváby, perle, holcované kroupy*), které se ještě mezi kameny a lubem okulacovaly. Pro zdrsnění pracovních ploch se používalo struhadlového plechu, konstruovaly se krupníky s vertikálně položenými kameny otáčejícími se proti sobě. – Ve společné mlýnici se někde vyskytovala i stoupa, valcha, olejna a jiné technické zařízení poháněné vodou. Další inovace v 19. stol. přicházely z Anglie a z Ameriky a zaměřovaly se na dokonalejší čištění a selekci produktu. Válcové nebo osmihranné čističky byly poháněny transmisemi, výkon se zvyšoval převáděním síly z valu na několik složení, používaly se kameny s větším průměrem nebo lepené z částí různé kvality (zvl. francouzské z porézního křemence). Takto technicky zdokonalené stroje mlynáři nazývali umělecké či americké složení. Průmyslová revoluce přinesla parní pohon a s ním i nový typ mlýna s válcovými stolicemi, výtahy pro vynášení šrotu na koš aj.

– Ve mlýně pracoval obvykle stálý mistr (*pan otec*), jím najatý pomocník (*tovaryš*), ve velkých mlýnech několik tovaryšů (*mládci, prášci*) se *stárkem* v čele a někdy učeň. Po vyučení se stal učeň tovaryšem a před získáním dlouhodobého zaměstnání musel prokázat odborné schopnosti krátkodobou prací ve více mlýnech jako vandrovník *krajánek*. Mlynář žil s rodinou v obytné části mlýna, tovaryš, krajánek nebo učeň spávali obvykle ve mlýnici, popř. v šalandě; stravovali se v rodině mlynáře. – Odměnou práce mlynáře od 18. stol. bylo především mýto, představující obvykle 1/18 meliva. Mezi povinnosti zeměpanských mlynářů patřilo krmení panských vepřů z ometků mouky, které získávali při čištění mlýnského složení. Přibližně od 17. stol. se tradovalo přibližné normy pro množství mouky z příslušného množství meliva. I při této kontrole byli mlynáři často považováni za nepoctivce, kteří se obohacují z produkce rolníků. Vesnická komunita je obvykle nepřijímala bez výhrad a udržovala si společenský odstup. – V oblastech, kde se uplatňovalo odevzdávání naturálních dávek feudální renty, se prováděl sesyp obilí v panských mlýnech. Při mletí mívali mlynáři více možností pro uchování části obilí do jara, kdy mělo mnohonásobnou cenu, a někteří s ním obchoďovali za lichvářských podmínek. Pomocí těchto metod mnozí z nich v 18. a na začátku 19. stol. bohatli jako obchodníci s obilím. – K feudálním povinnostem mlynáře patřilo také zhotovování všech součástí mlýna a náhonu včetně jezu a stavidel i speciální tesařské práce při vodních stavbách (mos-

ty, lávky) a při opravách panských sídel. Mlynářům se proto také říkalo *sekerníci*. Sekerníci výjimečně zakládali samostatné cechy (např. v Praze v 17. stol.). V 19. stol. již toto označení patřilo specializovaným stavitelům a opravářům mlýnů a mlynáři se vesměs přestávali zabývat tesařstvím a stavebními pracemi. Přesto byli mlynáři všeobecně považováni za nejlepší techniky a konstruktéry ze všech venkovských řemeslníků. Obvykle byli iniciátory technických inovací, zavádění strojů (na přelomu 19. a 20. stol. elektřiny) a podpory průmyslového podnikání. Patřili mezi nejvzdělanější venkovany, bylo mezi nimi mnoho písmáků. V některých oblastech mělo m. vyšší úroveň a tyto regiony působily jako inovační střediska (např. horní Posázaví a povodí Chrudimky s vlivem až na vých. Moravu). To vytvořilo příznivé podmínky pro vznik továrny na mlýnská zařízení v Pardubicích (1866), později firmy J. Prokop a syn, která prováděla modernizaci většiny tradičních českých mlýnů na začátku 20. století.

Lit.: E. Hertík: *Mlynářství*. Praha 1890; F. Páris: *Dějiny mlynářství*. Praha 1913; J. Karas: *Historický vývoj mlynářství*. Praha 1919; J. Langer: *Stroje v lidové kultuře 2 (vodní mlýny)*. MVP 16, 1978, s. 73–80; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 118–120; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 188–264; L. Štěpán – M. Křivanová: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000.

[jlg]

mnišské řády viz církevní řády

móda [z franc.], nepravidelná změna vnějších kulturních forem, mající relativně velkou společenskou závaznost. Může se týkat kterékoli složky materiální a duchovní kultury, nejčastěji bývá spojována s proměnami oděvu. Oděvním m. není vždy motivována jen racionálními pohnutkami. V minulých staletích vycházela ze šlechtických a měšťanských kruhů a stala se jedním z faktorů působících na lidový kroj. Intenzita tohoto působení se i přes časové a místní kolísání postupně zvětšovala. V procesu vzájemného ovlivňování získávala m. dominantní úlohu a spolu s dalšími závažnými vlivy (industrializace, změny v sociální a kulturní sféře) se stala rozhodující. Lidový oděv však nebyl pouze pasivním jednostranně ovlivňovaným objektem. Kosmopolitní m. je limitována hranicemi uměleckých stylů; v lidovém prostředí, určeném surovinovými zdroji, sociální situací i konzervativní tradicí, je přijímána jako zdroj inspirace. S tímto zdrojem je zacházeno velmi volně, jednotlivé prvky jsou vyčleňovány a zapojuvá-

ny do nových celků, kde mohou plnit relativně odlišné funkce. Tak dochází v lidovém kroji (podobně jako v celém komplexu lidové kultury) k prolínání komponentů odvozených z různých módních (a uměleckých) stylů, které od sebe často dělí stáletí. Vzniká tak útvar nové kvality, vyhovující potřebám vesnické komunity. Působení m. probíhalo diferencovaně jednak ve smyslu regionálním, v rámci jednotlivých místních krojových typů, jednak ve smyslu individuálním u jednotlivých nositelů kroje. Všeobecně dříve podléhaly m. kroje v blízkosti větších městských center a oblastí, kde rychleji postupovala industrializace. Déle se kroj zachovával v tradičních zemědělských regionech a v odlehlých izolovaných horských lokalitách. Kroj mužský projevoval celkově menší invenci, byl otevřenější působení m., méně vynalézavý v přetváření přejímaných vlivů, méně vázaný na tradici, přirozeně tedy zanikal dříve (zpravidla o jednu až dvě generace). Tento proces byl urychlován způsobem života, možností větších kontaktů s odlišným prostředím (město), větší mobilitou mužů a zároveň i menší (nebo žádnou) vlastní aktivitou při zhotovování oděvu. Nerovnoměrné bylo působení m. na oděv jednotlivce. Zpravidla nejstabilnější, archaický, byl kroj obřadní, konzervující transformované prvky velmi starých oděvních stylů. Tyto prvky mají obvykle symbolický charakter a přesahují do oblasti duchovní kultury (úprava dívčí a ženské hlavy, barevná symbolika). Konzervativní byl i kroj všední nebo pracovní, šitý doma z domácích materiálů a uchovávaný někdy starší formy oblečení (sukně sešité s živůtky). Relativně nejrychleji se vyvíjel a reagoval na módní impulzy kroj sváteční, měnící se (částečně) s každou generací. Působení m. lze ovšem sledovat i ve vztahu k jednotlivým krojovým součástkám. Nejméně se lidová tvůrčí invence uplatňovala na těch kusech oděvu, které byly zhotovovány profesionálně školeným řemeslníkem, popř. manufakturním způsobem (obuv, oblečení z jemných barvených suken, šátky, novější typy klobouků). Místní specifika se naopak koncentrovala v úpravě ženské hlavy, která měla tendenci odolávat soudobým módním vlivům nejdéle (v mnohých regionech se konzervovaly prvky pocházející z renesance, např. renesanční typ čepce, šátka, zavítí plenou), a ve výšivce, tvůrčím způsobem přetvářející styly různých epoch. Vedle renesance a empiru (empirová móda na počátku 19. stol. posílila starší vrstvu renesanční, tj. zvýšený pás a štíhlou siluetu postavy) se do krojů výrazněji promítá m. rokoka (úprava živůtků, široká sukně, červené punčochy, šátky přes ramena a ve výstřihu, pantoflíčky),

popř. (už v procesu splývání kroje s městskou módou) tzv. druhého rokoka, znovu zdůrazňující podobné prvky. Existuje však i působení opačné, občasná inspirace módy lidovým krojem, která může mít různou motivaci (svérázové hnutí, folklorismus).

Lit.: Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; R. König – P. W. Schuppisser: *Die Mode in der menschlichen Gesellschaft*. Zürich 1958; E. Thiel: *Geschichte des Kostüms*. Berlin 1960; O. Zitek: *Lidé a móda*. Praha 1962; F. Boucher: *Histoire du costume*. Paris 1965; H. Hynková: *Oblečení*. In: ČSV-LK, s. 141–185; L. Kybalová – O. Herbenová – M. Lamarová: *Obrazová encyklopedie módy*. Praha 1973; L. Petráňová: *Odívání; Obuv*. In: DHK I/2; Ph. Ariès – G. Duby (eds.): *Geschichte des privaten Lebens IV*. Frankfurt a. M. 1992; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994. [iř]

modernizace, proces změny, vylepšení, dosahování vyšší úrovně ve výrobě, materiální kultuře, sociálních a kulturních vztazích; opak tradice. Termín se užívá v technologii, výrobě a ekonomii pro označení procesů kvalitativní změny v kontextu tzv. západní civilizace. Ve vztahu k lidové kultuře vyjadřuje opouštění starých technik (rukodělných), ústup od tradičních forem a norem a jejich náhradu novými a dostupnými technologiemi v zemědělství, řemeslech, dopravě, ve stavebnictví (změna vnitřního půdorysu domu, výměna oken, omítání roubených stavení, obklady dlaždicemi, výzdoba skříčky či figurálními sgrafity), v hygieně i v oděvu (tradiční sváteční kroj buď mizí, nebo se materiály modernizují a nahrazují továrním textilem, ruční výšivka je vystřídána strojovou, krojová obuv je nahrazována současnou vycházkovou, ženský účes může být doplňován příčesky a parukami). Domácnosti jsou vybavovány novými zařízeními a technikou, vyvíjí se bytový interiér, mění se i strava (např. technologie zpracování masa při zabijačkách). V oblasti hudebního folkloru dochází ke změnám instrumentáře, proměňuje se taneční, hudební i písňový repertoár. – Často je m. zaměňována za módnost, tj. za přizpůsobení se dobovým trendům bez přihlídnutí k funkčnosti a estetickým hodnotám. V. t. móda.

Lit.: O. Sirovátko: *K současnému stavu folkloru*. NA 11, 1974, s. 85–97; Milan Stanek: *Vnitřní modernizace jako faktor ekonomické závislosti (Papua – Nová Guinea)*. ČL 81, 1994, s. 111–124; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 124–125. [osk]

modlitba, zbožné povznesení mysli k duchovnímu, nadpřirozenému světu, s cílem vykonat rituální povinnosti, vyjádřit úctu i úplné odevzdání; projev vyznání viny a pokání, pokus o dosažení milosti, nadpřirozené pomoci či díkůvdání. Jako jeden z kultových aktů je m. rozšířena prakticky ve všech náboženských systémech. V křesťanském prostředí je nadpřirozený svět představován trojjediným Bohem, popř. jednotlivými svěťci. M. se zde může uskutečnit slovem (kolektivně i individuálně), zpěvem či neverbálně (meditací, kontemplací). Meditativní modlitby jsou individuální, bez pevného řádu. Ostatní typy modliteb mají přesnou formu, obsah či řazení v systému liturgických úkonů, popř. v denním rozvrhu věřících (podle misálu, breviáře a pontifikálu, u duchovních písní podle kancionálu). Výjimku představují modlitby improvizované, upravované věřícími podle aktuální potřeby či situace (prosby vznašené k světcům a patronům). – Modlitby pravděpodobně vycházejí z víry v magii slova. Na nižším vývojovém stupni souvisejí zejm. se zaklínáním a zařikáváním nadpřirozených sil. Archaické modlitby přitom představovaly v podstatě magický nátlakový akt, nutící nadpřirozenou sílu k vykonání zázraku či poskytnutí pomoci. Velmi stará je i apotropajní funkce modliteb, zejm. odhánění zlých sil a démonů, která dosáhla uplatnění i v křesťanském prostředí (při exorcismu, praktikách vymí-

tání ďábla a zlých sil). Funkci amuletů plnily v lidovém prostředí ruční opisy či tisky modliteb, zvl. modliteb pověrečných, církevně neschválených a opakovaně zakazovaných (*mocné modlitby a požehnání proti bouřce*). – M. zaujímala v náboženském životě lidových vrstev výrazné postavení. Vedle bohoslužeb (mše svatá) a dalších církevních obřadů (exercicie a misie) byly individuální i společné modlitby obvyklé ráno po probuzení, večer před usnutím, před a po jídle, před prací a po jejím ukončení. Ještě výraznější byla role modliteb o významných svátcích, rodinných slavnostech, ve výroční dny úmrtí některého z členů rodiny, v případech ohrožení či živelních katastrof. Zvláštní typy modliteb byly určeny např. pro případ bouřky (při zaslechnutí prvního zahřmění), chůze kolem hřbitova či sakrálního objektu (kostela, smírčího kříže, božích muk). – S modlitbami jsou úzce spojeny gesta a úkony, které mají v liturgii vesměs symbolický význam (stoj, poklek, úklony, pozvednutí očí, pokřizování). S výskytem parodických forem modliteb, které úzce souvisejí s funkcemi rituálního smíchu, se lze setkat např. při masopustních oslavách či v rámci tzv. svátků bláznů.

Lit.: A. Baumsterk: *Misale Romanorum – Seine Entwicklung, ihre wichtigsten Urkunden und Probleme*. Eindohen Nijmegen 1930; HDA 3, 1930/31, sl. 346–369.

[vsch + lk]

modlitební knížky, tištěné, ale mnohem častěji ručně psané, kolorované a malované soubory modliteb, špalíčky, kancionály a nebekličce, které navazovaly na práce písařů kancionálů a modlitebních knih z 16. stol.

Vlastní příčinou opisování m. k. v 18. stol. se stal nedostatek tištěných modlitebních knih, který souvisel s tehdejší úpadkem české literatury a knihtiskařství. Ačkoliv výroba m. k. byla typická zejm. pro katolické prostředí, přesto se v malém počtu vyskytují m. k. luteránské, česko-bratrské a kalvínské. Je pozoruhodné, že se ve výzdobě od katolických téměř neliší. Největší produkce ručně psaných m. k. spadá do 19. stol. Na jejich výrobě se podíleli

venkovští kantoři a iluminátoři, kteří si přivydělávali v nouzi, a písaři, kteří pracovali na objednávku nebo do zásoby. Ručně psané m. k. byly nevázané, někdy si majitel nechával dodatečně zhotovovat vazbu na objednávku. Nejrozšířenější byly kožené vazby, méně časté vazby pokryté mosazným plechem. Kreslířská výzdoba se soustředila na titulní list, počáteční písmena kapitol, někdy jen na orámování stránek. Objevuje se rostlinný ornament i ilustrační prvky přijímané z tištěných knih. Do dekoru jsou často zakomponovány iniciály nebo jména tvůrce, dárce, majitele, někdy doplněné jménem obce a číslem domu, u mužů výjimečně povoláním. Na předešlých i na prvních a posledních listech se objevují četné zápisy (rodinné záznamy o narozeních, sňatcích a úmrtích nejbližších příbuzných, popř. zprávy o živelních pohromách či drahotě). M. k. byly uchovávány na čestném místě, často byly darem při biřmování nebo při svatbě (dárce bývá nejčastěji ženich nebo otec nevěsty), mnohdy se dědily. O svátcích se nosily do kostela. Při této příležitosti se staly modlitební knížky součástí ženského svátečního kroje: ženy je nosily ve zkrácených dlaních u pasu s ozdobným šátečkem. M. k. byly rovněž pokládány do sepjatých rukou člověka v hodině smrti a pak uloženy do rakve k mrtvému. Jindy byly ukládány na půdě, aby chránily stavení. Ve Slezsku se z nich také věstil osud novorozence. Kmotr nebo kmotra dítěte po návratu z kostela od křtu otvírali modlitební knížku; otevřela-li se na straně s radostnou písní, mělo být dítě zdravé a šťastné, pohřební píseň předznamenala krátký život. Obdobně si lidé věstili osud na Štědrý večer.

Lit.: K. Šourek: *Lidové umění v Čechách a na Moravě*. Praha 1940; I. Stolařík: *Hrčava*. Opava 1958, s. 174, 198; J. Staňková: *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*. Praha 1987; J. Poš: *Růžová zahrádka. Psané a zdobené modlitby z let 1750–1850*. ČL 80, 1993, s. 265–291.

[mh]

modrotisk, rezerváží tisk na plátně spojený s barvením za studena. Rozmach zaznamenal v průběhu 18. stol. Jedním z předpokladů rozšíření výroby m. byl dovoz indiga. M. se stal oblíbeným způsobem výzdoby tkaniny v celé Evropě a uplatnil se i v manufakturní výrobě. První větší podnik založil 1678 obchodník J. Gouw v Amsterdamu. Z Holandska se výroba rozšířila do Německa, kde byly hlavními středisky Augsburg a Norimberk. Jako první na území habsburské monarchie zahájila 1736 produkci privilegovaná manufaktura v Šaštíně na záp. Slovensku. – Počátky řemeslné výro-

by jsou nejasné. Archivní prameny z 1. poloviny 18. stol. hovoří pouze o barvivství a lze předpokládat, že výrobci m. náleželi k barvířským cechům. Ve 2. polovině 18. stol. se objevují informace o specializaci barvivů. Obdobím rozkvětu m. bylo 19. stol. Obliba m. podnítila vznik řady dílen. Počátkem 20. stol. ztráceli výrobci m. kvůli změnám v odvíání odběratele. V Čechách pracovali poslední modrotiskaři do r. 1942 v Nové Pace a v Nové Kdyni u Domažlic. Na Moravě vyráběly modrotisky v 1. polovině 20. stol. dílny v Uherském Hradišti, Uherském Brodě, Kunovicích, Valašských Kloboukách, Rožnově p. Radhoštěm, Olešnici i jinde. Od 50. let 20. stol. věnovalo pozornost m. *Ústředí lidové umělecké výroby* (ÚLUV). V 60. l. byla v č. zemích pouze dvě střediska výroby, která pracovala v jeho rámci: dílny J. Danzinger a v Olešnici a F. Jocha ve Strážnici. Nový zájem veřejnosti o m. motivovaly jeho estetické hodnoty. – Modrotiskařskou dílnu tvořila barvírna, místnosti na vyvažování, tištění a na provádění závěrečné apertury, prostory k sušení a obchodní místnost, v níž zákazníci objednávali zpracování přineseného plátna podle vzorníků. – Základním materiálem pro výrobu m. bylo plátno, které se nejdříve vyvařilo, aby se zbavilo všech nečistot. Po vyprání ve slabém roztoku kyseliny sírové, proprání v tekoucí vodě a usušení následovalo škrobení a mandlování. Pak barviv plátno rozestřel na dlouhý stůl a dřevěnou formou nanášel na plátno rezerváží hmotu zv. *pap* (*pop*). Jednalo se o škrobovitou hmotu obsahující malířskou hlinku, arabskou gumu, modrou skalici, octan, dusičnan olovnatý a další přísady. Pap nanesený na plátno vytvořil krycí vrstvu, která barvu nepropustila ke tkanině. Potištěné plátno se ponořilo do dřevěné (betonové) kádě (*kypy*) se studenou lázní. Její složení stejně jako příprava papu bývaly výrobním tajemstvím každého barvíře. Barvicí roztok obsahoval vedle indigové kaše vápno, zelenou skalici, bělobu a jiné přísady. Plátno po vytažení z kádě přišlo do styku se vzduchem, indigo zoxidovalo a tkanina se zbarvila do modra. Podle žádané intenzity barvy se proces namáčení opakoval. Propráním v tekoucí vodě se textil zbavil přebytečného barviva a papu. Máchání se střídalo s ustalováním barvy ve slabém roztoku kyseliny sírové. Potom se m. sušil. Během závěrečné úpravy řemeslník plátno naškrobil a vyhladil. Pův. pracoval se skleněnými hladítky, jimiž se dosahovalo vysokého lesku naškrobeného plátna. Od 19. stol. používali barvíři válcových mandlů, ale skleněnými hladítky stále zpracovávali cennější kusy. – Základním výrobním nástrojem modrotiskaře byla forma. Šlo většinou o čtvercové

desky (20 x 30 cm), které umožňovaly při trojnásobném nasazení optimálně pokrýt plochu plátna širokého 60 až 70 cm. Formy se skládaly ze dvou částí. Díl se vzorem byl nejčastěji zhotoven z hruškového, ořechového, bukového nebo lipového dřeva. V rozích byl opatřen hroty, které sloužily pro orientaci modrotiskaře při položení dalšího otisku. Druhá část formy z měkkého dřeva měla ve svém středu vydlabané držadlo pro uchopení. Formy někdy zhotovovali samotní tiskaři, většinou se však jejich výrobou zabývali specialisté. Mezi významná střediska výroby patřily Semily, Dvůr Králové, Moravská Třebová a Nový Jičín. – Z konce 18. stol. se ojediněle dochovaly formy figurální, které zpracovávaly oblíbené dobové náměty, např. pastýřské scény, lovecké motivy a galantní výjevy. Stylový vývoj textilních dezénů ovlivňoval vzory na modrotiskařských formách i v 19. stol. Z 1. poloviny 19. stol. pocházejí výrazné vzory pásové v kombinaci s kyticemi a květinovými vlnovkami nebo motivy volných kvítků a drobných kyticek. Později vznikly složité a jemně propracované rostlinné kompozice a objevily se i formy s geometrickými vzory. – Tisk drobných ornamentů umožnila nová technika výroby forem. Nejstarší formy byly celodřevěné. V průběhu 19. stol. byla dřevorezba stále více doplňována mosaznými nýtky a plíšky, až se nakonec celý motiv sestavoval výhradně z kovu. – Bílý vzor na modré půdě byla základní varianta m. Náročnější technologický postup se uplatňoval při získávání bleděmodrého vybarvení vzorů. Mistr tkaninu nejdříve zbarvil na bledě modro a potom potiskl popem. Po opětovném ponoření do lázně se půda dobarvila na tmavě modro, ale vzor si zachoval světle modré zabarvení. Obdobným způsobem dosahovali řemeslníci kombinace bílého a bleděmodrého vzoru. Část plátna potiskli rezerváží látkou ještě před prvním barvením. – Ve 2. polovině 19. stol. pronikaly do výroby m. stále intenzivněji poznatky z chemie, které umožnily širší barevnost vzorů. Oblíbenou barvou byla žlutá. Objevily se tkaniny s oranžovými vzory. Značnou řemeslnou zručnost vyžadovala výroba m. se zeleným vzorem. Paleta barev se rozšiřovala pomocí různého složení rezerv i chemickými přísadami do lázně. Doklady vícebarevných tisků pocházejí z Uničova a Přerova. – V Čechách se nosily sukně, zástěry, šátky i jiné oděvní součástky téměř výhradně z m. s bílým vzorem. Nejčastěji používali m. obyvatelé Českomoravské vrchoviny, Litomyšlska, Vysokomýtska, Podorlicka a Podkrkonoší. Na Moravě získaly velkou oblibu bílé nebo bleděmodré vzory m. zejm. na Valašsku, kde se používaly zástěry s obou-

stranným vzorováním. Šátky byly zdobeny žlutým vzorem. M. se uplatnil v oděvu i v některých oblastech Slovácka. M. se žlutým vzorem se používal na hornácké sukně, kombinace žlutých a zelených vzorů se vyskytovala na kopaničářských zástěrách ve Starém Hrozenkově. Oranžové zabarvení vzorů si oblíbily ženy nejen na Slovácku, ale i v okolí Brna a na Dražanské vrchovině. Vícebarevné uničovské a přerovské tisky, ze kterých se šily hl. zástěry a sukně, od poloviny 19. stol. výrazně ovlivnily hanácký kraj. Lit.: K. Schirek: *Färberei und Zeugdruck in Mähren*. Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-Museums in Brünn 17, 1899, s. 177–191; D. Stránská: *Lidové barvené a tištěné tkaniny*. AČ 31, 1949/50, s. 249–271; D. Stránská: *Vzory lidových modrotisků*. ČL 61, 1951, s. 18–23; D. Stránská: *Lidový modrotisk v Čechách a na Moravě*. VL 3, 1951/52, s. 238–257; V. Svobodová: *Modrotisk ve Velké Bíteši*. ČL 45, 1958, s. 84–88; V. Svobodová: *O horáckém modrotisku*. Nové Město na Moravě 1971; H. Johnová: *Modrotisk v českých zemích*. UŘ 1973, č. 2, s. 4–8; J. Staňková: *Minulý a současný vývoj modrotisku*. UŘ 1973, č. 2, s. 18–28; M. Melzer: *Modrotisk na Moravě*. Olomouc 1977; M. Melzer: *Modrotisk na Moravě*. UŘ 1978, č. 3, s. 25–29; J. Pechová: *Formy na modrotisk ve sbírce pracovního nářadí EÚ MZM*. FE 32, 1998, s. 82–102; H. Hynková: *Modrotisk z Orlických hor*. Dobré 2000. [mm]

modrý pondělek 1. zvyk cechovních řemeslníků v pondělí nepracovat, nebo s prací začít odpoledne. Podle H. F. Singera vznikla tato zvyklost z povinnosti křesťanů účastnit se v kostele pondělních nešpor, původních součástí povinných nočních pobožností, začínajících ve chvíli, kdy se na nebi objevila večernice. Tyto bohoslužby byly za sv. Benedikta (543) přesunuty na odpoledne a ve 14. stol. na dopoledne. Podle jiných tezí má m. p. původ v římské kultuře, resp. ve zvyku pokračovat v oslavě o dni, který následuje po svátku. – Zvyklost držení m. p. se shoduje s pověrečnými představami, že pondělí je jako první den v týdnu nešťastné pro začátek určitých pracovních činností. Zákazy m. p. se objevují v 16. stol., kdy tovaryši a mistři trávili celý den v cechovní hospodě a nepracovali. M. p. se přesto udržel, zejm. v ševcovském prostředí, až do 20. stol. – Název samotný považuje Singer za kalk z němčiny, kde *blau* neznamenal pouze *modrý*, ale též *opilý*. Jiné zdůvodnění adjektiva *modrý* vychází z barvy obruby oltářní pokrývky o masopustním pondělí. Archaický název tohoto dne, *pondělí roz-pustilý*, a pracovní klid a zábavy, které ho v minulosti provázely, nabízejí i další možný výklad vzniku m. p., a sice přenesení této zvyklosti i na další pondělí; 2. novodobý

výraz pro špatnou pracovní morálku zaměstnanců na začátku týdne.

Lit.: H. F. Singer: *Der blaue Montag*. Mainz 1917. [vsch]

moldánky viz flétna

mollezza dura [ital.], jasná měkkost – rozšířený melodickoharmonický obrat v moravské lidové písni; termín F. Sušila pro častá vybočení moravských nápěvů z výchozí mollové tóniny do durové paralely a návrat zpět (a moll, C dur, a moll). M. d. v tomto pojetí představuje sestup nápěvu v moll ze 3. stupně na přirozený 7. stupeň (c, h, a, g). Harmonický výklad tohoto melodického obratu tvoří součást vybočení z tóniky a moll (a, c, e) přes

Pravá mollezza dura. Sušil 1860, č. 327

druhou dominantu z C dur ve tvaru D⁷ (d, fis, a, c) na dominantu (g, h, d) a na tóniku C dur (c, e, g). V tónině durové paralely se nápěv pohybuje jen krátce, jeden až několik taktů, a znovu se vrací do výchozího moll, tentokrát skokem, bez ustáleného melodického obratu. V literatuře je m. d. někdy zaměňována s moravskou modulací. Vybočí-li melodie popsaným způsobem do durové paralely, hovoří se o m. d. *pravé*. Prostý obrat bez vybočení se nazývá m. d. *nepravá*.

Nepravá mollezza dura. Bím 1950, č. 140

Lit.: F. Sušil: *Moravské národní písně*. Brno 1835 (předmluva); J. Trojan: *Moravská lidová píseň*. Praha 1980, s. 146–156. [jtr]

montánní etnografie, oblast etnografie komplexně se zabývající problematikou hornictví. Zahnuje rukodělnou práci horníků a s ní související jazykový projev (profesionální mluva), náboženský život a pověrečné představy (religiozita, víra v nadpřirozeno, víra v důlního ducha), zvláštnosti materiální kultury (bydlení, strava, oděv), sociální vztahy, společenský život (slavnosti a svátky) i folklor (příslíví,

přezdívký, pověsti, písně, vyprávění, humorky). M. e. se také zabývá národními charakteristikami a zejm. internacionální povahou studovaných jevů, interetnickými vztahy, migrací horníků, kulturní a etnickou asimilací, vlivem báňského školství. – Termín m. e. se užívá od 60. let 20. stol.; teoreticky i prakticky byl zdůvodněn německým etnografem a archeologem H. Wilsdorfem, který vycházel ze sledování etnických a sociálních vztahů horníků a důlních podnikatelů v historické perspektivě (montánní archeologie). Základem m. e. je srovnávací báze založená na vztazích horníků a zemědělců, revíru a venkovského zázemí, na sledování migrací mezi revíry, regiony a státy a na jejich odrazu ve slovesných projevech.

Lit.: H. Wilsdorf: *Aspekte der Montanethnographie*. DJVK 10, 1964, s. 54–71; O. Skalníkova: *Problémy montánní etnografie*. RNTM 109, 1987, s. 266–272. [osk]

mor viz epidemie

Moravská beseda viz beseda

moravská modulace, svérázný melodickoharmonický obrat v lidové písni na Moravě. Termín byl zaveden L. Janáčkem, který takto definoval ustálený melodický sestup nápěvů: v dur z tóniky (např. c) na snížený 7. stupeň, malou (mixolydickou) septimu (hes); v moll z tóniky (a) na přirozený 7. stupeň (g). Toto vymezení přijali skladatelé, jako např. E. Axman (1887–1949), i teoretici, avšak polemizovali s Janáčkovým tvrzením, že jde o specificky moravský útvar a o jev harmonické platnosti. Janáčkův osobitý termín upřesnil J. Stanislav (1897–1971) jako vztah dvou durových kvintakordů. Lze tak chápat Janáčkovu moravskou modulaci i na počátku 21. stol., neboť její aplikace v mollové tónině je totožná s *molezza dura* F. Sušila. Janáčkovu definici rozšířil J. Vysloužil stanovením dvou typů m. m., z nichž první je spojem tóniky a sníženého 7. stupně v dur (c-e-g, hes-d-f) a druhý spojem dominanty a subdominanty (g-h-d, f-a-c). Janáčkovu m. m. lze vyjádřit pojmem *hudecká funkce mixolydická*. Týž melodický materiál lze někdy chápat jako nápěv obsahující m. m. čili mixolydickou funkci prvního typu, a zároveň typu druhého. V. t. harmonika lidové písně.

Lit.: L. Janáček: *Nápěv lidových písní*. In: Leoš Janáček o lidové písni a lidové hudbě. Vyd. J. Vysloužil. Praha 1955, s. 321–325; J. Stanislav: *O lidové hudbě, písni, tanci a lidové tvořivosti*. Praha 1958, s. 96–99; J. Trojan: *O moravské modulaci*. OM 21, 1989, s. 65–72. [jtr]

Moravské Slovensko a Moravští Slováci, rozlehlý a nestejnorodý národopisný region pokrývající podstatnou část jihových. Moravy a jeho obyvatelé. V literatuře a přeneseně i v lidovém prostředí vystupuje pod mladými názvy nelidového původu Moravské Slovensko nebo Slovákco. Obyvatelstvo této poměrně velké oblasti se složitým historickým vývojem si v minulosti stěžímohlo pěstovat vědomí sounáležitosti, která je navíc při nápadné kulturní členitosti velmi sporná. Název Moravské Slovensko, užívaný spíše ve starší národopisné literatuře, vznikl jako protějšek historicky chápaného pojmenování *uherského* Slovenska, tedy Slovenska jako součásti rakousko-uherské monarchie. Vycházel z nepodloženého předpokladu, že lid této části Moravy je slovenského původu a že hranice tohoto etnika sahala až k pomyslné čáře Hranice – Kroměříž – Kyjov, tedy zhruba po západní hranici moravkoslovenských nářečí, včetně dolského. Nelidový původ má též mladší název oblasti, Slovákco, i jeho poetický název *Moravská Slovač*. Ačkoliv pojmu Slovákco užil údajně poprvé J. Kollár před polovinou 19. stol., vžil se na Moravě teprve v meziválečném období (hl. ve 30. letech 20. stol.) a postupně vytlačoval z užívání název Moravské Slovensko; adjektivum *slovácký* se sice ojedinele vyskytuje v literatuře před polovinou 19. stol. (v Sušilově sbírce z r. 1835: *kde vládne ú, drž čtenář píseň za slováckou*), ale např. F. Bartoš je odmítal s odůvodněním, že je neuznávají ani pomoravští Slováci, ani jejich sousedé. – Hranice rozsáhlého etnografického regionu, Moravského Slovenska, vytvořili především J. Klvaňa a L. Niederle. Zpřehlednili poměrně složitou vnitřní diferenciaci, což však současně zamlžilo starší, původnější stav. Příliš pedantická delimitace Slovákca na severní straně setřela stopy někdejší existence velké pohraniční etnografické oblasti Zálesí, zaznamenané poprvé počátkem 17. stol. a v obecném povědomí žijící ještě počátkem 19. stol. Toto ohraničení a rozčlenění oblasti Moravského Slovenska je však v českém národopisu dosud respektováno. Na severu a severovýchodě je Moravské Slovensko ohraničeno úpatím Javorníků a pásmem Bílých Karpat, v němž leží jednak několik obcí označovaných za moravské Kopanice, jednak devět obcí tvořících oblast Hornáčka. Obě tato malá území se od okolní nápadně odlišují nářečím, tradičními kroji a dalšími složkami lidové kultury. Moravské svahy severovýchodní poloviny Bílých Karpat jsou nejpозději osídlenou částí Slovákca. Vyskytují se na nich dvorcové vsi zakládané na horských pasekách v průběhu 18. stol.

Podle způsobu zemědělského hospodaření se nazývaly *kopanice* a jejich obyvatelé *kopaničáři*, ale záhy se ujal (zřejmě i pod vlivem německého pravopisu) psaní *Kopaničáři*, a tím se ze skupiny socioprofesionální stala skupina etnografická a z kopanic etnografický okrsek Kopanice, který zahrnuje pouhé čtyři vesnice východně od Uherského Brodu, s nimiž kulturně souvisejí ještě další čtyři obce, a zřetelný je též vztah s kopaničářskou oblastí záp. Slovenska, táhnoucí se podél bývalé zemské hranice. Na Moravě jde o oblast s archaickou kulturou, jejíž kořeny nelze hledat na samých Kopanicích, které ji konzervovaly, nýbrž v těch lokalitách, z nichž osadníci v 18. stol. přicházeli. Podle nemnohých ikonografických dokladů z té doby se jeví nápadná souvislost s kulturou obyvatelstva zaniklého Zálesí v Pováří, za neprůkazné jsou považovány výsledky hledání vzdálenější zdrojů vlivů (např. dinárských). Ačkoliv nebyla okrajová část Karpat, v níž leží moravské Kopanice, přímo zasažena pasteveckou kolonizací a byla osídlena vlastně až v době jejího doznívání, vytvořil se zde typ karpatského lidového oděvu, který je starobylejší než kroj moravských Valachů z přelomu 18. a 19. stol. – Jednotlivý etnografický celek Hornácko je zajisté mnohem starší než jeho novodobé pojmenování, které se poprvé (v adjektivní podobě *hornácký*) objevuje v Bartošově druhé sbírce z r. 1889. Ještě 1885 pojmenovával F. Bartoš obyvatele moravské části Bílých Karpat včetně Hornáků jako moravské Kopaničáře, dokonce ani sám lid se neoznačoval za Hornáky. J. A. Hanke z Hankenštejna a K. J. Jurende považovali lid v této oblasti za součást zmíněných pohraničních Zálesáků (Zálešáků). Teprve v průběhu 20. stol. za přispění uměleckého i vědeckého zájmu o lidovou kulturu se s různými územními odchylkami zvolna ujímalo (zejm. mezi vzdělanci a postupně také v lidových vrstvách) pojmenování Hornácko. – Je obtížné zjistit dobu vzniku pojmenování a rozsah části Moravského Slovenska, jež se souhrnně nazývá Dolňácko. Jde nepochybně o novodobý název, zřejmě odvozený ze staršího lidového označení obyvatel některých částí Dolnomoravského úvalu a přilehlých podhorských pásem. F. Sušil ve 30. letech 19. stol. zaznamenal jméno *Doláků* pro lid kolem Uherského Brodu a Uherského Hradiště. V průběhu 19. stol. však ve většině dialektologických a etnografických prací pojmenování Dolňáků a Dolňácka chybí. F. Bartoš označil obyvatele Uherskobrodská jako Záhořany či Zálešáky a části území, jemuž se často říká uherskobrodské Dolňácko, řadil k Záhořím (tak se tato oblast jevila z Bartošo-

va rodného Zlínska). Již v 17. stol. část pozdějšího Dolňácka náležela k Zálesí na moravsko-slovenském pomezí. Pod název Doláci zahrnul F. Bartoš také obyvatele nížiny a pahorkatiny na pravém břehu řeky Moravy (přibližně od Napajedel až po Klobouky u Brna), tedy nositele dolského, hanácko-slovenského nářečí. Lidu u Uherského Hradiště říkali Zámoravčiči. Hanácky mluvící obyvatelé nazývali své sousedy z okolí Kyjova a Klobouk Slováci, moravkoslovensky mluvící lid je zase považoval za Hanáky. Složitost situace odráží fakt, že podle některých badatelů se ještě na přelomu 19. a 20. stol. pokládal lid v bezprostředním sousedství Břeclavi za Hanáky. Pojem Dolňáků a Dolňácka se v oblasti středního Pomoraví zřejmě utvářel uměle a vžil se až někdy v meziválečném období. Není sice tradiční, ale byl ústrojně odvozen v protikladu k názvu Hornácka. Pojmenování na Slovácku za necelých sto let natolik zdomácnělo, že je nutno je respektovat, a to i ve spojení s městskými středisky jako uherskohradištské, strážnické, popř. i kyjovské Dolňácko. Poslední z nich se však zejm. v severní části vymyká ostatnímu Slovácku přítomností starých českých elementů v jazyce a stopami charvátského živilu ve své jižní části, přiléhající k Podluží. Vzhledem k poloze některých obcí na Kyjovsku na jižních svazích Chřibů je znám z 19. stol. pro jejich obyvatele též regionální název *Podhoráci* a dokonce i *Horáci*. Tato oblast tvoří plynulý přechod jednak k j. Hané, jednak k přechodnému pásmu hanáckého Slovácka. – Mezi nejčasnější zprávy o obyvatelích etnografické oblasti označované jako Moravské Slovensko náleží zmínka o Podlužácích (1708) a Podluží (1740); prameny z 18. stol. však vymezují tuto oblast odlišně od dnešního pojetí. Zdejší lidová kultura byla natolik nápadná, že upoutala několik autorů informativních článků i popularizačních statí, v nichž byli Podlužáci nezřídka zaměňováni za jihomoravské Charváty, a to i za ty, kteří sídlili mimo region Moravského Slovenska. Podluží v dnešním pojetí tvoří necelé dvě desítky obcí, zatímco jeden z pramenů z konce 18. stol. udává na 70 lokalit. Nespolehlivost mnoha písemných zpráv a jejich častá protichůdnost vybízí ke střízlivému ohraničení Podluží na kraj rybníků a lužních lesů v jihovýchodním cípu Moravy, jak je označuje vlastivědná literatura od počátku 19. stol. Jméno daly oblasti vodní plochy zv. *luže*. Od poslední čtvrtiny 19. stol. se v národopisné literatuře ustálilo pojetí Podluží jako území na soutoku Dyje s Moravou, mezi městy Břeclav a Hodonín; přičítají se k němu také býv. charvátské obce na pravém

břehu Dyje (Poštorná, Charvátská Nová Ves a Hlohovec). Celkem jde o 18 vesnic a městeček na moravském území; kromě toho náležely k Podluží etnicky i kulturně blízké obce v dolnorakouském Podyjí a Pomoraví (např. Pernitál–Bernhardstahl a Raňšpurk–Rabensburg), které se v prostředí německého vyučovacího jazyka odnárodnily. Hlavními rozlišovacími znaky Podlužáků a Podluží se staly některé specifické rysy jazyka a lidové hmotné i duchovní kultury, především ostře červené nohavice mužského kroje a některé prvky kroje ženského. Jde většinou o rozdíly připisované (zčásti neprávem) dlouhému soužití s charvátskou menšinou či o mladé elementy pěstované vypjatou regionalistikou. Podluží se stalo příkladem dynamiky ve vývoji etnografických oblastí, kterou prameny umožňují pozorovat a studovat v období delším než dvě stě let. Na začátku 21. stol. lze sledovat šíření agresivní lidové kultury této oblasti do dalších obcí na severní hranici, hl. na Kyjovsko, které převzalo některé prvky líbivého lidového kroje.

Lit.: S*** [F. J. Schwoy]: *Topographische Schilderung des Markgrafthum Mähren 1.* Prag – Leipzig 1786, s. 16–17; [J. N. A. Hanke z Hankenštejna]: *Bibliothek der Mährischen Staatskunde 1.* Wien 1786, s. 6–7; J. Rohrer: *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie 1.* Wien 1804, s. 154–157; C. Rudczynski: *Die Straniaken.* In: Taschenbuch für Mähren und Schlesien. Brünn b. r. [1808], s. 138–144; I. A. Zeman: *Die Hochzeitsfeierlichkeiten der Podlužaken.* In: Taschenbuch für Mähren und Schlesien. Brünn b. r. [1808], s. 145–156; [J. A. Zeman]: *Die Podlužaken. Ein kleiner Beytrag zur Ethnographie von Mähren.* Mährischer Wanderer 2, 1811, nepaginováno; J***de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens.* Moravia 1815, s. 57–59; M. Sychra: *O Podlužácích na Moravě.* In: Přítel mládeže III/1. Praha 1825, s. 37–45; *Karte des maehr. schles. Gouvernements etc. von Joseph Bayer.* Wien b. r.; A. J. Stdt: *Podlužáci v Moravě.* Rozličníosti pražských novin 1832, č. 91; A. Heinrich: *Sprache, Charakter, Sitten und Gebräuche der Einwohner.* In: G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren 4. Hradischer Kreis.* Brünn 1838, s. 34–39; A. Maniak: *Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme.* Moravia 1, 1838, s. 54–55, 58; A. V. Šembera: *O Slovanech v Dolních Rakousích.* ČČM 19, 1845, s. 163–189, 346–357; *Die Podlužaken in Mähren.* Neuigkeiten 5. Brünn 1855, s. 122, 124; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen.* Wien–Olmütz 1861, s. 255–256; A. V. Šembera: *Základové dialektologie československé.* Vídeň 1864; *Mapa Země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous*

i Uher. Sest. A. V. Šembera. Vídeň 1864; B. Dudik: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Mähren*. Brünn b. r. [1873]; F. Kretz: *Slováci*. In: Lidová čítanka moravská. Telč b. r. [1907], s. 402–405; L. Niederle: *Hranice moravského Slovenska*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 1–4; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky*. Praha 1941, s. 191–192; F. Dostál: *Poznámky k problematice tzv. kmenovosti moravského lidu v 17. a 18. století a jihomoravské Podluží*. In: Rodné zemi. Brno 1958, s. 121–128; R. Jeřábek – V. Frolec – D. Holý: *Podluží. Kniha o lidovém umění*. Brno 1962, s. 15–20; *Hornácko*. Brno 1966, s. 15–16; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše*. ČMM 106, 1987, s. 240–246; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 143–149; R. Jeřábek: *České, moravské a slezské národopisné oblasti*. OM 22, 1991, č. 2, s. 58–62; J. Jančář: *Od Moravského Slovenska k dnešnímu Slovácku*. NR 1991, s. 27–30; *Moravští Charvátí – dějiny a lidová kultura*. Antologie. Sest. R. Jeřábek. Brno 1991; R. Jeřábek: *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice 1997, s. 18–19, 23–24, 26, 58–92, 138–140, 153–157, 170–173, 184–186, 202–205, 226–230, 249–263, 297–299, 309–310, 318–319, 335–345, 362–366; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciaci*. SČHK, s. 197–199; R. Jeřábek: *Podluží a Podlužáci před vznikem vědeckého národopisu na Moravě*. NR 1998, s. 5–10; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29; R. Jeřábek: *Zálesí – Kopanice – Hornácko v 18. a 19. století. Pojmoslavná sonda*. NR 2000, s. 85–91; R. Jeřábek: *Břeclav a Podluží*. In: Město Břeclav. Brno – Břeclav 2001, s. 407–414.

[rj]

moravští Charvátí, etnická minorita na j. Moravě. S vývojem lidové kultury v širším pásmu j. Moravy je neoddelitelně spojena čtyřsetletá existence charvátské menšiny. Šlo o nejsevernější výspu Charvátů, kteří v průběhu celého 16. stol. opouštěli vlast a kolonizovali některé oblasti maďarsko-rakouského a slovensko-moravsko-rakouského pohraničí, zpustošeného nájedzy Turků a tureckou okupací. Na j. Moravě sahala linie charvátského osídlení až po Kyjovsko, avšak největší koncentrace se omezovala na pouhé dva okrsky: východnější v moravskoslovenském prostředí u Břeclavi náležel k Podluží (Poštorná, Charvátská Nová Ves a Hlohovec), západnější tvořily tři čistě charvátské obce na drnholeckém panství na Mikulovsku (Dobré Pole, Nový Přerov a Frélichov, tj. Jevišovka), které se nacházely uprostřed německého osídlení. V dobové literatuře bývají někdy

Charvátí (lid. a spíše posměšně zv. *Krobóti*, z něm. *Kroaten*) ztotožňováni s Podlužáky; tento omyl vznikl pravděpodobně z toho, že jihomoravští Němci nerozlišovali své slovanské sousedy a hromadně je v oblastech charvátské kolonizace nazývali Charváty. Zatímco v soužití se slovanskými sousedy Charvátí na Břeclavsku plně asimilovali, v jinojazyčném prostředí si déle uchovávali jazyk i odlišnou kulturu a teprve za 2. světové války, kdy se jejich obce ocitly na území Velkoněmecké říše, podlehli germanizaci. V důsledku toho bylo po osvobození Československa zbývajících 239 rodin rozšířeno, převážně do severomoravského pohraničí v oblasti Jeseníků a Krnovska, čímž ztratili Charvátí soudržnost a postupně i kulturní osobitost. Jako kompaktní etnická minorita přestávali na Moravě existovat a prokazatelnými pozůstatky po nich byly jen odchylky v některých rysech tradiční lidové kultury domácího obyvatelstva v části Moravského Slovenska, především na Podluží. Teprve po r. 1989 se na Mikulovsku Charvátí znovu začali formovat a vyvíjet rozmanité aktivity. V t. Chorvati v českých zemích.

Lit.: S*** [F. J. Schwoy]: *Topographische Schilderung des Markgrathum Mähren* 1. Prag-Leipzig 1786, s. 16–17; J. Rohrer: *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie* 1. Wien 1804, s. 154–157; J*** de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens*. Moravia 1815, s. 57–59; *Karte des mährschles. Gouvernements etc. von Joseph Bayer*. Wien b. r.; A. Maniak: *Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme*. Moravia 1, 1838, s. 54–55, 58; A. V. Šembera: *O Slovanech v Dolních Rakousích*. ČČM 19, 1845, s. 163–189, 346–357; A. V. Šembera: *Osady chorvátské v Moravě*. Týdeník 1848, s. 2–3, 10–12; *Die Podluzaken in Mähren*. Neuigkeiten 5. Brünn 1855, s. 122, 124; *Mapa Země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher*. Sest. a vyd. A. V. Šembera. Vídeň 1864; A. Malec: *Analyse příjmení Hrvatů moravských*. ČMM 37, 1913, s. 450–454; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky*. Praha 1941, s. 191–192; F. Jordán: *Charvátí v českých zemích za českého povstání a třicetileté války*. SP-FFBU C, 1953, s. 308–337; F. Dostál: *Poznámky k problematice tzv. kmenovosti moravského lidu v 17. a 18. století a jihomoravské Podluží*. In: Rodné zemi. Brno 1958, s. 121–128; R. Jeřábek – V. Frolec – D. Holý: *Podluží. Kniha o lidovém umění*. Brno 1962, s. 15–20; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše*. ČMM 106, 1987, s. 240–246; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 143–149; R. Jeřábek: *České, moravské a slezské národopisné oblasti*.

OM 22, 1991, č. 2, s. 58–62; *Moravští Charvátí – dějiny a lidová kultura*. Antologie. Sest. R. Jeřábek. Brno 1991; R. Jeřábek: *Moravian Croats – 450 years after*. In: Minorities in the Politics. Cultural and Languages Rights. Bratislava 1992, s. 239–242; *Moravští Charvátí po 450 letech*. In: Minority v politice. Kulturne a jazykové práva. Bratislava 1992, s. 215–218; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciaci*. SČHK, s. 197–199; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29. [rj]

motovidlo, moták, viják, hospl – 1. náradí na převíjení upředené příze z vřetene do přadena. M. bylo zřejmě známé v pravlasti Slovanů, neboť jeho název je ve všech slovanských jazycích shodný. Rozlišuje se: a) ruční m. (starší forma); mělo tvar tyče dlouhé jeden loket, na jejíchž koncích byly

nasazeny příčky (*bidélka*) kolmo k sobě (do kříže). Bidélka byla rovná nebo mírně obloukovitě prohnutá; b) mechanické m. (mladší typ); skládalo se ze dvou zkřížených, profilem odlehčených latí, na jejichž konci byly krátké příčky (*berličky*). Latě se upevnily do hřídele, umístěného v podstavci, jedna byla opatřena klikou; c) počítací m.; nejdokonalější typ. Do dřevěného stojanu o výšce asi 70 cm byla zasazena osa se čtyřmi (někdy šesti) rameny, na jejichž koncích byla obloukovitá *kopýtko* nebo soustružené příčky. Osa byla prodloužena v kliku. Konec jednoho ramene se mohl sklopit, aby se namotané přádeno snadněji sejmulo. Jedenkrát otočená příze kolem berliček měřila opět tři nebo čtyři lokte. Zdokonalené m. mělo připojeno jednoduché počítací zařízení: kolečko s 20 či 40 zuby, západkou a někdy pružinou (péro). Po jednom otočení nitě kolem dokola poskočila západka o jeden zub. Kolečko mělo tolik zubů, aby bylo násobkem měrného čísla nití v pásmu. Po příslušném počtu otoček pero silně klaplo, proto se m. nazývalo *praskací*, *praskavé*. Některé z těchto motovidel mělo namalovaný číselník s jednou ručičkou jako hodiny. Výjimkou bylo m. zdobené malbou nebo řezbou (např. hlava koně). – Tyto formy se používaly po celé 19. stol., ve 20. stol. hl. motovidla na stojanu. Příze se na ručním m. navíjela křížem tak, že jedno otočení příze se kouskem nitě (*pásminka*) zavázalo. Dvacet pásem se jmenovalo *čteník* či *loket příze*. Tyto jednotky se lokálně různily:

např. 30 pásem hrubé příze bylo *prádeno*, tj. půl druhého lokte příze. Prádeno jemné příze mělo 60 pásem, tři lokty příze; 12 loktů příze tvořilo *kus (štuka)*. Na štku jemné příze patřily 4 lokty příze, na štku hrubé příze 8 loktů. Jinde se měřilo na malá a velká *pásma*: 20–24 nití bylo malé pásmo, 40 nití velké pásmo. *Čteník* (loket) měl 20 malých nebo 10 velkých pásem. *Půl-prádeno (polouch, půldruhák, půldruhník)* mělo 30 velkých pásem, prádeno byly 3 čte-

níky, štuka 4 přádena neboli 12 čteníků příze, 15 štuk byl mandel a 4 mandele 1 kopa. – Protože se v č. zemích vyrábělo hodně příze na prodej, připravovala se podle přízového patentu (1750) takto: hrubší příze se motala na čtyřloktovém nebo čtyřčtvrtečním m., jemná příze na tříloktovém m. (jednou kolem m. činila délka příze $4 \times 3/4$ loktu, tj. 3 lokty). Rozdílly byly i regionální. V Čechách se měřilo českým (593 mm), výjimečně vídeňským (778 mm) loktem, na sev. Moravě loktem vratislavským (565 mm) nebo vídeňským. Ještě v 19. stol. kontrolovali rychtáři nebo městští radní jednou ročně motovidla. Na správná vypalovali cechovní značku, vadná se musela zničit; 2. označení nešikovného, nemotorného dítěte (člověka).

Lit.: J. Staňková: *Výrobní nástroje lidových tkalců na Žďársku*. VSV SV 4, 1961, s. 91–108; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972. [jst]

motyka, ruční náradí ke kopání a zpracování půdy. V zemědělství se používá od mladší doby kamenné. Motyky se zhotovovaly ze dřeva, parohů, později jejich pracovní části ze železa. V rané době historické a ve středověku byly již značně tvarově rozdílné, uzpůsobené k potřebám zemědělských kultur a jednotlivých prací. Nejstarší motyky (laténské) na území č. zemí byly pravděpodobně s malým listem s tulejí nebo oušky, zahnutou násadou, později již s listem, okem a rovnou násadou (doba hradištní: Mikulčice, Brankovice). Kromě dřevěné, různě dlouhé násady měla m. rozdílně tvarované a různě velké listy. Pro vykopávání kořenů a pařezů dřevin, popř. velkých kamenů (*klučení*) se používaly těžké *klučovnice (klučnice)*, úzké a čtyřhranné *nosáky* nebo oboustranné krumpáče. Ke kypření, okopávání a pletí zeleniny na polích i zahradách se používala m. se širším a tenkým listem (srdčitý, trojúhelníkový, obdélníkový, lichoběžníkový) či motyčka k pletí se srdčítým listem a dvěma hroty na opačné straně (*makovky*). Ve chmelařských oblastech byly od 16. stol. rozšířeny *chmelařské krace* se širokým listem trojúhelníkovým (žatecká a podobná rakovnická), obdélníkovým (ušťecká), srdčítým s ušty (lounská), s užším lichoběžníkovým (tršická) a malé motyčky používané při řezu chmele. Pro práci na vinohradech byla obvyklá těžší m. vinohradnická. S rozšířením pěstování cukrové řepy vznikla i m. k jejímu prosekávání, pletí a kypření a malá motyčka k jednocení. Při pěstování brambor se používala m. se širším listem při sázení a okopávání, těžší a užší při sklizni (brázdy se jí lehce prohrabávaly). Koncem 19. stol. se motyky označovaly též

podle původu: se srdčitým a trojúhelníkovým listem m. česká, se širší řeznou hranou m. obdélníková (bulharská, německá). Velké množství malých motyk a motyček vzniklo během 19. stol. pro zahradnické kultury (m. *rámová, obkročná, oblouková, pérová, šípovitá, škrabka, kypřič*). Široká m. na okopávání se také nazývá *gracka, krace, kratce, kratec*. – Motyky zhotovovali velmi často místní kováři, takže se tradiční tvary často udržely až do 2. poloviny 20. stol. Přechod od motyk k ručním plečkám s chodákovým kolečkem tvořily ruční plečky bez koleček s různě tvarovanými listy a radličkami ke kypření a pletí.

Lit.: M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 49. [zt]

moučné pokrmy, jídla, jejichž základem je mouka. M. p. se upravovaly pražením, vařením, pečením a smažením. Pokrmy z mouky, resp. z obilovin dominovaly ve stravě obyvatel č. zemí před proniknutím brambor. V obilnářských oblastech většinou zůstaly dominantní i nadále. K přípravě pokrmů sloužila jak hrubá, tmavší mouka mletá na ručních mlýncích (*žermovech*), tak jemnější mouka mletá ve mlýnech. Způsob mletí se měnil v průběhu historického vývoje. Dokud se mlelo pomocí mlýnských kamenů, semlálo se žito na bělejší výražek, na tmavší chlebovou mouku a na otruby. Z pšenice se získávala krupice, bílá mouka (*běl*) a horší *kruchová mouka (kruchovka, hašpanka)*. Po zavedení válcových mlýnů v 19. stol. bylo možné umlít pšenici až na pět druhů mouky.

Na vařené pokrmy se užívala hl. žitná, ale též ječná mouka, méně už pšeničná. Také pečivo všedních dnů se peklo z tmavší mouky, na sváteční a obřadní pečivo se užívala mouka pšeničná nebo žitná, někde ze směsi více druhů obilí. V době neúrody se lidé uchýlovali k mouce z různých náhražek. – M. p. patřily mezi stravu postní. Pokud se dodržovaly posty, peklo se téměř pravidelně v pátek (především buchty nebo vdolky), v ostatní všední dny se podávaly jiné m. p. V období některých polních prací se vařilo nejen pro rodinu, ale i pro najaté pracovníky či sousedy, kteří pracovali na oplátku. Tehdy byly m. p. především k obědu, méně k večeři. Při sklizni obilí a při výmlatu, ale i o posvícení bylo někde zvykem péci už z mouky z nové sklizně. Jednak se věřilo, že se tak zajistí dobrá příští úroda, jednak proto, že pečivo bylo chutnější. U drobných zemědělců a bezzemků, hl. v horských oblastech, se pečivo peklo jen o svátcích, jinak se mouka používala pouze na zásmažky. – Z m. p. se rozlišují: a) pokrmy vařené. Za nejjednodušší a nejstarší pokrm lze označit kaši z rozdrčených obilných zrn nebo z mouky hrubě mleté, zavážené do vody nebo do mléka. Kaše z prosa, pšenice, ječmene (kroupy, krupky), žita, někde i ovsy, se nazývaly *netyja, metyja, kucmoch, kucmouch, kaša*, z kuřičné mouky *polenta*. Jestliže se mouka opražila a zalila vodou, vznikla jemná kaše, kterou matky vařily malým dětem (*kašička, žmolek, papka, papěna*). Někdy jí trochu zavázaly do plátýnka a daly děcku jako cu-

mel (*cucka, mulka*). Podobným způsobem se dělala jíška do polévek, omáček i jiných pokrmů (*zápražka, zásmažka, jícha*). Zředěná vodou tvořila polévku zv. *praženka, zapraženka, připražená*. K zahuštění některých polévek, omáček i jiných pokrmů se užívalo i mouky rozkverlané v mléce nebo ve smetaně. Mouka rozmíchaná s vajíčkem na řídké těsto představovala kapání do polévek. Z poněkud hustšího těsta se dělaly žmolky, jež se zavářely do mléka (*noky, stírky, stěrky, drobení, žmolení*). Na vsích, zvl. v horských oblastech Moravy a Slezska, se mouka na žmolky mlela na ručních mlýncích ještě počátkem 2. poloviny 20. stol. Tento pokrm býval k obědu, dříve i k snídani. Z jemné mouky a vajec se dělalo těsto na nudle (*lokše, lukše, rezance*, ve stč. *valdyně*). Rozválená a trochu proschlá placka se krájela na pruhy, ty na uzoučké nebo širší nudle. Tenké nudle byly zaváškou do polévek, hl. svátečních. Místy se udržel starší způsob *dávat nudle pod polévku*. Zvláště vařené nudle se kladly na talíř, hotová polévka se na ně nalávala (obdobně se *pod polévku* krájel i chléb). Široké nudle se jedí buď na sladko, sypané pracharandou, tlučeným mákem, strouhaným perníkem, popř. tvarohem, anebo na slano, polité slatinou a sypané sýrem, v městských rodinách parmazánským. Tam se také někdy zapékaly jako náryp. Čtverečky z nudlového těsta, jež se vařené zapékají s pokrájeným uzeným masem, se nazývají *fleky* nebo *šunkafleky, halušky*. V některých rodinách nahrazují maso houbami. – Vařeným moučným pokrmem jsou knedlíky. Někde se pro ně dosud užívá staršího názvu *šišky*, v j. Čechách *vařené buchty* či *vařbuchty*. *Noky, klouzky, klouzáky, klúsky, slížky, halečky* apod. se dělaly z tmavší mouky, někde z ječné. Vykrajovaly se lžicí a pouštěly do vroucí vody. Vařené se posypaly jako jiná sladká jídla nebo se polévaly osmaženou cibulkou či slatinou a jedly s kyselým zelím. Často se zapjely sladkým nebo kyselým mlékem, popř. se jím polévaly. V měšťanské kuchyni se noky z bílé mouky podávají k omáčkám nebo k masitým jídlům. *Taštičky* či *klopsy* z nudlového těsta plněné sladkou nebo masitou nádivkou patřily mezi pokrmy všedních dnů. Knedlíky z obyčejného, řidčeji z tvarohového těsta se plní ovocem, nejčastěji švestkami (*karlátkami, slívami*), ale i třešněmi, jablky, místy meruňkami. Švestkové knedlíky sypané mákem nebo tvarohem a omaštěné máslem se pokládají za jeden z typických českých pokrmů. Ve 2. polovině 20. stol. frekvence švestkových knedlíků jak na vesnici, tak ve městě zeslábla jednak pronikáním nových pokrmů, jednak v souvislosti s hnutím švestkových stromů

a s rozšířením tržní produkce v novější době více žádaných meruněk. V měšťanské i v městské kuchyni byl také oblíben jeden velký knedlík, vařený v ubrousku, který se obvykle rozkrajoval na čtyři díly a posýpal nebo podával jako slaný pokrm. Houskové knedlíky, krájené na kolečka a podávané k omáčkám a k pečení, jsou zřejmě až záležitostí 2. poloviny 19. stol. Ve starších kuchařských knihách ani v zápisech z lidové kuchyně se dříve jako příloha nenacházejí, místo knedlíků se přikládá chléb nebo topinky (*topěnky*). Tím, že se v měšťanských domácnostech k obědu podávalo více chodů, nebylo knedlíků k nasycení třeba. Považování vepřové pečeně s knedlíky a zelím za národní jídlo prosazovali až vlastenci v době národního obrození a trvalo určitou dobu, než vešlo v obecné povědomí. – Přidáním kvasnic do těsta vzniknou kynuté knedlíky, na Moravě zv. *pěry* nebo *koláčky na páře*, plněné povidly nebo čerstvými borůvkami; sypou se tvarohem a cukrem se skořicí, ale dělají se už poměrně zřídka. Vařily se i neplněné kynuté knedlíky; ty se roztrhaly, zalily mlékem a zapékaly na pekáči v troubě; b) pokrmy pečené. Těsto k pečení se připravovalo z mouky a vody, lilo se na rozpálený plát rozevřené oplatnice, přitisklo se její druhou polovinou a peklo na otevřeném ohni: vznikla oplatka. Oplatky nebyly v pravém slova smyslu pokrmem, ale obřadním pečivem, zprvu církevním, ale rozšířily se i do lidových vrstev. V městech je pekli řemeslní oplatečníci či oplatečnice, na venkově později jednotlivci (rechtor, kostelník, některé dovedné ženy). Koncem 19. stol. se v Karlových Varech a později i jinde rozšířila výroba lázeňských oplatek. V Hořicích v Podkrkonoší je ještě teplé stáčeli do roličky (*hořické trubíčky*). – Z mouky nebo krupice rozmíchané s mlékem a vajčkem na řídké těsto, jež se peklo v rendlíku na otevřeném ohni nebo na pekáči v troubě, vznikl *svítek*, *smaženec* nebo *šmorn*. Pochází z městské kuchyně, kde se různě ochucený a na kousky pokrájený používal jako zavářka do polévek (roztrhaný dvěma vidličkami se nazýval *trhanec*). Ze stejného těsta, pečeného na litinovém plátu, později na plátech sporáku v hliněných formách (se zoomorfními a rostlinnými motivy) se dělaly *beneše*, *běleše* či *báleše*. V měšťanské kuchyni se lité pečené těsto nazývalo *lité štrúdle*, *omelety* a *palačinky* (zde jde o převzetí cizích názvů, nikoli pokrmů). Mezi nejjednodušší a nejlevnější patřilo nekynuté čili přesné těsto z mouky a vody nebo mléka, z něhož se v troubě nebo na plátech pekly nekysané placky. Nazývaly se *přesné placky*, *přesňáky*, *hnětánky*, *hnětýnky*, *rejtenky*, na Moravě *osúch*, *pagáč*, *pagáček*, *posúch*. Jed-

ly se k polévkám a omáčkám nebo se teplé roztrhaly a polévaly rozvařeným ovocem, ředěnými povidly, sirobem nebo horkým mlékem. Přidáním kvasnic do stejného těsta vznikly *vdolky* (*dolky*). Pekly se po obou stranách obdobně jako placky. Někdy se roztrhly a mazaly podobně jako lívance. Vdolky byly převážně pokrmem všedních dnů, ale v chudších rodinách patřily mezi sváteční jídla. Vdolky plněné dušeným zelím se nazývaly *zeláky* nebo *zelníky*, řepou *řepáky*, mrkví *mrkváky*, povidly *trnčáky*, rozvařenými hruškami *hrušáky*. Ve všední dny se z podobného těsta pekly v peci *peciválky*, *babičky* nebo ze tří pramenů splétané *karásky*. Obvykle se přikusovaly k polévce nebo omáče anebo se spařovaly horkým mlékem a posýpaly. Podobným pokrmem z plátků žemlí (a jablek) spařených mlékem a zapékaných byla ve městě *žemlovka*, zv. postaru *semblába*, posměšně *šúvy* (pekaři v noci bděli), *pekařská nemoc* či *bída* (kvůli časté nouzi v pekařských rodinách). – Kvalitnější těsto kypřené kvasnicemi se připravovalo na buchty. Plnily se buď čerstvým ovocem, nebo rozdělaným tvarohem, třeným mákem či povidly. Velké buchty (dvě nebo čtyři na plech) zv. *cihly* se připravovaly hl. pro pracovníky na pole. Neplněné buchty se polévaly ovocem, sirobem nebo se spařovaly; místy patřily mezi štedrovecerní jídla. Nazývaly se *buchetky*, *peciválky*, *bobálky*, *bobáky*, *pukance*, *opékance*. Obdobným pokrmem v městských rodinách byly buchtičky se šodó či dukátové buchtičky. – Další druhy pečiva se chystaly k různým svátečním příležitostem. Bylo to pečivo nejen nákladnější, ale i pracnější a náročnější na čas. Většinou mělo symbolický význam. Byly to smažené *listy* či *boží milosti*, *šišky*, *koblíhy*, na j. Moravě *trdelníky*, pečené *bochánky* či *mazanice*, *křehtíky*, *martinské rohlíky*, *podkovy* či *roháče*, housky nebo vánočky, koláče různých druhů, velikostí a tvarů, bábovky, závin, perníkářské výrobky a konečně dorty a jemné máslové cukroví. – Konzumování m. p. bylo častější v selských rodinách než u středních a chudých vrstev na vesnici, zvl. v horských oblastech. Rozdíl byl nejen ve frekvenci, ale i v kvalitě pokrmů, záleželo i na typu topeniště, na časových možnostech hospodyně, na nákupu dalších surovin. – K velkým změnám ve stravování došlo v souvislosti s proniknutím brambor. Mouka se jimi zčásti nahrazovala a některé pokrmy se změnily v bramborové (*kucmoch*, bramborové placky, knedlíky, *bác*). M. p. ovlivnila též kvalita mouky, možnost jejího jemnějšího semílání a v neposlední řadě i rozvoj tržního hospodářství. Některé sváteční pokrmy se v průběhu 20. stol. staly

všedními, mezi sváteční se zařadily cukrářské výrobky a doma dělané jemné moučníky. Novinkou poslední třetiny 20. stol. se stala nabídka m. p. mražených (ovocné knedlíky), hotových (těstoviny) nebo v prášku (knedlíky, bramborové knedlíky, lívancečky, buchty, bábovka, perník, křehké řezy, dorty aj.). Všedními pokrmy jsou buchty, bábovky z kynutého těsta plněné mákem, jablečným, makovým či povidlovým kynutým závinem. V týdnu, někde i na neděli se kupuje pečivo hotové, některé dříve příležitostně druhy jsou v prodeji celoročně (vánočky, buchty, koláče, bábovky, koblíhy, preclíky). Po návratu soukromých živností se mnozí pekaři snaží rozšířit sortiment chleba a bílého pečiva, někteří vědomě navazují na přetrženou tradici, jiní přebírají druhy i názvy cizí (kornšpice, bagety aj.). Jen zřídka se v domácnostech pečou martinské rohlíky, bábovky z piskotového těsta, šišky, koblíhy, vánočky, figurální pečivo z volné ruky. Kuchyně venkovská a městská se značně sblížily, také venkovské ženy jsou znalé vaření a pečení. Ty zvláště dovedné se dosud zvou jako kuchařky na svatby nebo na objednávku doma zhotovují jemné pečivo pro slavnostní příležitosti. V. t. knedlík.

Lit.: J. Volf: *Z pamětí starého českého sedláka*. Hradec Králové 1932; M. Úlehlková-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 117, 120–122, 432–433, 490–498; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967; H. Kubáková: *Lidová strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972; A. Gamerith: *Mehlspeisen*. ÖZV 34, 1980, s. 69–99; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 44–45, 50–61; A. Kramolišová: *Polévky a moučná jídla na Novojicku*. VSONJ 40, 1987, s. 28–34. [jš]

mrtvola, umrlec – lidské tělo po smrti. Strach z m. a odpor k ní vyplývaly z přesvědčení o její nečistotě, které se vztahovalo také na všechny věci, s nimiž přišla do styku. Podle principu kontaktní magie dotykem s těmito věcmi hynou lidé, zvířata i rostliny. Obecně rozšířeným magickým prostředkem k očistě m. byla voda, oheň a světlo svící. Sláma, na které m. ležela, mohla způsobit neúrodu, proto se dávala shnit k plotu nebo se páčila. Ve Slezsku takovou slámu páčili v místech, kudy chodilo hodně lidí, aby každý, kdo tu prošel, popřál mrtvému lehké odpočinutí. Pozůstalí odstranili, popř. spálili také postel, na které nebožtík skonal, a všechno oblečení, které měl na sobě. Šaty ani peřiny po zemřelém nechtěl nikdo koupit, neboť se věřilo, že se rozpadají současně s tělem tlejícím v hrobě. Jeho prádla, šatstva a všech věcí se čtrnáct dní nesměl nikdo dotknout (Vsetínsko). Jinde

však šaty po svobodné dívce rozdávali na památku kamarádkám (Brněnsko). Vodu, kterou pozůstalí m. omývali, vylévali na místo, kam nikdo nechodil nebo kde nic nerostlo, a použitou nádobu rozbili. Hřeben, ručník, mýdlo a jiné věci, kterými byl nebožtík upravován, byly spáleny nebo zakopány do hnoje. Věcem z m. však byla připisována také čarovná moc, a to zejm. šatstvu a předmětům, které patřily oběšenci či jinému sebevrahovi. Došky udělané za slámy, na které skonala nebožtík, měly chránit střechu před ohněm; když se nacpala taková sláma do myších děr, myši se vytratily, vykouřila-li se jí světnice, odpudilo to hmyz apod. Zvláštní moc měl čarodějný prášek z umrlčích kostí, především od nepokřtěných dětí, jak o tom svědčí zápisy v knihách útrpného práva z 16. a 17. stol. Umrlčích kostí se ještě ve středověku používalo k věštbám. Panovala představa, že mladík, který si oblékne košili po zemřelém, nebude odveden na vojnu. Kdo se bál m., měl ji chytit za palec pravé nohy, a hrůza pomínula. Děti, které se bály mrtvých rodičů, jim měly políbit chodidla. Ve středověku se m. používalo k usvědčení vraha. Podezřelý musel vložit prst do rány mrtvého, objevila-li se krev, byla jeho vina prokázána. Jde o pozůstatek starého právního obyčeje zv. *ordál* (boží soud), který se udržel až do počátku 17. století.

Lit.: Z. Winter: *Svědectví mrtvého*. ČL 1, 1892, s. 155–160; V. Schulz: *Pohřby z archivů domácích i cizích. K jakým kouzlům se zneužívalo těl nekřtěňátek v XVI. století*. ČL 8, 1899, s. 177; J. Tiray: *Pověry a čáry století XVI. na Moravě*. ČL 12, 1903, s. 149–152; F. J. Andrlík: *Žebrání na mrtvolu*. ČL 16, 1907, s. 304; J. Košťál: *Mrtvá voda v léčení a čarování*. ČL 20, 1911, s. 232.

[an]

mše svatá [z lat.], obřad v římskokatolické církvi, v jehož rámci se uskutečňuje nekrvavá oběť Nového zákona, svátost eucharistie. Výraz je z lat. *missa*, propuštění, poslání. M. s. má obdobu v bohoslužebných obřadech jiných křesťanských církví. Do r. 1964 používala římskokatolická církev jako bohoslužebného jazyka téměř výhradně latinu. Prostým věřícím tak unikal smysl jednotlivých textů, ale zapamatovali si jak potřebné úkony a gesta, tak pořadí hlavních částí m. s. a mezníků v jejím průběhu. Slova *pokání, Kyrie, Gloria, čtení, kázání, Credo, přímluvné modlitby, obětování, pozdvihování a přijímání* byly součástí jejich slovníku. Emotivní prožitek umocňovalo mysterium mešního kánonu, předepsané barvy obřadních rouch a průběh celebrování, který byl opakujícím se divadlem, při němž spolupůsobil zvuk varhan, vnímání uměleckých artefaktů, stejně jako osvětlený a provoněný

prostor. 2. vatikánský koncil (1962–1965) zavedl obřady m. s. v národních jazycích a prosadil bližší komunikaci věřících s knězem, který je k nim nyní otočen čelem. – V lidové kultuře se různými způsoby též odrazily nezbytné rekvizity a předměty m. s., jako misál (kniha mešních textů), obětní látka (hostie a révové víno), liturgická roucha a náčiní (zejm. konsekrovaný kalich a patena), mešní zvonky, kadidelnice, kropenka. Kromě mší sloužených na veřejných prostranstvích (např. mše polní, procesí, slavnosti) či při mimořádných událostech (živelní katastrofy, válečné události) se m. s. musí sloužit na posvátném místě, tedy v kostele, kapli či oratoři na konsekrovaném oltáři. – Podle svých znaků se mše rozčleňují na mše tiché, při nichž kněz nezpívá v žádné části, mše zpívané, při kterých kněz některé modlitby zpívá, pontifikální mše, které celebruje biskup nebo opat. M. s. sloužená za mrtvé se nazývá zádušní (rekviem), mše svaté sloužené za

určitém přáním (např. za snoubence, v dobách moru apod.) jsou mše votivní či přímluvné. Zvláštního významu v životě lokálních společenství nabyly např. první m. s., kterou sloužil kněz po svém vysvěcení, tzv. primiční mše, *primice*. – M. s., která je podle církevního učení nejvyšším aktem prokázání úcty Bohu a zároveň nejučinnějším prostředkem nabytí Boží milosti, přikládali věřící nejvyšší cenu a nechávali ji sloužit z nejrůznějších podnětů a při nejrůznějších příležitostech. Podle lidových představ disponovala m. s. mocí nad nečistými silami, oslabovala jejich působení. S tím souvisela představa, že se čarodějnice nesmí zdržet v prostorách kostela po aktu pozdvihování, jinak jí narostou rohy (Hlinecko). V průběhu m. s. mohli údajně lidé odhalit čarodějnice mezi shromážděnými např. tím, že si sedli za oltář na stoličku zhotovovanou od svátku sv. Lucie po Štědrý den, nebo zády

k oltáři sklonili hlavu a pozorovali okolí mezi svými rozkročenými nohama. – Magickou moc získávaly předměty, které lidé potají před m. s. položili na oltář pod jeho pokrývku nebo je měli opakovaně u sebe při mších (např. křížky zhotovené z ratolestí svěcených o Květné neděli). Opakovanou návštěvu mší užívaly dívky v záp. Čechách jako součást věštebných praktik, aby se dozvěděly povolání přisouzeného ženicha (mělo být stejné jako u prvního člověka, jenž projde kolem dveří jejich domu). Řada pověr se vztahuje např. k hostii, k návratu z kostela po přijímání (na Hlinecku matka dýchla nemluvněti do úst, aby záhy mluvilo) či k nejvýznamnějším bohoslužbám církevního roku. – Závažný význam nedělní m. s. dokládá i pranostika, podle níž dešť před mší předznamenává deštivý den, popř. celý týden. – Ze středověku i novověku jsou známé parodie m. s., *mše oslouská* či *mše bláznů* (svátky bláznů). S existencí černé magie a čarodějnickými procesy souvisejí zprávy o celebrování černých mší k počtě satana. Na základě křivé obžaloby z obětování černé mše byl 1685 upálen šumperský děkan *Lautner*. Z folklorních podání je známa i *mše mrtvých* o Dušičkách, které se účastní duše všech farníků zemřelých v průběhu roku.

Lit.: J. Kupka: *O mši sv.* Praha 1899; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; N. Gühr: *Das heilige Messopfer*. Freiburg 1912; J. Gerhardy: *Praktische Ratschläge über kirchliche Gebäude, Kirchengeräte und Paramente*. Paderborn 1913; H. Corn: *Agrippa von Nettesheim. Magische Werke V*. Berlin 1915; F. Ciněk: *Mše svatá v bohoslužebném řádu církevního roku II*. Olomouc 1931–32; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993. [vsch]

můra, mora, morous, morák – monstrózní lidský parazit se schopností proměn a s vrozeným předurčením. Podle lidové víry to může být třeba dítě narozené se zuby nebo po odstavení znovu kojené. M. se prý dá poznat podle srostlého obočí. V noci chodí vyhlédnuté osobě sát krev z prsou (na způsob upíra), zejm. jí však dává nebo dusí. Aby mohla m. proniknout do domu (např. klíčovou dírkou), bere na sebe podobu motýla, stébka slámy či pírků, mění se i v kočku (celou bílou) nebo podobně jako některé čarodějnice odkládá před domem na šátek střeva. Lidové podání přináší drobné epizody o tom, jak člověk číhající na m. přestřihne stéblo či motýla nebo usekne kočku tlapku a ráno na tom místě nalezne zmrzačenou nebo mrtvou osobu, která byla můrou. Posype-li někdo plevami střeva zanechaná m. před domem, způsobí jí nesnesitelné bolesti. M. lze uchlácholit

slibem daru: *Přijď si ráno pro chléb s máslem (mouku, hrách)*! Ráno stane mlčky ve dveřích osoba; když dostane, co jí bylo slíbeno, odejde a dále neškodí. Dítěti narozenému se zuby je třeba před prvním kojením vložit do úst kousek dřeva: m. pak chodí místo lidí dusit stromy. – Tradice o m. náleží k obecným evropským látkám (něm. *Alp, Mahr*). Racionální výklad předpokládá, že vznik této představy vyvolaly záchvaty astmatu, jimiž trpí některé osoby v těsném nevětraném domě během spánku.

Lit.: V. Tille: *Polívkovy studie ze srovnávací literatury*. (Pol.-Tille) Příloha NVČ 12, 1918, s. 96, č. 137; J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa v ukladzie systematycznym I-II*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1962–63 (3045); F. Wollman: *Vampyrické pověsti oblasti středoevropské. Revenant*. NVČ 15, 1921, s. 23–41; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 561, č. 350–360. [dk]

muzeum české vesnice viz Muzeum lidových staveb v Kouřimí

Muzeum lidové architektury Českého středohoří v Zubrnících, zubrnický skanzen – regionální muzeum v přírodě Památkového ústavu v Ústí n. Labem, prezentující architekturu sídla, bydlení a hospodaření (zvl. ovocnářství a chmelařství) bývalé česko-německé oblasti Českého středohoří. Expozice je realizována jak formou původního prostředí živé vesnice, tak přenesenými doplňujícími objekty. – Expozice v intravilánu obce Zubrnice, položené v horské krajině nad hlubokým údolím ústícím k toku Labe (s přílehlými parcelami asi 30 ha), čítá 18 staveb (8 na původním místě, 10 převezenných). Základem je historické jádro obce, zvl. selský statek, kostel, hospoda, škola, kupecký dům s prodejnou a obecní studna. Nedaleko okraje vesnice stojí roubený vodní mlýn s prostředím polní cesty mezi údolním potočným porostem a poli. Západně od obce je malé nádraží s rekonstruovanou horskou železniční tratí z Velkého Března, která pův. vedla do Verneřic a Úštěka. Levý břeh Lučňánského potoka patří do území katastru obce Týniště. – Stavby a další objekty (smírčí kříže, milník, boží muka, kamenný kříž a sloup se sochou sv. Jana Nepomuckého, technické zařízení nádraží apod.) vytvářejí charakteristické historické prostředí sídla s kosterem na vyvýšenině, návsí, dvory, záhumením, zahradami, políčky, komunikacemi a potočným údolím s mlýnem. Expozice prezentuje tradiční stavitelství s roubenou, hrázděnou i zděnou konstrukcí jako produkty různých stavebních tradic na etnickém rozhraní, tradiční

zemědělské aktivity na pomezí chmelařské a ovocnářské oblasti a také prolínání projevů lidové kultury českého a německého obyvatelstva ve smíšených obcích sev. Čech. Zemědělská produkce byla exportována po Labi do německých oblastí a v 19. stol. byla dodávána na potravinový trh nedaleké hornicko-průmyslové aglomerace. – Budování muzea započalo 1977 obětavou prací nadšených dobrovolníků, expozice byla zpřístupněna 1988. Autorem etnografické studie je F. Ledvinka, na architektonické koncepci se výrazně podílel J. Škabrada. Skanzen budovalo *Okresní vlastivědné muzeum*, 1994 přešel do správy *Památkového ústavu* v Ústí n. Labem. – Unikátem je selský statek č. 61 s domem chlévového typu se zděným přízemím, roubeným patrem a dvěma podkrovními podlažími pro sušení a uložení chmele (1808). Ve dvoře stojí chalupa výměnkářů (1. polovina 19. stol.), kůlna pro vozy z Řepčic (začátek 19. stol.), roubená sýpka z Lukova (konec 18. stol.), hrázděná stodola ze Suletic (začátek 19. stol.), žentour a bezdýmová sušárna ovoce (konec 19. stol.). Dalšími významnými objekty jsou: patrová škola s bytem učitele v přízemí (1863), dům s kupeckým krámem, kostel sv. Marie Magdaleny (z poloviny 14. stol., barokní přestavba O. Broggio v l. 1723–1739), hřbitovní kaple Nejsvětější Trojice z Žichlic se zděným presbytářem (1719) a hrázděnou částí (1753), hrázděná sýpka z Lochočic, studna s kamenným pažením a jehlančovou střechou ze Strážovic (1695), železniční stanice (1890) s rekonstruovanou tratí do Velkého Března, boží muka (kolem r. 1700) a roubený vodní mlýn (1803). – Muzeum v expozičním areálu pořádá ukázky ručně dělné výroby i některých zemědělských prací.

Lit.: J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava–Martin 1989; L. Procházka a kol.: *České skanzeny*. Praha 1994. [jlg]

Muzeum lidových staveb v Kouřimí, kouřimský skanzen, muzeum české vesnice – expozice v přírodě Regionálního muzea Kolínska v Kolíně, zaměřená na prezentaci různých tradičních stavebních konstrukcí a regionálních forem vesnických staveb vyskytujících se na území Čech. Expoziční areál se rozkládá na jihovýchodním okraji Kouřimí za mlýnem v uzavřené, 4 ha rozsáhlé višňovce v blízkosti rybníka. Vizualně není spojen s městem (v něm jsou cenné architektonické památky a přílehlý areál slovanského opevněného hradiště), ale se zemědělskou krajinou. V muzeu stojí 13 z plánovaných 38 staveb. M. l. s. v K. vzniklo 1972 za účelem záchrany památek lidové architektury ze

zátopového území vodní nádrže na Želivce a 1975 bylo zpřístupněno veřejnosti. Tehdy *Státní ústav památkové péče a ochrany přírody* v Praze rozšířil koncepci expozice na funkci záchranného areálu pro vybrané ohrožené památky lidové architektury z území České republiky s názvem *Muzeum české vesnice*. Etnografickou koncepci vytvořily M. Nováková a A. Pospíšilová, autorem architektonické studie je P. Fuchs. 1992 byla v *Regionálním muzeu Kolínska* upravena koncepce (D. Hobl) soustředěním na stavební techniky, zmenšením sběrného území a upřesněním názvu. – V expozici jsou postaveny 4 domy, 3 stodoly, 2 sýpky a 5 drobných staveb. Unikátní jsou polygonální stodoly z Durdic na Benešovsku (1648) a z Želejova na Jičínsku (1660), dům selského statku z Týřovic na Rakovnicku (17. stol.), zděná chalupa s roubenou patrovou sýpkou z Budče na Havlíčkobrodsku z konce 18. stol. (charakterizuje stavitelství Středočeské pahorkatiny) a rychta z Bradlecké Lhoty v Podkrkonoší (2. polovina 17. stol.). Většina staveb je roubených nebo zděných z kamene. Dům s hrzděným patrem z Jílového na Děčínsku (začátek 19. stol.) charakterizuje stavitelství České středohoří. Ze Starého Bydžova v Polabí byla do muzea převezena roubená kovárna (2. polovina 18. stol.). Další drobné stavby pocházejí převážně ze středních Čech. – Interiéry jsou vybaveny muzejními sbírkami, názorně ukazují všechny funkce obydlí, hospodářský provoz se všemi regionálními zvláštnostmi a charakterizují jejich někdejší obyvatele. Regionální muzeum Kolínska pro návštěvníky pořádá v expozici národopisné programy.

Lit.: A. Pospíšilová: *Historie a budoucnost Muzea české vesnice v Kouřimí*. Práce Muzea české vesnice 1. Kolín 1973; J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava–Martin 1989; L. Procházka a kol.: *České skanzeny*. Praha 1994.

[jlg]

muzeum v přírodě, muzeum vesnice, skanzen – instituce prezentující rekonstrukci historického životního prostředí usedlosti, sídla nebo sídelní krajiny. Expozice je nejčastěji vytvořena přenesením staveb a jiných objektů do výstavního areálu, v němž je vědeckými metodami prezentován zaniklý způsob života. M. v p. může vzniknout i v souboru staveb stojících na původním místě. – K metodám budování m. v p. patří i pořizování kopií a rekonstrukce objektů a jiných prvků, jejichž hmotná podstata se nedochovala a z vědeckých důvodů je jejich přítomnost v rekonstruovaném prostředí nutná. Mezi komponenty tohoto prostředí patří biologické prvky, zvl. rostlinná společenství, kul-

turní plodiny a hospodářská zvířata, jejichž lokální taxony lze udržovat pomocí biologických metod genetiky. Pojem rekonstrukce prostředí lze rozšiřovat směrem k obnově historických činností. Ty návštěvníkům nejlépe objasní historický funkční smysl všech komponentů muzea a jejich vztahů. – Nejvýraznějším prvkem m. v p. jsou krajinné a sídelní prvky, zejm. stavby, které mohou mít kromě expoziční funkce výjimečně i funkci účelovou, s vnitřní částí upravenou pro zajištění provozu expozice (např. sociální zařízení, kuchyně, restaurace). Expoziční objekty pro m. v p. jsou vybírány podle koncepce muzea (regionální, specializovaná např. na technické stavby, městské prostředí apod.), vědeckými metodami je zkoumán jejich vznik a vývoj včetně funkcí a podle výsledků výzkumu je zvoleno začlenění každého objektu do celku expozice. Podle toho jsou na něm zachovány či rekonstruovány příslušné prvky. – M. v p. jako forma muzejní prezentace bylo v komplexní podobě poprvé zpřístupněno veřejnosti (a označeno tímto termínem novináři) 1891 na stockholmském ostrově Djurgården v části městských šancí, jež daly expozici název *Skansen*. V č. zemích, na Slovensku a v Polsku se přeneseně užívá tohoto názvu pro označení muzeí v přírodě (v jiných souvislostech vyjadřuje např. nežádoucí přezívání něčeho z minulosti /skanzen ve vědomí/ nebo jakékoliv uchovávání rozměrných objektů /skanzen tramvaj/ apod.). Stockholmský skanzen vytvořil A. Hazelius na základě poučení na světových výstavách v Paříži (1867) a ve Vídni (1873). Výstavní metody dioramat uplatnil už v expozici *Nordiska museet* (1872) a jako živé obrazy je později transponoval do venkovního prostředí se stavbami, přírodními prvky a lidskou činností. Ještě starší než stockholmský skanzen jsou muzea v přírodě v Bydčíně na okraji Osla (1888, založeno švédským králem Oskarem II.) a uvnitř švédského Lundu (1891, J. Karlin). Hazeliovo *Nordiska museet* mělo spolupracovníky ve všech severovýchodních zemích, a tak se jeho nová muzejní koncepce rychle rozšířila. Na přelomu 19. a 20. stol. vzniklo v sev. a záp. Evropě mnoho muzeí v přírodě (Dánsko: Kodaň, Aarhus; Norsko: Lillehammer, Skien, Kristiansand, Drammen, Kaupanger, Fagernes, Hamar, Elverum; Finsko: Helsinky, Turku; Holandsko: Arnhem; Německo: Rudolstadt). V č. zemích lze považovat za první pokus o vytvoření m. v p. *Národopisnou výstavu československou* 1895 v Praze (A. Schubert). První skutečné m. v p. na českém území vzniklo 1925 v Rožnově p. Radhoštěm (*Valašské muzeum v přírodě*, B. Jaroněk). Následovala další: *Polabské národopisné muzeum v přírodě v Přerově nad Labem* (1967),

Soubor lidových staveb a řemesel Vysočina (1971), *Muzeum lidových staveb v Kouřimí* (1975), *Národopisné muzeum Slánska v Třebízi* (1975), *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy ve Strážnici* (1981), *Muzeum lidové architektury Českého středohoří v Zubrnici* (1988). Na Slovensku vznikla muzea v přírodě v Bardejovských Kúpelech (1965), Banské Štiavnici (1974), Zuberci-Brestové (1975), Vychylovce (1981), Martině (1983), Humenném (1983), Staré Lubovni (1985), Nitře (1989) a Pribylině (1991). – Koncepce muzeí v přírodě na přelomu 19. a 20. stol. měly v celku obsáhnout venkovskou lidovou kulturu jako zanikající současnost. V 1. polovině 20. stol. sílilo prezentování svátečního lidového umění v regionální diferenciaci a sociálním rozvrstvení kultury (1936 Bukurešť, 1934 Cloppenburg, 1924 Riga aj.). Teprve po 2. světové válce byla věnována větší pozornost přenášení staveb jako formě jejich záchrany před zánikem v rychle se měnící zástavbě (zvl. v německy mluvících zemích a ve Velké Británii). Objekty byly prezentovány jako jednotlivosti symbolizující kulturní zvláštnosti etnografických oblastí bez postižení vzájemných vztahů. Přeceňování záchranářských tendencí památkové péče vedlo k oslabení schopnosti prezentovat lidovou kulturu v m. v p. jako celek. Teprve pronikání vlivu kulturní antropologie a systémových přístupů do společenských věd i zvyšující se nároky návštěvníků na komplexnější informace způsobily růst koncepční úrovně. Muzea přistoupila k modelování sídel a historické krajiny, prezentaci kultury všedního dne a demonstrování hospodářských činností (německý *Hessenpark* v Neu Anspachu, *Detmold* ve Vestfálsku, *Molfsee* u Kielu, *Grossweil* v Bavorsku, polský *Sannok*, maďarské *Szentendre*, anglický *Singleton* aj.). V býv. Československu představitelé muzeí v přírodě formulovali společné koncepční a metodické zásady v l. 1977–1980. Z muzeí lidových staveb se stávala muzea vesnice a malého města (Rožnov p. Radhoštěm, Nowy Sącz, Neu Anspach, Hollywood u Belfastu aj.) nebo čistě městská (Aarhus, Turku, Linköping aj.). Posun nastal záměnou přívlastku *lidový* za *venkovský* nebo *původní*. Komplexní rekonstrukce sídelního prostředí totiž vyžaduje i přítomnost staveb stojících za hranicí tradičních zájmů jak etnografie, tak historie umění. Některá muzea v přírodě jsou specializovaná více na zemědělské tradiční techniky (rumunské Sibiou, bulharské Gabrovo), jiná na manufakturní a průmyslovou výrobu (německý Hagen, anglický Beamish a Ironbridge). Ustavičně se posunující časový odstup obrací stále více pozornost pracovníků m. v p. od současnosti do vzdálenější minulosti, což vyžaduje více

vědecky rekonstruovaných částí objektů (německý Bad Windsheim) nebo dokonce areály muzeí v přírodě se zcela rekonstruovanými prehistorickými stavbami (v dánském Hjerl Heide, severoirském Hollywoodu, velšském St. Faggans). Na počátku 21. stol. se v Evropě vyskytuje více než 2 000 muzeí v přírodě, zvl. četná jsou ve skandinávských zemích; patří tam k nejobvyklejší formě muzejní prezentace. Ve Francii a v Norsku od konce 60. let 20. stol. vznikají ekomuzea v přírodě jakožto zařízení místních komunit, sloužící především jejich kulturním aktivitám. – *Svaz evropských muzeí v přírodě* vznikl 1972 jako nestátní asociace volně napojená na UNE-SCO. Na svých zasedáních zprostředkovává výměnu názorů na vytyčené problémy a přijímá stanoviska a doporučení; r. 1990 se konal jeho kongres v České republice.

Lit.: R. Jeřábek: *Skansen?* NA 5, 1968, s. 150; A. Zippelius: *Handbuch der europäischen Freilichtmuseen*. Köln 1974; J. Langer a kol.: *Národopisná muzea v přírodě*. Rožnov p. Radhoštěm 1981; J. Czajkowski: *Muzea na wolnym powietrzu w Europie*. Rzeszów–Sanok 1984; J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava–Martin 1989; L. Procházka a kol.: *České skanzeny*. Praha 1994. [jlg]

Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy ve Strážnici, strážnický skanzen, slovácký skanzen – expozice v přírodě Národního ústavu lidové kultury, prezentující architekturu sídla, vesnické stavitelství, bydlení a charakteristické hospodaření (vinařství) různých částí etnografického regionu moravské Slovácko (Kopanice, luhačovické Zálesí, Hornácko, strážnické a hradištské Dolňácko, Podluží). Expoziční areál velký 9,7 ha (plánovaná výměra je 17 ha) sousedí se zámeckým parkem (místo konání mezinárodního folkloristického festivalu) a strážnickým Starým městem na záhumenicových sadech a lukách. Celkem 75 přenesených a rekonstruovaných staveb prezentuje roubené a zděné konstrukce (zvl. techniky stavění z hlíny) z uvedených oblastí. Součástí expozice jsou areály vodních staveb, lučního hospodářství a vinohradnictví s 24 sklepy a lisovnamí a s ukázkovými vinohrady. Předpokládá se dobudování staveb z Uherskobrodská, Uherskohradištska, strážnického Dolňácka a z Podluží, které vytvoří model soustředěného sídla. Do areálu se vstupuje budovou starého pivovaru (2. polovina 17. stol.), jehož architektura spojuje expozici s městem. Vizually zástavba muzea navazuje na památkově nejceněnější část Strážnice a na louky, jimiž je muzeum od severu obklopeno až k řece Moravě. V tomto charakteristickém krajinném prostředí expozice prezentuje lidovou kulturu zvl. rolníků vinařských oblastí jihových. Moravy

s mnoha přežívajícími archaickými rysy, ve značném sociálním rozvrstvení a s výraznou rozmanitostí projevů lidového umění. Aktivity muzea se zaměřují zejm. na folklorní projevy. – Expozice se začala budovat 1974 a zpřístupněna veřejnosti byla 1981. Koncepti a etnografické studie vytvořili V. Frolec, J. Souček, J. Tomeš a J. Jančář. Architektonickou studii vypracoval O. Máčel. Muzeum navštěvuje ročně 15 až 30 tisíc návštěvníků. – Nejhodnotnější stavby expozice jsou Mikulincova kopaničářská usedlost a Hodulíkova chalupnická usedlost z Vyškovce (roubené stavby kryté došky); v areálu luhačovického Zálesí selské usedlosti s domy a sýpka z nepálených cihel s břidlicovou krytinou z Doubrav a Provodova (zadní část domovního traktu je roubená) a chalupy z Podhradí (z nepálených cihel s doškovou krytinou) a z Pozlovic (s roubenou patrovou komorou), dále dvě stodoly a seník z Doubrav, dvě sušírny z Kelníků a Velkého Ořechova, domy z Hřivnova Újezda (roubené hospodářské objekty z nepálených cihel, krytina došková a z pálených tašek); v areálu vodních staveb mlýn, pila a valcha z Nové Lhoty; ve vinohradnickém areálu lisovny z Veletin, Vrvice, Blatnice, Prušánek a tři čela sklepů (součástí je vinohrad s různými způsoby vedení a pěstování domácích odrůd vína); v areálu lučního hospodářství sušírna ovoce, soubor 12 roubených seníků z Javorníka zv. *Lásky* a strážnický seník s rámovou konstrukcí a vyplétanými stěnami; v areálu Hornácko kovárna z Lipova a malorolnické domy z Nové Lhoty. – V expozičním areálu, zejm. v jeho vinohradnické části, se konají folklorní programy a ukázky rukodělné výroby.

Lit.: V. Frolec: *Muzeum lidových staveb jihovýchodní Moravy ve Strážnici*. NA 10, 1973, s. 3–14; J. Souček – O. Máčel: *Od myšlenky k realizaci expozice lidových zemědělských staveb ve Strážnici*. NA 11, 1974, s. 33–45; J. Jančář: *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy*. Strážnice 1983; J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava–Martin 1989. [jlg]

mužské tance, taneční projevy vyznačující se zejm. skočným charakterem, improvovanou taneční kompozicí, popř. stupňováním tempa a tanečních pohybů. Forma m. t. byla různorodá. Mezi m. t. patří např. skupinové projevy jako mužské kolo z Horácka nebo individuální, sólové tance, např. ondraš z Lašska, odzemek z Valašska a Hornácka, verbuňk a do skoku ze Slovácka či hošíje z Podluží. Lze sem řadit také nejrůznější taneční hry a tance dovednosti (trefa, hojačky), stejně jako specifické taneční projevy při obřadních příležitostech (mečové tance, žabský).

Lit.: C. Zálešák: *Hornácký odzemek a verbuňk*. Praha 1950; B. Kos – F. Struska: *Mužské lidové tance*. Praha 1953; Z. Jelínková: *Valašský odzemek*. Gottwaldov 1979; Z. Jelínková: *Mužské skočné tance prestižního rázu na jihovýchodní Moravě a v sousedních územích*. Slov. 35, 1993, s. 59–68. [mp]

mytologická škola, historizující směr zabývající se studiem mýtů s cílem rekonstruovat původní myšlení *Homo sapiens sapiens*. – Počátky m. š. sahají do 2. poloviny 18. stol., kdy Ch. de Brosses (1709–1777) vystoupil s myšlenkou, že mýty vznikají přirozenou cestou, tj. *vytrysknou z duše lidu*. Dalším podnětem byl rozvoj sběratelství na začátku 19. stol. a romantické pokusy užít mýtů k rekonstrukci dějin (např. německých, v pojetí bratří Grimmů). Vlastní bádání o mýtech a jejich původu však sahá do starověku, kdy existovaly tři hlavní proudy jejich výkladu a zkoumání: 1. směr fyzikálně-alegorický, kdy mýtus je dílem konkrétního autora, který alegorie užívá k výkladu přírodních jevů; 2. směr eticko-alegorický, kdy autor užívá alegorie k výkladu hodnot, etických norem; 3. směr historický, kdy mýtus v alegorické podobě zachycuje konkrétní, skutečnou událost. – Na tyto antické výklady navázali badatelé 18. a 19. stol., kteří chápali mýty v zásadě dvěma způsoby: a) jako odraz tzv. prazkušnosti lidstva či konkrétního národa, kterou je možno rekonstruovat srovnáváním všech mýtů tohoto národa (lidstva). Byl to případ bratří Grimmů (J., 1785–1863, a W., 1786–1859), kteří rekonstruovali německou mytologii z ústně tradovaných legend, pohádek, přísloví, pořekadel a písní, v jejichž genetickém základu spatřovali trosky předkřesťanského mytologického obrazu světa. S teorií, že původní text mýtu byl v průběhu času zatemněn či pozměněn nepochopením významu slov (tzv. nemoc jazyka), vystoupil jazykovědec M. Müller (1823–1900). Základem jeho teorie je myšlenka, že v průběhu času dochází k zatemňování původního smyslu slov a slovních vazeb. Slova mají skoro vždy několik významů; v průběhu času je kladen důraz právě na jiné významy a původní slova jsou nahrazována synonymy. Tím dochází ke změně smyslu mýtu. Tyto chyby je třeba korigovat a formou oprav se dopracovat k původnímu znění pramětu; b) jako pramen historického poznání. Směr byl spojen se snahou o vytvoření dějin národů s relativně mladým písemnictvím či národů aliterárních. Teoreticky i metodicky rozpracovali tento pohled na mýty nacionalističtí historici 19. stol. V č. zemích se pod vlivem mytologické teorie ocitla celá erbenovská i následující generace. J. Kollár zatřil své

Národné spievanky (1834–35) množstvom mytologických výkladů a poznámek, podobně K. J. Erben 1. vydání *Písni národních v Čechách* (1841–45). Erben se také ve studii *O dvojici a trojici v bájesloví slovanském* (1857) pokusil o rekonstrukci praslovanského náboženství. Variantou tohoto směru byla ruská škola (V. F. Müller, 1848–1913). K rekonstrukcím ruských dějin využívala bylin, které chápala jako zašifrované historické texty. Ve 20. stol. ke studiu mýtů výrazně přispěli C. Lévi-Strauss (nar. 1908), M. Eliade (1907–1986), J. M. Meletinskij (nar. 1918), V. Karbusický (1925–2002) a další. V. t. národní mýtus.

Lit.: M. Müller: *Lectures on the Science of Languages*. 1862–64; K. J. Erben: *Báje slovanská o stvoření světa*. ČMKČ 40, 1866, s. 35–45; M. Müller: *Essais sur la mythologie comparée, les traditions et les coutumes*. 1873; J. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891; Z. Kalandra: *České pohanství*. Praha 1947; J. de Vries: *Forschungsgeschichte der Mythologie*. München – Freiburg 1961; C. Lévi-Strauss: *Mythologiques I-IV*. Paris 1964–71; L. Denecke: *Jacob Grimm und sein Bruder Wilhelm*. Stuttgart 1971; C. Lévi-Strauss: *Myslení přírodních národů*. Praha 1971; A. J. Gurevič: *Kategorie středověké kultury*. Praha 1978; M. Beranová: *Slované*. Praha 1988, s. 216–241; J. – W. Grimmové: *Pohádky*. Praha 1988; J. M. Meletinskij: *Poetika mýtu*. Praha 1989; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; M. Eliade:

Mýtus o věčném návratu. Archetypy a opakování. Praha 1993; C. Lévi-Strauss: *Mýtus a význam*. Praha 1993; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny*. Praha 1995. [jkt]

mýtus [řec. + lat.], báje – vyprávěný příběh, nejčastěji o bozích, vládcích, hrdinech, demonech a dějích z pradávných časů, v němž jsou přírodní síly líčeny určitou symbolickou formou. Mýty často vznikaly v návaznosti na kultury lokálních božstev a byly určeny k přednesu. Přírodní děje, jevy i jednotlivá božstva jsou antropomorfovány. Mýty jsou doloženy u všech národů starověku od dob, kdy jednotlivé kultury vytvořily písmo, jímž mohly být mýty zaznamenány. Z klínopisné oblasti se zachovala báje o stvoření světa nazvaná podle počátečních slov *Enúma eliš* (Když nahoře). Byla určena k přednesu v Mardukově chrámu při novoročních slavnostech. Z Mezopotámie pochází i *Atrachasis*, m. o stvoření člověka, dále báje o potopě světa (se styčnými body s biblickým vylíčením potopy) či o pastýři Etanovi, který vystoupil k nebi (tematicky odpovídá řecké báji o Ikarovi). Chetitské mýty zahrnují *Boj boha bouře s drakem* (zv. chetitský *illujanka*), m. o zmizení bohovi Telipinovi, kterého našla a probudila včela, cyklus o Kumarbim ad. Řecký m., který je součástí evropského kulturního dědictví, vytvořili Homér (11.–7. stol. př. n. l.: *Illias*, *Odysea*) a Hesiodos (8.–7. stol. př. n. l.:

Theogonie, m. o Prometheovi, o Pandoře). Na římské mýty (o založení Říma, *Aeneas*) mělo silný vliv lidové podání. – Za pozůstatky starověkých mýtů (zejm. v počátcích vědeckého zájmu o tyto slovesné druhy) byly považovány pohádky. Vznikla mytologická škola pohádkoslovného bádání, kterou založili bratři Grimmové (J., 1785–1863, a W., 1786–1859). V polovině 19. stol. se k ní hlásili také čeští badatelé. Zastáncem tzv. solární mytologie byl K. J. Erben, který mytologickými souvislostmi vysvětloval hlavní motivy pohádek *Zlatovláška* nebo *Tři zlaté vlasy děda Vševeda*. Erben zprvu hledal hlubší ohlasy mýtů i v lidových písních. Mytologická škola předpokládala úzký vztah evropského folkloru zejm. s indickou kulturou; badatelé vycházeli z analogie s pozorováním jazykovědců, kteří objevili v sanskrtu základy pro rozvoj tzv. indoevropských jazyků. Hledání stop praslovanských mýtů v českém folkloru vedlo v průběhu 19. stol. k svérázným interpolacím pohádkových i některých pověstných námětů, kam byly dosazovány postavy z původního pohanského panteonu starých Slovanů (Morana, Bělboh a Černo boh, bohyně Lada).

Lit.: *Lexikon der alten Welt*. Zürich – Stuttgart 1965 (*Mythos*); J. Klíma: *Lidé Mezopotámie*. Praha 1976; *Mýty staré Mezopotámie*. Praha 1977; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny*. Praha 1995. [dk]

N

náboženské bratrstvo viz bratrstvo

náboženství, ideový systém vycházející z představ o existenci světa nadpřirozených sil a bytostí (duší, duchů, božstev, bohů, blíže neidentifikovatelných sil ad.), označovaných souhrnným termínem *nelidé*, které ovlivňují veškeré dění ve světě a ve společnosti i osudy jednotlivců za jejich života a po smrti; v užším slova smyslu systém představ nebo nauk o určité konkrétní skupině nelidí. V činnostech, které se označují jako náboženské, komunikují lidé s jevy, které jsou často nezachytitelné smysly v exaktním či vědeckém pojetí, v pevné víře, že tato komunikace je pro ně či pro jejich skupinu prospěšná. I když existují dosti přesné představy, jak má takové dorozumívání vypadat, vždy tu je možnost neobvyklého chování nadpřirozeného protějšku. S takovou okolností se však počítá, člověk si je dobře vědom, že se ocitá v neznámém světě nebo alespoň na hranici neznáma. Tomu odpovídá i jeho chování,

kteří má výrazně symbolický charakter a je do značné míry submisivní. Zatímco etnologie, antropologie i sociologie zkoumají náboženské systémy, s nimiž se setkávají při výzkumech v terénu, uvažuje teologie o systémech tzv. čistých idejí (o ideálních systémech); systémy studované etnology (lidové náboženství) obvykle považuje za synkretické. Náboženský systém teologů je pak jen částí spektra existujících náboženských představ. – Jevy z jiného světa, s nimiž lidé komunikují, je možno rozdělit na božské systémy (bůh či bohové) a nebožské systémy (neidentifikovaná síla, duchové, duše), jímž potom odpovídají tzv. základní náboženské systémy: magie, animismus, šamanismus, totemismus, monoteismus, polyteismus. Tyto systémy abstrahované z terénních dat jsou jen badatelskou fikcí. Ve skutečnosti se při výzkumech lze setkat se soubory představ (dat), které mají synkretický charakter. Základní odlišnost je mezi kulturami obsahujícími božské systémy náboženských představ, a kulturami

obsahujícími systémy nebožské. Rozdíly spočívají v existenci či neexistenci představ o stvoření světa a lidí, v názoru na místo lidí v prostředí, které je obklopuje (vesmír), a především v názoru na vztah mezi lidmi, zvířaty, rostlinami a dalšími přírodními jevy. Rozdíly lze pozorovat i v názorech na vztah lidí (světa lidí) k nelidem (světu nelidí). – Etnologové, religionisté i archeologové se shodují v názoru, že náboženské představy měl již neandrtálský člověk, žijící ve středním paleolitu (asi 150 000 až 30 000 let př. n. l.). Hypotéza o středněpaleolitickém náboženství je založena na nálezech kosterních hrobů s milodary a nálezech nezvyklým způsobem uchovávaných kosterních pozůstatků zvířat. Nejstarší písemné údaje jsou ze 3. tisíciletí př. n. l. – Dějiny výzkumu náboženských systémů jsou spojeny s počátky etnologie a antropologie; málokterá oblast lidského konání byla tak intenzivně zkoumána jako právě náboženství. Studie věnované konkrétním náboženským systé-